

СТАША БАБИЋ

ПОГЛАВАРСТВО И ПОЛИС

СТАША БАБИЋ
ПОГЛАВАРСТВО И ПОЛИС
СТАРИЈЕ ГВОЗДЕНО ДОБА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА И ГРЧКИ СВЕТ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES

SPECIAL EDITIONS 81

STAŠA BABIĆ

CHIEFDOM AND POLIS

EARLY IRON AGE OF THE CENTRAL BALKANS
AND THE GREEK WORLD

Editor in chief
Ljubinko Radenković

BELGRADE 2004

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 81

СТАША БАБИЋ

ПОГЛАВАРСТВО И ПОЛИС

СТАРИЈЕ ГВОЗДЕНО ДОБА ЦЕНТРАЛНОГ
БАЛКАНА И ГРЧКИ СВЕТ

Одговорни уредник
Љубинко Раденковић

БЕОГРАД 2004

Рецензент
Академик Милутин Гарашанин
Проф. др Александар Палавестра

Ликовно и техничко уређење
Александрија, Београд

Припрема за штампу
Александрија Студио, Београд

Штампа
Чигоја, Београд

Тираж
600 примерака

Илустрација на корици
Сребрна апликација, Атеница, хумка II, (цртеж В. Васиљевић)

ISBN 86-7179-037-1

Књига је штампана захваљујући финансијској подршци Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
I – ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	9
1 – Тема, проблем и циљ истраживања	9
2 – Просторни и временски оквир истраживања	12
3 – Историјат претходних истраживања	16
II – МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП – ПОСТУПЦИ И ЦИЉЕВИ.....	25
1 – Расположиви извори података	25
2 – Могућности и ограничења примене писаних извора	29
3 – Опште антрополошке претпоставке истраживања	34
4 – Размена као чинилац културне промене	42
III – КОНТАКТИ	49
1 – Економски аспекти архајске грчке културе	49
2 – Начини успостављања и одвијања контакта	58
3 – Етничка питања	62
4 – Друге зоне пријема импортованог материјала	66
IV – ПРОМЕНЕ	77
1 – Гробне целине - конструкција и прилози	77
2 – Статусни симболи у кнежевским гробовима	102
3 – Топографија кнежевских гробова	110
4 – Гробови жена	117
5 – Гробови деце	130
6 – Други гробови са импортом	135
V – ПОГЛАВАРСТВО И ПОЛИС	143
Додатак А – КАТАЛОГ ГРЧКИХ АРХАЈСКИХ ПРОИЗВОДА.....	151
Додатак Б – ПРЕГЛЕД ГРЧКОГ МАТЕРИЈАЛА ПО ГРОБНИМ ЦЕЛИНАМА	167
Додатак В – ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗИ ГРОБНИХ ЦЕЛИНА	169
SUMMARY	172
РЕФЕРЕНЦЕ	179
ИНДЕКС	198

Ова књига представља незнатно измењен текст докторске дисертације под насловом „Старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет – културни контакти и промене у култури“, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду у априлу 1998. године. Истраживање се преваходно заснива на археолошком материјалу познатом више десетина година. Рад који се заснива на веома добро познатом археолошком материјалу, публикованом и интерпретираном много пута, у великој мери је, наравно, олакшан чињеницом да се аутор може и мора обилато служити поузданим закључцима својих претходника, и тако се кретати сигурно назначеним путем. Тешкоћа при таквом истраживању, међутим, лежи у обавези да се претходна тумачења суштински допуне и, уколико је потребно, аргументовано оповргну. Тема овога рада изабрана је у нади да питање културних контаката између севера и југа Балкана и промена које их прате, иако често и савесно обрађивано у нашој археолошкој литератури, још увек пружа могућности новог угла гледања и синтетске обраде, као и да резултат неће у великој мери изневерити труд претходника.

У тренутку када је овај текст настајао, основна намера је била да се неки од модела испробаних на сродном материјалу у другим археолошким срединама примене на грађу прикупљену на централном Балкану. Време које је протекло од завршетка рада на рукопису до његовог објављивања донело је неминовно нове и сасвим другачије идеје о могућим приступима обрађеној грађи (в. *Babić* 2002). Приликом припреме за штампу нашла сам се у дилеми да ли да се упустим у преиспитивање свих импликација могућих нових праваца истраживања. Одлучила сам, међутим, да у текст унесем само минималне измене. Основни приступ остао је неизмењен и многи путеви који ми се данас чине изазовним у овој прилици остали су неистражени. Основни разлог за овакву одлуку лежи у чињеници да и данас, четири године касније, сматрам да је теоријско-методолошки приступ који сам одабрала консеквентно примењен, и могућности и ограничења њего-

ве примене веродостојно приказане. Такође, овај теоријско-методолошки оквир још увек има своје заговорнике и показује интерпретативну снагу коју не би требало занемарити (*sensu Earle 1997; Hedeager 1992*).

Током израде овог текста, драгоцену вођство ментора академика Милутина Гарашанина помогло ми је да пребродим фазе малодушности и, још опасније, фазе самозадовољства пред урађеним. Сигурност коју је пружала његова подршка остаје ненадокнадива. Чланови Комисије за одбрану, проф. др Александрина Цермановић-Кузмановић, која је и као ментор надгледала почетне фазе истраживања, и проф. др Александар Јовановић, правовременим саветима учинили су да отклоним неке од недостатака у раду. Академик Драгослав Срејовић својим непоновљивим даром помогао је у формулисању теме и одређивању правца овог истраживања, чији коначни облик, на моју велику жалост, није био у могућности да процени.

Срећна сам што су међу мојим пријатељима тако поуздани археолози као што су др Ивана Радовановић и др Александар Палавестра, чији су ме савети спасли многих странпутица. Конструктивни разговори вођени у Археолошком институту САНУ у многим пријатним приликама са др Мајом Паровић-Пешикан, др Бориславом Јовановићем, др Растком Васићем и др Петром Поповићем пресудно су утицали на неке од ставова изнетих у тексту. Подстицајно радно окружење на Одељењу за археологију Филозофског факултета, којем су у време израде овог текста посебно доприносили др Ненад Н. Тасић, мр Игор Д. Богдановић и мр Мирослав Б. Вујовић, пратило је све фазе рада.

Драгоцену прилика да прегледам део материјала обрађен у овом тексту омогућена ми је љубазношћу др Татјане Цвјетићанин (Народни музеј, Београд), Кемајла Љуција (Музеј Косова, Приштина) и др Бруна Марјановића (Земаљски музеј, Сарајево).

Посебну захвалност дугујем др Вери Васиљевић, Душку Јовановићу, Краниславу Вранићу, Бранимиру Марковићу и Ивану Бенусију на њиховом великом доприносу изгледу овога издања.

Значајан део истраживања на којем почива овај текст обављен је зиме 1992-1993. године у Солуну, захваљујући материјалној подршци Владе Републике Грчке, и уз топло гостопримство колега мр Душке Урем-Кочос и Ставроса Коцоса.

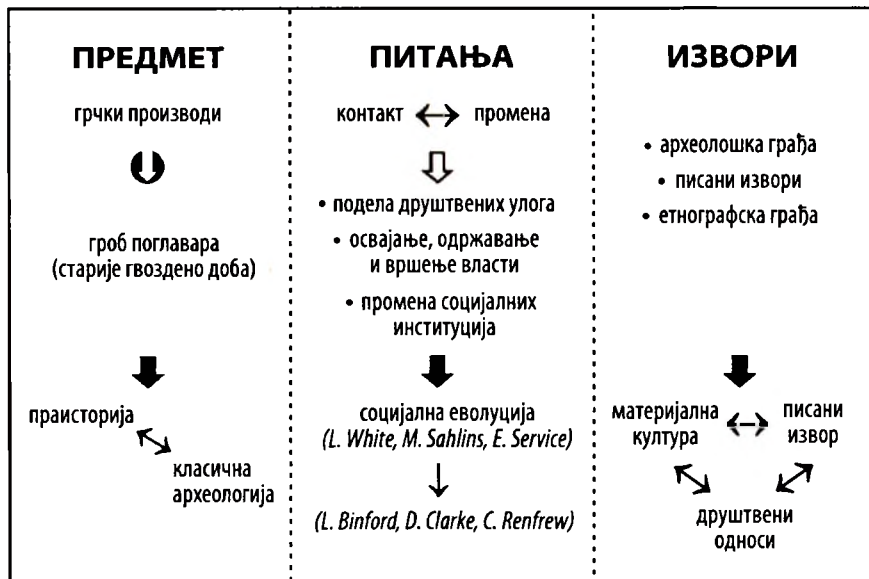
Захвалност коју дугујем и желим да искажем свима никако их не чини одговорним за могуће грешке и пропусте у тексту.

1.

Тема, проблем и циљ истраживања

Старије гвоздено доба читаве континенталне Европе суштински се одликује двома појавама које се у археолошкој литератури не ретко доводе у узрочно-последичну везу. С једне стране, настанак нове друштвене групе високог статуса у овом периоду упадљиво се очитује појавом елаборираних гробних конструкција у којима су сахрањени њени припадници, за које се у нашем језику одомаћио назив **кнежеви**¹ (Benac, Čović 1957; Палавестра 1984). Под тумуле сложене конструкције положена су тела ових поглавара заједница, са бројним прилозима – производима домаћих занатли-

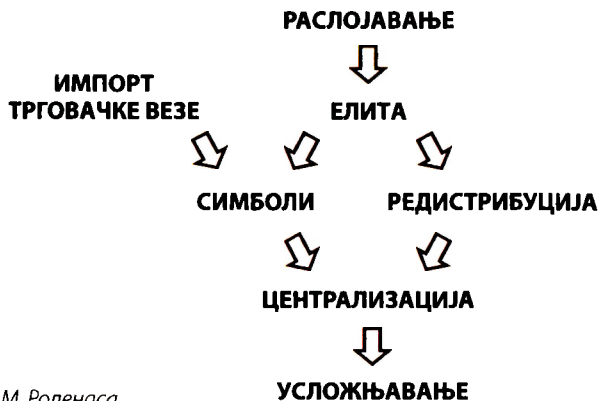

Тема, проблем и циљ истраживања

¹ Кнез – владалац једне области у феудално доба; наследна титула потомака таквих владара; сеоски старешина (Речник српско-хрватског књижевног језика, Матица српска-Матица хрватска, Нови Сад-Загреб, 1967). Овај термин, одомаћен у нашој стручној литератури, обухвата неке значајне одлике друштвеног положаја који описује и о којима ће бити речи, и зато је оправдано његово даље коришћење.

ја, оружјем и ратничком опремом, накитом, посудама од керамике. Уз предмете који представљају типичне, мада луксузне локалне производе, у кнежевским гробовима редован део репертоара представљају предмети израђени у медитеранским радионицама Грчке и Етрурије. Поново је реч о деловима наоружања, украсним предметима и, посебно често, о бронзаним посудама веома fine израде. Овај импорт са југа друга је упадљива одлика динамичне слике старијег гвозденог доба континенталне Европе.

Нарочито од појаве веома утицајног модела Сузан Франкенстин и Мајкла Ролендса (*Frankenstein, Rowlands* 1978), у археолошкој литератури уврежено је мишљење да ове две појаве стоје у непосредној и суштинској вези. У основним цртама, овај модел подразумева да су луксузни производи са југа играли улогу престижних добара, која су новонастали поглавари користили у мрежи размене и прерасподеле (*exchange and redistribution*) увећавајући своју економску и политичку моћ, која се очитује и кроз централизацију производње, намењене пре свега подмиривању потреба спољне трговине са југом и даљем дотоку луксузне робе, на коју су полагали искључиво право. Аутори, дакле, сматрају да је појава производа медитеранског порекла директно и одлучујуће утицала на развој и усложњавање социјалне структуре и организације друштва старијег гвозденог доба – да су контакти са другим културама довели до значајне промене у локалној култури. Даља примена овог модела показала је његову сврсисходност (*Wells* 1980), али и недостатке и могућности другачије интерпретације феномена о којима говоримо (*Bintliff* 1984a: 166-167; *Collis* 1994: 32, 34; *Dietler* 1990: 357-358). Зато је основно питање на које ће овај рад поку-

шати да одговори до које је мере оправдано корените промене у друштвеној структури и организацији, пре свега у начину на који је задобијана и вршена власт, повезивати са другим маркантним феноменом типичним за старије гвоздено доба континенталне Европе – са појавом производа медитеранских култура у залеђу.

Посебно питање представљају одједи појаве импорта у другим аспектима аутохтоне културе. Уз промене које се запажају у социјалној организацији, залеђе које је прихватило медитеранске производе убрзо је и у домаћу занатску производњу укључило поједине технике, облике и декоративне мотиве по угледу на стране предмете. Обим ове појаве и елементи који су прихваћени и даље коришћени разликују се у појединим областима, у зависности од бројних фактора. Пријем појединих црта грчке културе, материјалне и духовне, често се означава речју хеленизација. Тачан садржај овог појма, међутим, измиче и остаје поуздано једино да се под њиме подразумева прогресивно ширење и опонашање „цивилизваних“ грчких обичаја међу „варварима“, као неизбежна и природна последица контакта (*Dietler* 1990: 356). Чини се да концепт хеленизације може бити сврсисходан у ограниченом контексту, када се ради о примени грчких узора у одређеном домену материјалне културе. Као средство за анализу дубоких промена које су се одвијале међу суседима Грка, међутим, ово остаје непоуздано средство, које не дотиче суштинска питања (*Whitehouse, Wilkins* 1989: 102). Разлози због којих су одређене црте грчке културе одабирале, начин на који су примане и укључиване у друге културе, зависе од многих фактора и процес се не одвија механички и у концентричним круговима, све слабије од центра. Намера овог рада је да истражи различите околности које су утицале на избор и начин примене елемената материјалне и духовне културе Грка у балканском залеђу, до мере до које је то могуће на основу археолошког материјала и уз помоћ закључака сродних дисциплина, на начин који би био прецизнији од помало неодређеног концепта хеленизације. Постављајући ова основна питања, дотичемо се многих аспеката живота на Балкану у VII, VI и V веку, почевши од економских, политичких и војних прилика, преко поделе социјалних улога, до симболичке праксе и идеологије у најширем смислу речи.

С друге стране, анализа ове врсте пружа увид и у извесне елементе културе емитора у овом односу, у конкретном случају – архајске Грчке културе. Иако намера овога рада није да се превасходно бави проблемима

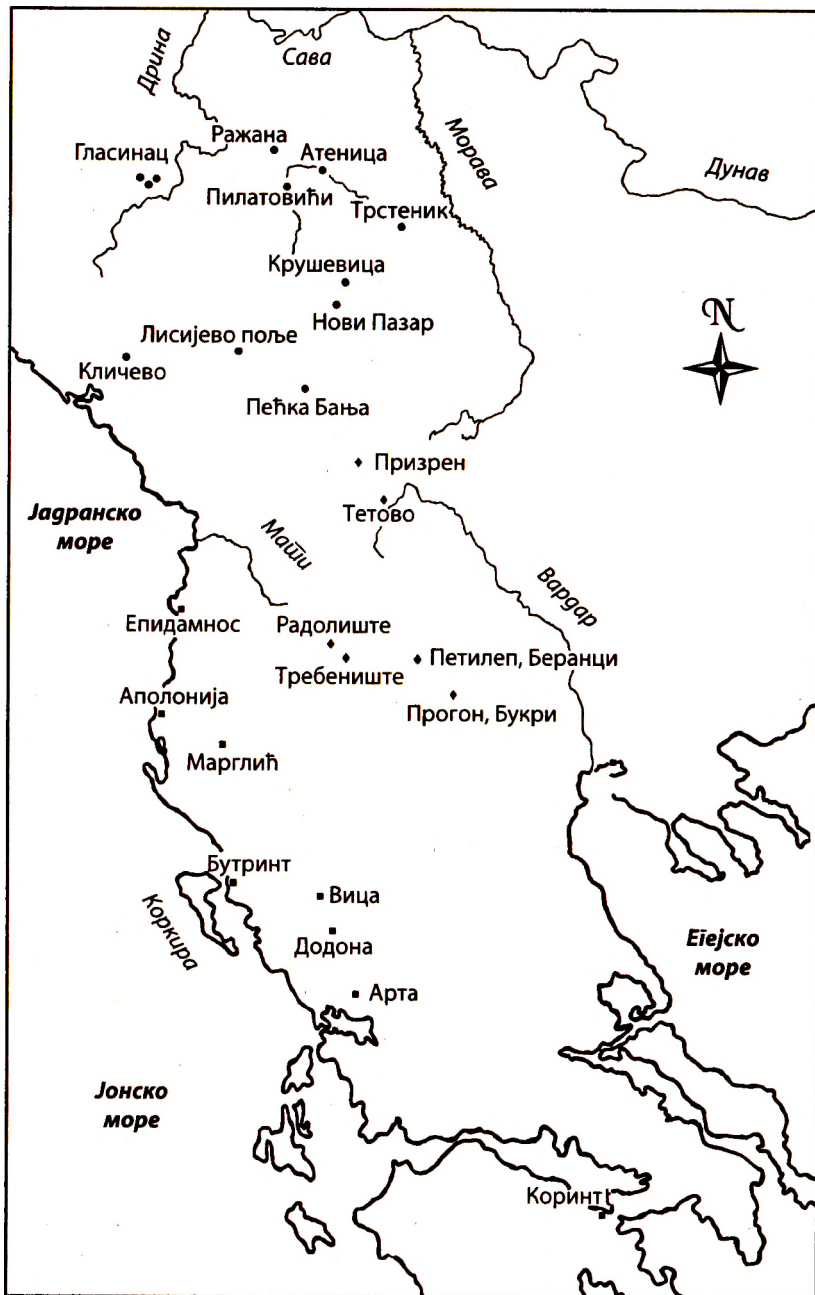
везаним за грчко тле, неминовно ће се дотицати оних аспеката друштвеног, политичког и економског живота у Егеји и хеленском свету уопште, који су довели до контаката са залеђем и условили природу овог саобраћаја у најширем смислу речи. Тако, на пример, питање колонизације, могућих разлога који су Грке покренули на овај јединствени подухват и начина на који су нова хеленска насеља настајала, развијала се и живела у окружењу других народа, иако опширно тумачено, још увек остаје отворено. Уколико се овом феномену приступи са становишта окружења грчких колонија и последица које је њихова појава оставила на староседеоце, могуће је да овако промењена тачка гледишта доведе до нових одговора на једно од најстаријих питања у историји античке Грчке. Зато остаје нада да ће неки од закључака о грчко-варварским² односима допринети стварању целовитије слике грчке архајске културе.

2. Просторни и временски оквир истраживања

Феномен који посматрамо, као што је већ речено, представља заједничку црту културе старијег гвозденог доба читаве континенталне Европе. У овом раду посебна пажња биће посвећена археолошком материјалу са територије централног Балкана који, иако релативно дуго познат археолошкој јавности, још увек пружа могућности компаративне анализе са налазима из средње Европе и интерпретацијама које их прате.

Територија централног Балкана, одређена у односу на границе Балканског полуострва како их је поставио Јован Цвијић, обухватала би земље источне Босне, Србије, Косова, Црне Горе и северне Македоније (Палавестра 1984: 3; Vasić 1987: 571). Ово, наравно, сасвим условно ограничење до извесне мере је оправдано релативно хомогеном археолошком сликом означене области, у смислу технолошких, социјалних и духовних аспеката културе. Осим тога, унутар ове територије констатован је низ археолошких целина које су садржале материјал од пресудног значаја за питања постављена у овоме раду. С друге стране, у материјалној култури ових области уочавају се и извесне разлике, које говоре у прилог прет-

2 Реч варвари овде и у даљем тексту биће коришћена у њеном изворном значењу: не-Грци, они који не говоре грчки (Речник српско-хрватског књижевног језика, Матица српска-Матица хрватска, Нови Сад-Загреб, 1967; В. Klaić, РЈЕЌНИК СТРАНИН РЈЕЌИ – туђице і РОСУЂЕНИЦЕ, *Nakladni zavod МН, Zagreb*, 1983). Није јој приписан негативан, нити ма који други вредносни суд, поготову не смисао ознаке степена културног развоја.

Централни Балкан и северна Грчка

поставци о различитим заједницама које су истовремено насељавале централнобалканско подручје током старијег гвозденог доба (Vasić 1987: 571). Несумњива хетерогеност у појединим елементима културе подручја које посматрамо омогућава да пратимо разлике у начину испољавања јединственог феномена: археолошки уочљиве трагове контаката са архајском Грчком и промене у социјалној структури становника централног Балкана. Тако се отвара могућност да различите, условно назване, зоне пријема грчких добара, одређене учесталашћу ове врсте налаза и претпостављеним последицама присуства медитеранске робе, упоредимо са раније дефинисаним културним групама и, евентуално, етничким заједницама забележеним у протоисторији централног Балкана.

Говорећи о географским границама овог истраживања, нужно је дати неколико уводних напомена у вези са налазима из Требеништа. Како се ова некропола налази јужније од скопске котлине, она формално не улази у географски оквир рада, па тако материјал са ове некрополе није увршћен у каталог (*Догатџак А*). Ово на први поглед може бити изненађујуће, с обзиром да су ови налази веома дуго у нашој свести најмаркантнији пример појаве архајских грчких производа у унутрашњости Балкана. Међутим, надам се да ће у наредним поглављима бити довољно аргументовано изложена теза да је некропола код Охрида одраз нешто другачијег културног процеса, него што је то случај са скуповима налаза дубље у залеђу. Штавише, управо ће пример Требеништа добро илустровати разноликост начина на који је варварска култура примала хеленске утицаје и зато ће овај локалитет бити предмет посматрања и основ појединих закључака. Како било, материјал неће бити детаљно аналитички обрађен, јер се по својој природи процес који је довео до појаве грчких производа на обалама Охридског језера разликује од онога који ми је намера да опишем.

Хронолошка граница истраживања одређена је, са једне стране, првим показатељима контакта на означеној територији. Најстарији несумњиво грчки материјал у контексту гробне целине која се може сматрати кнежевском потиче са гласиначке висоравни (*Илијак*, тумул II, гроб 1) и датује се у фазу IVb гласиначке културе старијег гвозденог доба (*Benac, Čović 1957: 39, 57; Čović 1987: 590, 591*), односно у другу половину VII века старе ере. Током целог VI века и у првим деценијама V века старе ере, појављују се грбови – који по свим карактеристикама конструкције, инвентара и односа према другим истовременим сахранама, упућују на покојнике

Табела 1 – Хронологија гробова са импоршом

ДАТОВАЊЕ ЦЕЛИНЕ	Човић 1987	Васић 1987	Други аутори
Илијак III/9	IV b, крај VII в.		
Илијак II/1	IV b		
Илијак XIII/1	IV b		
Брезје I	почетак IV c-1 крај VII в.		
Осово II/I	IV c-1 прва пол. VI в.		
Читлуци I/5	IV c-2		
Бранковићи V/1	IV c-2		
Потпећине XVIII/1	IV c-2		
Заграђе I/3	IV c-2		
Арарева громила	IV c-2 друга пол. VI в.		
Пилатовићи 1-3	IV c-2		
Лисијево поље	IV c-2		Срејовић, Марковић 1980-1981: 510-490.
Кличево	IV c-2 - Va		
Атеница II	Va	крај VI в.	
Атеница I	Va	почетак V в.	
Атеница I/2	Va	почетак V в.	
Нови Пазар	Va	почетак V в.	
Пећка Бања	Va		Тасић 1997: крај VI поч. V в.
Ражана V/1	Va		
Трстеник	Va		
Талине	Va		
Читлуци V/1	Va		
Крушевица	Va		Срејовић, Вукадин 1988: 480-460. Гарашанин 1992: 450.

посебног друштвеног статуса – и, унутар њих, производи грчких занатлија. Као и у континенталној Европи, гробне целине ове врсте готово нагло се губе почетком V века старе ере (Палавистра 1984: 3), што упућује на закључак да је социјални феномен чији су оне експонент такође престао да постоји или се у великој мери изменио и преузео другачије облике испољавања. Тако је хронолошки оквир овог истраживања одређен периодом од друге половине VII века до почетка V века старе ере.

Истраживачи старијег гвозденог доба ових области предложили су низ хронолошких система, који до извесне мере стоје у међусобној сагласности и везују се за хронолошке системе прихваћене у европској литератури. Хронологија гласиначке културе старијег гвозденог доба (*Венас, Џовић* 1957) са корекцијама (*Џовић* 1987), потом периодизације за територију Србије (Гарашанин 1973: 404-405; *Vasić* 1977; *Vasić* 1987), доведене су у везу са системима за суседне области Балкана и Европе (*Gabrovec, Џовић* 1987: 909). Време од краја VIII до првих деценија V века старе ере, архајски период у Грчкој, тако одговара периодима *Ha C* и *Ha D 1* Рејнекеове периодизације за средњу Европу, односно крају фазе *IVb* фази *IVc* и почетку фазе *Va* за гласиначку област, периоду гвозденог доба II и почетку гвозденог доба III у Србији по Гарашанину, односно хоризонтима 2 и 3 за исту област по Васићу.

Апсолутни датуми који су одређени за грчке производе из централнобалканских археолошких целина, на основу аналогича са продукцијом у матичној области, стоје у релативној сагласности са датумима одређеним за аутохтоне културе. Тачније, управо одређивање датума за археолошке целине са наше територије на основу импортованог материјала није редак поступак (*Мано-Зиси, Поповић* 1969: 63). Резултат унакрсних провера је хронолошки систем старијег гвозденог доба централног Балкана на који се у великој мери можемо ослонити, упркос мањим неслагањима и увек присутним могућностима корекције.

3. Историјат претходних истраживања

Најстарија теренска истраживања која су обелоданила грчке производе у поседу централнобалканског становништва, одвијала су се крајем прошлог века на гласиначкој висоравни у источној Босни. Од 1888. до 1897.

године, ископавањима под руководством Ђире Трухелке, Фрање Фиале и Ђорђа Стратимировића, прикупљен је највећи део материјала којим до данас располажемо у изучавању бронзаног и гвозденог доба овог дела Југославије. Од 1889. до 1899. ови су аутори објавили бројне извештаје у бројевима Гласника Земаљског музеја у Сарајеву и часописа *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*. Међу тумулима истраженим и објављеним трудом Ђ. Трухелке, Ф. Фиале и Ђ. Стратимировића, неколико их је садржало предмете грчког порекла. Међутим, осим неколико успутних напомена, овом материјалу није посвећена посебна пажња.

Током завршних операција I светског рата у Македонији, бугарски војници открили су некрополу у близини села Горенци, код Охридског језера, која је у археолошку литературу ушла под називом Требениште. Материјал из ових гробова објавио је 1927. године Богдан Филов, уз сарадњу Карла Шкорпила (*Filow, Schkorpil* 1927). Његово је мишљење било да је некропола настала крајем VI века и да садржи материјал грчке производње и његове локалне имитације. Аналогије за требенишке налазе Филов је одредио у производњи коринтских и јужноиталских радионица. То је био први обимнији рад о археолошки потврђеним везама између архајске грчке културе и њеног балканског залеђа.

Значај налаза из Требеништа и сложеност проблема њихове интерпретације постали су очигледни већ у првим освртима на Филовљево закључке. Беспштедна критика М. М. Васића (1928) односи се на систематизацију материјала, порекло грчких предмета и датовање некрополе.

Теренска истраживања у Требеништу настављена су 1930. године под руководством Николе Вулића. Његови радови, објављени следећих година (Вулић 1948 са литературом), нису донели много нових тумачења проблема охридске некрополе. Међутим, тешкоће у интерпретацији овог материјала биле су и подстицајне, па је Требениште временом постао локалитет са обимном библиографијом (в. *Papadimitriou* 1995). Први покушај синтетског приступа овом проблему, посебно грчкој компоненти у материјалу са некрополе, представља „Каталог налаза из некрополе код Требеништа“, који је 1956. године објавио Љубиша Поповић.

1957. године објављен је каталог налаза из гласиначких тумула, чији су аутори Алојз Бенац и Боривој Човић (*Benac, Čović* 1957). Класификација материјала прикупљеног пола века раније довела је до хронолошког система, који, уз мање корекције (*Čović* 1987), важи и данас. Веома преци-

зна типологија домаћег материјала из тумула допринела је јаснијем увиђању проблема импорта из Грчке и утицаја који је он вршио на домаћу производњу. Такође су постале уочљиве социјалне промене, које су битно обележиле период старијег гвозденог доба у читавој Европи, па и на Балкану. Алојз Бенац и Боривој Човић у свом раду из 1957. године први пут су друштвену групу чије су настајање запазили назвали кнежевима, термин који има паралеле у енглеском и француском *princes* и немачком *Fürsten*, и од тада је у широкој употреби и у нашој археолошкој литератури.

Конзерваторским радовима који су изведени на Петровој цркви код Новог Пазара 1957. године значајно је проширен репертоар грчких производа са територије централног Балкана. Приликом сондирања темеља ове грађевине, уз зид егзонартекса нађен је дрвени ковчег у којем се налазило бронзано посуђе, накит и друге драгоцености. Љубиша Поповић и Ђорђе Мано-Зиси при монографској обради изнели су претпоставку да налаз представља оставу (*Mano-Zisi, Popović 1969: 9*), мада трагови архитектонских елемената констатовани на терену (Јуришић 1969) говоре у прилог постојању тумула, јако оштећеног каснијом градњом.

Следеће, 1958. године, у склопу пројекта истраживања тумула у западној Србији, започети су радови на локалитету „Умке“ у Атеници код Чачка. Ископавањем су руководили Милена Ђукнић и Борислав Јовановић. Веома сложена и добро очувана конструкција тумула I, који је истражен прве године, навела је истраживаче да наставе радове. Хумка II показала се још занимљивијом у смислу конструкције и богатства материјала (Ђукнић, Јовановић 1966).

После нових и веома значајних налаза са терена, у литератури је оживео проблем интерпретације грчког материјала у балканском залеђу и уследио је низ радова са веома значајним закључцима.

Рад Маје Паровић-Пешикан, објављен 1960. године, о карактеру грчког материјала на Гласинцу, први је, и веома успео, покушај расветљавања порекла и путева којима су ова луксузна добра доспела у источну Босну. Одређивањем прецизних аналогја, од којих већина и данас важи, Маја Паровић је дала правац у размишљању о историјској позадини ове појаве и одредила различите хронолошке фазе у односима Грка са Балканом. Претпостављени путеви којима се одвијала размена пружили су могућност анализе ширег контекста у којем се процес одвијао, као и учешћа других популација, које су играле улогу посредника у преношењу добара.

Године 1961. објављен је мањи рад – анализа импортованог грчког материјала из хумки у Атеници, коју су начинили истраживачи М. Ђукнић и Б. Јовановић. Овај текст такође садржи анализу претпоставки о могућим центрима производње импортованог материјала и о путевима којима је могао бити пренет до места налаза. Такође је истакнута сродност атеничког и новопазарског материјала.

Монографија посвећена кнежевској некрополи код Атенице објављена је 1966. године. Описани су сложена конструкција кнежевских хумки, богатство и разноврсност покретног материјала и шири историјски контекст овог локалитета. Питање грчког материјала поново је постављено и новим анализама проширени су закључци изнети у претходном извештају на ову тему (Ђукнић, Јовановић, 1961).

Објављивањем исцрпног каталога материјала из Новог Пазара које су 1969. године предузели Ђорђе Мано-Зиси и Љубиша Поповић, археолошка јавност упозната је са највећим делом грчког материјала којим до данас располажемо. Овај рад такође је понудио могуће одговоре на питање центара производње и путева продирања грчког материјала и довео га у везу са археолошком сликом аутохтоне културе која је примила импорт са југа.

Тако је крајем шездесетих година формирана слика о односима Грка и централнобалканских становника, заснована на археолошком материјалу са наше територије и његовим аналогијама у матичним областима. Коринтска продукција сматрана је веома значајним извором импортованих добара. Долине Вардара, Ибра и Мораве понуђене су као саобраћајнице које су повезивале место производње и налаза. Јужноиталске колоније нарочито су наглашаване као могуће место настанка новопазарског материјала. Такође је навођена могућност везе са Јонијом, преко долине Дунава.

Покушај монографске синтезе појава везаних за архајску грчку културу на средњем Балкану први пут је учињен 1975. године, радом Љубише Поповића. Обухватајући материјал из Србије и Македоније, аутор је указао на јединствен карактер ових налаза и могућу интерпретацију (Popović 1975).

Недостатак нових података са терена вероватно је допринео смањеном интересовању за овај проблем. Међутим, радови који су му посвећени почетком осамдесетих година дали су основ за другачији приступ

теми. Године 1982. Маја Паровић-Пешикан посветила је чланак проблему кривих мачева типа грчке махајре, нађених на територији централног Балкана. Рад Растка Васића о грчком оружју у Југославији пружио је нову могућност разматрања промене односа варвара према грчкој луксузној роби. Следеће 1983. године, нови рад Растка Васића на сличан начин је обрадио бронзано посуђе грчког порекла, поткрепљујући на основу делова ратничке опреме, претходно изнете закључке о хронологији односа на Балкану. Истовремено је рад Боривоја Човића о бронзаном посуђу са Гласинца освежио и допунио поглед на овај материјал, који је дуго пре тога био занемарен у археолошкој литератури (Ћовић 1983). Када говоримо о другој појави која је означена као предмет истраживања овога рада – о социјалним променама које су текле упоредо са пристизањем грчке робе, незаобилазну основу представља анализа кнежевских гробова централног Балкана, коју је 1984. године објавио Александар Палавистра.

Репертоар налаза грчког материјала на централном Балкану допуњен је налазима из Пилатовића код Ужичке Пожеге (Zotović 1985: 80-100) и Пећке Бање у Метохији (Палавистра 1984: 58-60; Јевтовић, ур. 1990: 185-187), који су у тренутку настанка овог текста само делимично доступни археолошкој јавности. Случајни налаз из Крушевице у близини Рашке (Срејовић, Вукадин 1988), познат стручњацима од 1985. године, представља последњи до данас констатован налаз грчких производа са територије коју посматрамо.

Средином прошле деценије појавили су се први радови који критички преиспитују претходне интерпретације материјала и тако допринесе другачијем погледу на културне, политичке и економске односе на Балкану у VII и VI веку старе ере. Маја Паровић-Пешикан (1986) обновила је своје анализе керамичког посуђа грчког порекла у збиркама Земаљског музеја у Сарајеву и исправила своја ранија гледишта. Исте године Растко Васић изнео је нове тезе о природи материјала из Атенице. Од нарочитог значаја је његова анализа коштане оплате за кутију, која даје могућности за нове закључке о етурској компоненти у импорту.

Најзад, нужно је напоменути да је у истраживању културе старијег гвозденог доба нашег подручја често поклањана пажња грчкој компоненти у развоју домаћих форми накита и керамике (уп. Јевтић 1983, Vasić 1987а). Заправо, практично је немогуће замислити анализу било ког аспекта материјалне културе овог периода у којој, макар и узгред, не би биле по-

менуе везе и утицаји са југа. Синтеза данашњих знања о већини појава које ће бити предмет нашег разматрања, капитално дело југословенске археологије, преглед праисторијских култура на територији наше земље, у свом петом тому, штампаном 1987. године, доноси до сада најцеловитију слику о културама централног Балкана у VII и VI веку старе ере.

Паралелно са радовима у Југославији, и не ретко предњачећи, проблем односа варварске културе са грчким светом постављан је и у страниој литератури. У средњој и западној Европи истраживан је низ значајних локалитета и публикована грађа, пружајући значајну могућност компарације са материјалом из наше земље, али и са закључцима у нашој стручној литератури. Историјат истраживања кнежевских гробница и грчког материјала нађеног у њима дао је Франц Фишер (*Fischer* 1982), док је богати каталог изложбе у Паризу (*Mohen et al.* 1987) омогућио увид у готово сав материјал познат из средње и западне Европе. Теоријски оквир истраживања последњих деценија претрпео је радикалне промене, у зависности од бурних превирања у археолошкој методологији уопште. О промени приступа и различитим могућностима интерпретације културних контаката и промена које они собом носе, као и о могућностима и ограничењима археолошког приступа овим феноменима, биће говора у следећим поглављима.

Чини се сасвим немогућим начинити потпун преглед истраживања архајске грчке културе и дела која су је тумачила. Стога се ограничавам само на напомену да истраживање њеног односа са истовременим културама Европе, тако и Балкана, пружа могућности које још ни издалека нису исцрпљене. Доба када је на хеленском тлу настајало „грчко чудо“ представља један од најдинамичнијих периода у европској историји, на чијим плодовима је утемељена данашња цивилизација. Појаве у политици, филозофији, уметности којима смо окружени све стоје у вези са архајском Грчком, макар и као свесна и намерна негација. Зато је изучавање хеленске културе много више од доконог ужитка, већ пре извор знања о свету у којем живимо (*Green* 1989). Међутим, да би слика исходишта западне цивилизације била што потпунија, неминовно је поставити је у контекст њеног окружења, култура и народа који су живели на њеним рубовима, и са којима је ступала у разнородне везе. Без оваквог оквира, архајска Грчка остаје острво које плови у мору безобличних и нераспознатљивих појава (*Humphreys* 1978: 4), са којима нема ни генеричке, нити ма које друге везе. Истраживање култура на ободу грчког света и односа који су владали ме-

ђу Хеленима и варварима зато има за задатак да, постављајући архајске Грке у потпунију слику света којим су били окружени, укаже на поједине елементе њихове културе који би у противном остали сакривени.

Посебно поглавље у истраживањима односа централнобалканских култура са античком Грчком представљају радови професора Милоја М. Васића. Иако се укључио у разматрање налаза из Требеништа непосредно по првом синтетском публиковању (Васић 1928), већина његових закључака на тему грчког присуства у залеђу заснива се на другом археолошком материјалу, оном који се данас сматра неолитским – на његовим истраживањима Винче. Почев од 1930. године, када је разматрао однос становника овог насеља на Дунаву са светилиштем у Делфима, до експлицитног заступања тезе о присуству грчких, јонских колониста у Винчи (1934, 1937, 1948, 1953, 1955, 1956), професор Васић бавио се и појединачним појавама које су, по њему, ван сумње потврђивале везу централног Балкана и Јоније у архајско доба: односом пластике нађене у Винчи према грчкој архајској скулптури (1951); елементима грчке митологије, култа и религије који су се сачували у нашим крајевима („Тенедос и Винча“ – 1954, „Дионисос и наш фолклор“ – 1954, „Клеромантика у Винчи“ – 1956); лингвистичким појавама које сведоче о томе („Археологија и лингвистика“ – 1958) и, најзад, траговима овог контакта у култури Грка, преко њихових митова и писаних сведочанстава („Винча и хиперборејски мит“ – 1932, „Аргонати на Дунаву“ – 1953).³

Само налазиште у Винчи и његов хронолошки и културни контекст, од времена када га је интерпретирао његов први истраживач, били су предмет бројних анализа, чији је несумњив резултат да се ради о култури млађег неолита. Намера ми овде није да се спорим са закључцима професора Васића, који су, између осталог, последица чињенице да је референтни систем у који се уклапа Винча у часу његових истраживања био готово непознат. Међутим, његов рад посебно је занимљив са методолошке тачке и у том погледу пружа драгоцене путоказе. Питање односа архајских Грка према народима на ободу њиховог света професор Васић разматрао је на основу свих расположивих извора: почевши од археолошких на-

3 Потпуна библиографија радова професора Васића налази се у часопису Старинар, н.с. књига VII-VIII, 1956-1957.

лаза, који су покренули његово интересовање, преко писаних историјских извора, до лингвистичке и етнографске грађе. Овако прикупљен материјал подвргао је компаративној анализи, мада нигде експлицитно не износећи овај методолошки став. Интердисциплинарни поступак произашао је, чини се, сам по себи, из предмета истраживања и сложености проблема.

Такође је веома значајно да је основни узрок оснивања јонског насеља на средњем Дунаву професор Васић тражио у економским и привредним потребама архајске Грчке, које су довеле до колонизације. Место нове колоније одабрано је по својим привредним и стратешким погодностима, пре свега због близине рудника цинабарита. Интерпретација која почива на економским категоријама и данас се развија са великом пажњом посвећеном еколошким факторима, у археологији је постала доминанта тек у деценијама после смрти професора Васића. Па ипак, његово тумачење Винче, засновано на интердисциплинарној, или бар мултидисциплинарној анализи свих расположивих података, укључујући и еколошке и геоморфолошке факторе, по својој концепцији сасвим је блиско начину на који се данас формулишу модели.

Поред тога што указује да су многе на први поглед револуционарне новине у археолошкој методологији заправо само експлицитно изношење препоручених процедура, које су природни и неодвојиви елемент сваког истраживања прошлости, од самих почетака наше дисциплине, интерпретација Винче коју нам је завештао професор Васић представља важан и поучан пример и зато што је погрешна. Иако је сам упозорио да зна „колико је ризично објавити један научни резултат без навођења потребних аргумената“ (Васић 1937: 28), чини се да је идеја о јонској колонији Винчи била до те мере заводљива, да јој се професор Васић није могао одупрети. Користећи методолошки концепт коме се не би могло приговорити ни са становишта актуелне археолошке теорије, пошао је од погрешне премисе – да пред собом има керамику импортовану из Јоније или израђену под овим утицајем – условљене стањем истражености и недостатком компаративног материјала, и стигао до погрешног закључка. Поука истраживачима може да гласи да нова истраживања и ширење базе података са терена лако и до темеља обарају претходне закључке, засноване на недовољном узорку. Осим тога, селективно одабирање елемената који подупиру почетни став и пренебрегавање оних који би га могли угрозити повремено се осећа у касним радовима професора Васића. Управо у томе посебно лежи

актуелност и поучност радова родоначелника наше археологије. По дефиницији археолошког модела коју је 1968. године понудио Дејвид Кларк (*Clarke 1978: 30-33*), то је заправо хипотеза или скуп хипотеза које поједностављују сложена запажања и нуде углавном тачан оквир предвиђања, одвајајући битне од мање битних елемената посматране појаве – „комуникацијске шумове“ од релевантних информација. Дакле, осим што је тумачење професора Васића својим позитивним особинама блиско савременим поступцима у археолошкој интерпретацији, оно и својим мањкавостима упућује на актуелне теоријске расправе о опасностима оваквог поступка. Како било, његов рад обогатио је нашу археологију једним од најзначајнијих локалитета. Интерпретација која га је пратила, иако оповргнута каснијим радовима, узор је интердисциплинарног истраживања, па су чак и поједини закључци о механизму културних контаката драгоцени и инспиративни готово пола века касније.

1.

Расположиви извори података

Културни контакти у археологији, испољени као појава елемената материјалне културе једне популације ван територије која јој се приписује, у оквиру скупа елемената материјалне културе друге популације – феномен условно означен речју **импорт** – спадају међу прве проблеме у чијем решавању се формирао археолошки метод истраживања. Запажања сер Флиндерса Питрија крајем прошлог века о егејској керамици у Египту и унакрсна хронологија која је произашла из њих означили су почетак примене научних метода у истраживању прошлости кроз њене материјалне остатке (*Daniel* 1976: 143-144). Међутим, у приступу овој појави и начинима интерпретације контаката међу заједницама и њихових последица, кроз историју археологије запажају се честе промене, понекад корените, које су пратиле промене у археолошкој методологији и теорији уопште.

Методолошки поступак примењен у овом раду одређен је природом појаве одређене за **основни предмет истраживања, циљевима** који су постављени и, најзад, али веома значајно, **расположивим изворима података**. Овај приступ почива на схватању да археологија није дисциплина у традиционалном значењу те речи, већ пре јединствено поље истраживања мноштва дисциплина – истраживање материјалне културе, производа насталих унутар социјалних датости (*Coudart* 1992: 261), који носе, у најширем смислу речи, симболичке поруке (*Tilley* 1989: 188-189).

Основни предмет истраживања, како је дефинисан у првом поглављу, представљају предмети архајске грчке производње у гробовима истакнутих чланова заједница које су насељавале унутрашњост Балканског полуострва. Дакле, са строго археолошке тачке гледишта, основни извор података су гробни прилози и њихов контекст, односно сам гроб, његова конструкција и положај унутар некрополе и у односу на ширу околину. Уколико бисмо даље пратили уобичајену археолошку систематизацију грађе, предмети о којима говоримо припадају домену класичне археологије,

будући да су настали у грчким радионицама архајског периода. С друге стране, контекст њиховог налаза је гроб старијег гвозденог доба – домен праисторичара. Дакле, већ на нивоу непосредног, физичког предмета истраживања западамо у процеп између двају археолошких поља која су по свом основном приступу грађи често сувише строго подељена, па понекад чак и супротстављења (Gibbon 1985; Olivier, Coudart 1995).

Класична археологија, која почива на дугој и поштовања вредној традицији хуманистичких наука, пре свега историје и историје уметности, у извесној мери задржала је превасходно дескриптивни карактер (Renfrew 1980: 290), који је одредио и њен положај спрам других дисциплина које се баве прошлошћу човека. Јохан Јоаким Винкелман (J. J. Winckelmann), средином осамнаестог века поставио је темеље научног приступа античкој Грчкој, њеној „узвишеној једноставности и мирној величини“ (*eine edle Einfalt und eine stille Grösse*). Његова Историја античке уметности (1765) први је преглед хеленске уметности изложен хронолошким редом, који је одређен развојем стила: пре– и ранокласична дела су строга и тврда; зрели класични стил Фидије је величанствен и уравнотежен; четврти век са Праксителом је леп и мек, а надаље уметност постаје имитација великих узора. За Винкелмана, уметност је неодвојива од духа времена, од филозофије и, нарочито, морала, па се тако њоме може објаснити целокупна култура унутар које је настала. Његово дело имало је великог утицаја на савременике – мислиоце и уметнике, па су Гете, Фихте и Шилер, као и низ неокласицистичких уметника даље пронели славу Грка – племенитих пагана и хеленске уметности – колевке свеколике европске културе (Shanks 1996: 56).

Винкелман је стилско-типолошку анализу и хронолошку шему која из ње следи увео у посматрање уметничких дела прошлости, бавећи се превасходно грчком скулптуром. Из његовог метода следиле су класификације које данас чине основ класичне археологије, примењене на друге класе материјала, посебно на грчку керамику. Од Џона Бизлија (John Beazley) до Џона Бордмана (John Boardman), хиљаде осликаних посуда систематизоване су у стилске и хронолошке групе, приписане појединим радионицама и занатлијама. Тако је археологија класичне Грчке од Винкелмановог доба до данас створила монументалне корпусе темељно обрађеног материјала.

Овако формулисана дисциплина класичне археологије природно је показивала велике блискости са историјом уметности, са којом је дели-

ла како предмет истраживања – велика дела уметности антике, тако и приступ теми – естетске судове, стилске анализе и атрибуције. На другој страни, писани извори који су нудили податке о животима уметника и војсковођа и великим догађајима који су обележавали епохе историје Грчке, били су нераздвојно везани са материјалним траговима прошлости, дајући им смисао, објашњавајући их и доводећи у контекст политичких, религијских и друштвених услова, а нарочито их чинећи веродостојним. Класична археологија нераскидиво је везана са анализом писаних извора, дакле са историјом као науком, што је однос који није увек текао хармонично. Уверење о приоритету писаних извора, као тачнијих и потпунијих од археолошке грађе, с једне стране, доводило је класичне археологе у подређен положај према историчарима, а са друге им омогућавало извесну супериорност у односу на колеге-праисторичаре. Преиспитивање тачности, потпуности и објективности писаног извора, коме га подвргавају сами историчари (*Finley* 1985), суочило је и класичаре са потребом да трагају за другим упоришним тачкама своје дисциплине (*Morris, ed.* 1994; *Morris* 2000; *Shanks* 1996; *Snodgrass* 1987). Зато ће следеће поглавље бити посвећено управо примени писаних извора у истраживању конкретног периода о којем је овде реч.

С друге стране, праисторијска археологија, лишена могућности употребе писаних извора, као и блиске везе са историјом уметности, будући да њен предмет ређе чине знаменита ремек-дела, била је рано принуђена да савезнике тражи на другој страни. Сами почеци изучавања најраније људске прошлости природно су повезани са запажањима геолога о прошлости Земље, геолошким седиментима и траговима људске активности у њима (*Daniel* 1975). Природне науке чиниле су оквир у којем су постављена прва питања о карактеру најстаријих артефаката. Многа функционална тумачења праисторијских алатки настала су по аналогiji са рукотворинама ваневропских народа које су насељеници и истраживачи затекли на другим континентима у условима материјалне, социјалне и духовне културе које су сматрали блиским онима у дубокој прошлости човека (*Бабић* 1993). Тако су настале прве аналогije са етнографском грађом, које су праисторијску археологију веома рано довеле у везу са етнологијом.

Посебно заостравање разлика између класичне и праисторијске археологије и непомирљивост неких методолошких ставова наступили су током шездесетих година (*Бабић* 1992, 1993). Везе са историјом и исто-

ријом уметности са једне стране, и социјалном антропологијом и природним наукама са друге, као да су отуђиле два поља истраживања унутар саме археологије далеко више него што налаже хронолошка разнородност њиховог предмета. Помирљиви тонови и конструктивни предлози за сарадњу који се чују последњих деценија (*Hodder 1986; Humphreys 1978; Morris 1987; Shanks 1996; Snodgrass 1987*) подсећају нас да је истраживање прошлости човека на основу њених материјалних трагова заједнички циљ археолога, али и других дисциплина, и да је сарадња и размена искустава и закључака, па и методолошких поступака корисна за све учеснике. Овај рад, по природи теме, мора брисати границу међу академским дисциплинама класичне и праисторијске археологије и успешно савлађивање ове препреке један је од његових задатака.

Имајући у виду особености предмета истраживања, који повезује грађу, теме и поступке двеју археолошких области, размотримо сада и основни циљ овог истраживања: одговор на питање да ли је и у којој мери друштвена промена – настанак нове групе на власти – запажена у култури старијег гвозденог доба, условљена контактима са другом културом, у овом случају грчком. Зато се морамо позабавити питањима на чему почива друштвена власт, како се осваја и задржава, и шта посебно одликује природу власти коју су кнежеви имали над својим саплеменицима (*Galbraith 1983; Cohen 1983*). Говорећи, дакле, о појави грчких производа на централном Балкану старијег гвозденог доба, покушаћу да их доведем у контекст социјалних и политичких услова тога времена. У том циљу, следећи претходно изнете ставове о нужности интердисциплинарног приступа, уз археолошки материјал – елементе материјалне културе, биће компаративно коришћена грађа и закључци сродних дисциплина, пре свега социјалне антропологије и историје, у нади да ће овакав приступ пружити целовиту слику културне појаве о којој је реч. Три поменута поља истраживања, као што сведочи и наведени пример професора Васића, неминовно су повезана чак и онда када то није експлицитно изречено (Бабић 1993). Ипак, нужно је размотрити специфичности појединих извора података и најделотворније начине повезивања закључака. Сваки скуп података поставља пред истраживача посебне проблеме и нуди другачије могућности питања и одговора. Један од начина да се превазиђу проблеми о којима је реч, јесте да се одговарајућа питања поставе с обзиром на природу податка. Размотримо зато два основна корпуса компаративне грађе

која нам стоје на располагању и која су природно повезана са предметом археолошког истраживања – могућности и ограничења које подразумева примена писаних извора (поглавље II-2) и опште антрополошке претпоставке истраживања контаката, размене и друштвене промене (поглавље II-3, 4).

2. Могућности и ограничења примене писаних извора⁴

Период одређен као предмет истраживања у овоме раду у археолошкој класификацији означен је као протоисторијски период – доба у коме носиоци културе нису познавали писмо, и о којима писани подаци до нас стижу из пера њихових суседа, грчких путописаца и историчара или римских освајача (*Champion* 1985). Подаци којима располажемо не потичу, дакле, из саме заједнице коју истражујемо, већ од спољног посматрача, који је био члан другачије културне и етничке групе. Даље, хронолошки распон између догађаја које је писац забележио и тренутка када је настао његов запис понекад је веома велики. Ове две околности обавезују да се помно испита могућност употребе писаних извора у истраживању протоисторијских култура.

Размотримо најпре природу текстова грчких аутора у којима су описивали своје неписмене суседе. Нека као почетна тачка послужи опаска Моузиса Финлија: „Након епохалног открића писмености вековима су преживљавала у основи неписмена, усмена друштва“ (*Finley* 1985: 16). Веома дуго по увођењу алфабета у живот Грка, њихова литература остала је првенствено намењена слушању, не читању, и преношена је усменим путем, чак и када је писани текст постојао (*Thomas* 1989). Овај текст чини се да је најчешће служио као помоћни подсетник, пре него превасходни циљ изучавања, чак и међу високо образованим Грцима (*Sparkes* 1989: 121; *Thomas* 1989: 21). Тако је и метод рада у Платоновој Академији Аристотел описао као *agrapha dogmata* – усмено преношење знања (*Maricki-Gađanski* 1977: 136). Органи демократије у Атини V века међусобно су комуницирали усмено. Састављање докумената за административне сврхе, њихово чување у смислу записа и поновно коришћење ових записа, били су

⁴ Претходна верзија одељка о методолошким проблемима употребе писаних извора објављена је у часопису *Старинар* XLIII-XLIV (*Babić* 1994).

три одвојена ступња развоја, који нису аутоматски и непосредно следили један за другим (Thomas 1989: 37). Примена писма и писаних докумената ширила се полако и постепено. Под овим условима, није изненађујуће да су се писци историје у Грчкој у великој мери ослањали на усмену традицију (Sparkes 1989), па неки, као Херодот (VII, 152), чак изражавају и скепсу према поузданости својих извора.⁵ Осим тога, уносили су крупне измене у предања која су им усмено саопштена (Thomas 1989: 7). Стога морамо обратити пажњу не само на писане текстове којима располажемо, већ и на природу усмених извора који се у њима огледају, па и на могуће међусобне утицаје ова два вида чувања и преношења историјских података. Савремени истраживач писаних извора мора имати на уму да је усмено предање које чини основу ових текстова веома флуидне природе, његово преношење подлеже случају и животни век му је кратак. Материјал који је на овај начин преношен био је подложен променама и одабирани према каснијим веровањима и преовлађујућем ставу (Thomas 1989: 283).

Свака историја – у смислу запамћеног или записаног следа догађаја у прошлости – зависи, у крајњем случају, од друштвене улоге која јој је намењена. Сећање на прошлост често је зависно од интереса оних који ово сећање чувају. Сама основа било којег историјског казивања, догађаји одабрани и поређани у временски след, већ подразумева вредносни суд, идеологију у најширем смислу речи, као систем вредности који се односи на одређене појаве. Сви извори, усмени или писани, у суштини су социјално одређени и зависни од друштвених притисака који потичу из истог друштвеног контекста (Finley 1985; Sparkes 1989: 127; Thompson 1978: 96). Документ пред историчарем често је мешавина истина и лажи, маште и стварних догађаја, историје и приповести (Klaić 1970: 208). Неки правци у теорији књижевности чак сматрају целокупну историју приповедачким жанром, делом појединца и стога субјективним по самој својој природи. *Diegesis* – приповест је *mimesis* – опонашање (Genette 1966). Чак и одабир речи којима ће догађај бити описан је начин призивања колективног знања (*le savoir partagé*, Hartog 1980: 27), односно настојање да се непознато опише у светлу познатог, како описивачу, тако и његовом слушаоцу/читаоцу. Описи догађаја и народа у писаним изворима под јаким су утицајем

5 Херодот, VII, 152: „А ја сам дужан да наведем све што се прича, али нисам дужан да примим све за готово, а то сам начело поставио себи у целом приповедању.“

ауторовог општег погледа на свет, његовог филозофског становишта и литерарних конвенција у оквиру којих ствара (*Champion* 1985: 14).

Археолози који рукују материјалом протоисторијског периода и траже допунске информације у писаним изворима, срећу се са записима насталим изван заједнице коју истражују. У оваквој ситуацији, субјективност античког писца и његове предрасуде представљају још озбиљнији проблем. Класични свет у целини испољавао је два различита става према народима са којима је дошао у контакт: „тврди“ примитивизам – гледиште да су варвари груби и нецивилизовани, и „благ“ приступ, који их је идеализовао, наглашавајући њихову храброст и врлине (*Balsdon* 1979: 66; *Champion* 1985: 14). Избор информације коју је антички аутор пренео својој публици свакако је зависио од његовог избора међу овим ставовима. У већини случајева ова одлука није била свесно донета, већ је била последица филозофских, друштвених и књижевних конвенција тренутка. Савремени истраживач који чита антички извор, у текст пред собом уноси своје сопствене предрасуде, које се тичу како варварског народа који је описан, тако и самог текста (*Collis* 1994: 31-32, 35; *Hartog* 1980; *Humphreys* 1978). На пример, Херодот је описао обред жртве међу Скитима, претпостављајући своје знање о оваквом ритуалу међу Грцима свога доба као прећутни модел (*le modèle absent*, *Hartog* 1980: 28) – своја запажања о варварима одражавао је у огледалу сопственог културног, религијског и друштвеног окружења. Херодот сам од епохе хеленизма до данас постао је нека врста митолошке личности и стекао титулу „Отац историје“. Двадесет пет векова касније, ми читамо његове списе непрестано имајући на уму његову славу. Чак и највештији истраживач у опасности је да упадне у замку и интерпретира текст пред собом у складу са сопственим претпоставкама о грчком друштву и култури, заснованим на аналогјама са својим савременим окружењем (*Humphreys* 1978: 21). И даље, археолог који познаје материјалну културу онога времена, често осећа потребу да је објасни уз помоћ Херодотовог текста, коме поклања потпуно поверење. Посматра, дакле, протоисторијске народе из окружења сопственог времена, кроз призму Херодотовог – грчког погледа на свет. Огледало се утростручује.

Како бисмо избегли овакве заводљиве опасности, морамо имати на уму да је Херодот, као уосталом и сви други антички историчари, описивао варваре својим савременицима, у складу са њиховом заједничком културом, одражавајући етику, естетику и политику те културе. Читање

античког извора који описује негрчке културе мора, дакле, почети одгонетањем његове унутарње логике, намењене слушаоцу/читаоцу са другачијим интересовањима, потребама, искуством и укусом од нашег. Како бисмо сазнавали о историји грчких суседа из грчког извора, морамо радити на основу хипотезе да подаци којима располажемо потичу из грчког угла гледања на свет (*Hartog* 1980: 369).

Размотримо овај став на примеру једног од основних појмова у изучавању историје. Питање хронологије спада међу најважније задатке модерне историје и археологије. Тачно установљен след догађаја, постављен на скали апсолутних датума, представља један од основних циљева ових дисциплина. Осим тога, овај след се анализира, како би се објасниле узрочно-последичне везе и поставили општи закључци о природи промена у историји људског друштва. Марк Блок тако сматра историју „науком о људима у времену“ (*Blok* 1970: 347). С друге стране, класични писци нису познавали концепт друштвене промене кроз време, и њихова идеја о људском друштву у основи је била статична (*Champion* 1985: 15). Однос старих Грка према сопственој прошлости подразумевао је узоре које треба опонашати, најбоље исказане кроз реторику и драму (*Sparkes* 1989: 28). Уколико је присутан, појам о друштвеној промени шематизован је на два темељно супротстављена и упрошћена начина: историја њиховог друштва посматрана је или као успон од примитивног варварства, или као пад из примарног Златног доба. Ово почетно стање класичног друштва потом је пројектовано на њима савремене народе са обода њиховог света. „Златно доба, једнако као и најниже варварство, могло се сместити у измаглицу времена, или у измаглице северне Европе“ (*Champion* 1985: 15). Количина практичног географског знања тога доба дозвољавала је оваква уопштавања (*Dilke* 1985), јер су Грци били једнако слабо обавештени о северним деловима Европе, колико нису ни жудели да их упознају. Као последица, модерни истраживач је често приморан да ствара слику која одговара његовим појмовима о хронологији, на основу текста који почива на сасвим другачијем односу према појави протока времена и промена које га прате. Па ипак, писани извори из антике често су коришћени за установљење прецизне хронологије унутар археолошки документованих протоисторијских култура. Овакав поступак, уистину, може довести до тачних закључака, уколико истраживач опрезно „преведе“ хронолошка опажања класичног аутора у свој оквир истраживања. Ипак, опасности су велике и често занемарене.

Иста препрека – чињеница да се однос према протоку времена и променама у друштву античких Грка суштински разликује од нашег – поставља се и у случају када савремени истраживач одређује етничку припадност протоисторијских заједница. Највећи део политичке мапе Балкана гвозденог доба заснива се на анализи писаних извора (уп. *Papazoglu* 1969) и поштовања вредни резултати пред нама чине основ наших знања о овоме периоду. Како било, непрекидна расправа о детаљима ове мапе, као и о могућностима да се поједине класе археолошког материјала са сигурношћу припишу одређеним племенима познатим из текстова (*Vasić* 1991), подсећају нас да методолошки аспекти ове расправе нису занемарљиви. Поново проблем настаје услед полазне тачке античког историчара-етнографа, сасвим другачије од савремене. Детаљном анализом Херодотових списа утврђено је да су Грци оштро делили сав људски род на две класе: Грке саме и варваре (*Hartog* 1980). Тако Херодот дефинише Ските поредећи их са Грцима и подвлачећи разлике. Човечанство се састоји од Нас и Њих. Супротности се одређују у погледу језика, култа, привреде, ратне вештине. Али, онога часа када у слику улази и трећа страна, писац је неспособан да овлада троделном поделом и унапређује једног од варварских актера у Нас. Тако народи описани у Херодотовој Историји мењају улоге како се мењају њихови међусобни односи. Амазонке у поређењу са Скитима су описане као варварке, а њихови непријатељи постају квази-Грци. Исти поступак примењен је и на Персијанце: када се боре против Скита, описани су као цивилизована војска налик на хоплите, али када је тема њихов сукоб са Грцима, они постају варвари (*Hartog* 1980). Претпостављени грчки слушалац/читалац увек је у центру слике света коју ствара приповедач, а актерима су улоге подељене на основу њиховог односа према Грцима. Појединости односа међу варварима, док се оне не тичу Грка, сасвим су изван оквира приповедања. На жалост, наше интересовање најпре се тиче управо ових питања на које нећемо наћи одговоре у списима античких аутора, који нису били посебно заинтересовани за непрекидне промене политичких и војних прилика на северу. Археолози се могу ослонити на историјске изворе док се они тичу догађаја значајних за класични свет. Бурни конфликти, краткотрајни савези и честа померања палеобалканских народа, међутим, неће бити верно представљени у античким изворима. Управо супротно, ово је поље истраживања у којем археологија може значајније него историја допринети нашем знању о прошлости, уколико ар-

хеолози прихвате чињеницу да њихови подаци нису мање прецизни или мање информативни од писаног текста, већ другачије усмерени. Проблем да се ова два скупа података понекад чине супротстављеним или невезаним не може се превазићи тако што ће једноме бити додељена апсолутна предност. Писани извор не може и не сме бити крајња потврда или аргумент за одбацивање закључака постављених на основу археолошких метода истраживања.

Међутим, писани извори, упркос свим наведеним ограничењима, нуде незаменљив компаративни материјал у археолошком истраживању. Запажања античких аутора о начину живота народа које су познавали и описивали далеко се прецизније могу повезати са археолошким материјалом него њихова хронолошка или геополитичка нагађања (*Champion* 1985: 13). Ови „историјско-етнографски подаци“ (*Clarke* 1978: 394), уз обиле драгоцене грађе, пружају археолозима и историчарима могућност узајамне провере метода и закључака који из њега следе.

3. Опште антрополошке претпоставке истраживања

Међу почетним претпоставкама овога рада изнет је став да археологија представља јединствено поље истраживања свих дисциплина заинтересованих за културу човека (*Coudart* 1992). Овакав приступ отвара неисцрпно поље за унакрсно упоређивање грађе и проверу закључака, било да су предмет истраживања историјски документоване заједнице, оне које су о себи оставиле само материјалне трагове или, пак, нама савремене културе. Као што смо видели на примеру примене писаних извора у истраживању протоисторијских заједница, овај општи став о нужности интердисциплинарног приступа (Бабић 1993) свој пуни смисао добија пред конкретним задатком.

Основни проблеми постављени у овоме раду тичу се културне – пре свега социјалне – промене унутар заједнице старијег гвозденог доба централног Балкана и њеног каузалног односа према контакту са архајском грчком културом. Другим речима, предмет овога истраживања је један сегмент социјалне еволуције и проблем условљавања друштвене промене спољним фактором – подстицајем који долази изван саме заједнице

у којој се промена запажа. Питања социјалне еволуције, њених узрока, покретача и различитих начина одвијања, чине поље на којем се неминовно преплићу интересовања свих истраживача културе човека. Хронолошка димензија овог процеса захтева узорак који не сме бити ограничен доступношћу грађе с обзиром на њену природу (казивање, писана или археолошка грађа) и тек компаративна анализа свих доступних података може бити основ закључивања.

Социјална или културна еволуција постала је предмет озбиљног научног истраживања средином XIX века, радовима Херберта Спенсера, који су настали истовремено, али у доброј мери независно од теорије о биолошкој еволуцији Чарлса Дарвина (*Bintliff* 1984: 14; *Gibson, Geselowitz* 1988: 4-5; *Slaughter* 1984: 41, 42). Спенсер је, на основу савремене етнографске грађе, формулисао став да се друштво развија по универзалном природном закону еволуције и да је задатак истраживача да установи општу шему стадијума тог развоја. Непосредно за њим, идеју о социјалној еволуцији следио је и Луис Хенри Морган (*Bintliff* 1984: 15; *Gibson, Geselowitz* 1988: 15, 16; *Slaughter* 1984: 42), чије је „Древно друштво“ (1877) оставило дубок и трајан траг у свим друштвеним наукама. По њему, друштвени развој почива првенствено на проширењу извора физичког опстанка и одвија се у следу дивљаштво – варварство – цивилизација. Сваки од ових ступњева карактерише се одређеним обликом породичног живота, власништва и управљања заједницом. Ове ране идеје о социјалној еволуцији нашле су свој израз у археологији тога времена, посебно у периодизацијама Кристијана Томсена и Оскара Монтелијуса (*Trigger* 1989: 80-87). Трипартидна подела праисторије, коју још увек у великој мери поштујемо, управо је резултат рада ових истраживача.

Морганови радови утицали су на многе касније теоретичаре друштвене еволуције, посебно преко оних елемената које су од њега преузели Карл Маркс и Фридрих Енгелс (*Bintliff* 1984; *Gibson, Geselowitz* 1988: 5; *Slaughter* 1984: 53-54; *Wenke* 1981: 87-99). Њихов материјалистички приступ питању социјалне промене почива на идеји о начину производње, дефинисаном производним односима и производним снагама, који одређује друштвено-економске формације кроз које се одвија социјална еволуција. Историја је схваћена као дијалектички процес, који се одвија кроз смену тезе, антитезе и синтезе, са непрекидном тенденцијом успона (*Wenke* 1981: 93-94).

Иако је марксистичка теорија доживела многе критике и оспоравања, њена материјалистичко-дијалектичка суштина извршила је мање или више експлицитан утицај на следеће генерације истраживача друштвене промене. Нимало необично, управо су је ове особине учиниле привлачном истраживачима прошлости на основу материјалних трагова. Међу најутицајнијим фигурама у археологији прве половине XX века, В. Гордон Чајлд истицао се управо упорношћу са којом је, посебно у својим каснијим делима, заговарао схватање да облик социјалне организације и идеологије групе одсликава економску подлогу одређеног друштва, и да ову подлогу треба посматрати са становишта контроле над средствима за производњу (Bintliff 1984: 19; Slaughter 1984: 47). Иако је прихватио и на археолошки материјал примењивао Морганову шему периода развоја друштва, Чајлд је био свестан локалних разлика у овој општој подели, сматрајући да је паралелна еволуција непрестано под утицајем дифузије и међусобног утицаја заједница (Bintliff 1984: 21). Управо је овај моменат дифузије, по Чајлду, одлучујућа разлика између биолошке и социјалне еволуције (Slaughter 1984: 47).

Средином двадесетог века, у време када је међу антрополозима преовлађивао у суштини статичан функционалистички приступ, незаинтересован за хронолошку димензију истраживања, посебан значај за поновљено интересовање за питања социјалне еволуције припада Леслију Вајту (Slaughter 1984: 44; Willey, Sabloff 1974: 178, 179, 186). Његов је основни став био да савлађивање природног окружења, контрола утрошка енергије и тиме усавршавање производње, представљају основ за развој друштва. Јак утицај Моргана на Вајта, могуће је, потиче и од чињенице да су обојица радили на истом етнографском материјалу – северноамеричкој Лиги Ирокеза. Џулијен Стјуард (Bintliff 1984: 21; Slaughter 1984: 44), радећи упоредо са Вајтом, у истраживање развоја људске заједнице увео је концепт мултилинеарне еволуције, који подразумева да су социјалне и културне норме појединих заједница одређене специфичним облицима њихове симбиозе са непосредним природним окружењем. Упркос локалним специфичностима, могуће је установити паралеле, посебно у погледу процеса формирања цивилизације.

Нео-еволуционистичка школа антрополога, предвођена Вајтом и Стјуардом, убрзо је извршила значајан утицај на археологију, посебно радовима Маршала Салинса и Елмана Сервиса (Bintliff 1984: 22; Slaughter

ter 1984: 47, 57-59; Wenke 1981: 84-87). У њиховим радовима од краја педесетих до почетка седамдесетих установљена је, сада већ класична, шема периода развоја: група – племе – поглаварство – држава (*band-tribe-chieftdom-state*)⁶, као резултат генерализације на основу етнографских података и повезивања економског понашања са социјалном структуром. У њиховим текстовима осећа се и тежња да се етнографска грађа усагласи са археолошким подацима (Bintliff 1984: 23). Посебно су значајни Салинсов рад „*Stone Age Economics*“ (1972) и Сервисови „*Primitive Social Organisation: An Evolutionary Perspective*“ (1971) и „*Origins of the State and Civilisation*“ (1975). Улога поглавара заједнице у овим радовима сматра се кључном за промене у економској и социјалној организацији групе, кроз његову тежњу да одржи доминацију путем економске стратегије контроле над прерасподелом. Питање порекла политичке моћи и њене природе постаје централни проблем у разматрању развоја људске заједнице. Критика Салинса и Сервиса (Slaughter 1984: 58-59) односи се пре свега на пренаглашену и у исто време недовољно дефинисану улогу додељену индивидуи и психолошким факторима у покретању друштвене промене. Такође се њиховој типологији замера да је сувише крута и да не може описати многе варијације које се запајају у грађи (Wenke 1981: 86).

Упркос овим приговорима, нео-еволуционистичка антропологија одиграла је веома велику улогу у формирању теоријске основе нове археологије. Живо интересовање за процесе и питања социјалне организације неминовно је приближило прве припаднике ове школе Вајтовим следбеницима. Међу кључним елементима које су преузели, наводе се оданост материјалистичком детерминизму и увереност у могућност формулисања универзалних закона културе (Wenke 1981: 84, 85). Археолози као Луис Бинфорд, Дејвид Кларк, Колин Ренфру (Bintliff 1984: 24, 25) на овим основама предузимали су анализе археолошког материјала са тежњом да установе правилности у промени и развоју људске заједнице.

Рад са конкретном грађом и различити нови утицаји довели су до тога да се у археологији последњих деценија појављује све већи број радова посвећених питањима социјалне еволуције на различитим степенима општости. Дешавања међу социјалним антрополозима, историчарима, али и међу стручњацима других друштвених, па и природних наука,

6 Како радови Салинса и Сервиса до сада нису превођени на наш језик, не постоји усаглашена терминологија и овде предложен превод само је провизоран. Термин поглаварство, који ће се појављивати у даљем тексту, представља компромис и подложен је промени.

и даље имају одјека у археолошкој заједници (*Bintliff, ed. 1984; Cohen 1983; Chapman 1990; Frankenstein, Rowlands 1978; Friedman, Rowlands, eds. 1977; Gibson, Geselowitz, eds. 1988; Renfrew, Shennan, eds. 1982; Leeuw 1981; Peebles, Kus 1977; Wenke 1981*). Међутим, утицај нео-еволуциониста, посебно кроз њихову почетну поставку о четири основна стадијума развоја, и даље се снажно осећа у већини ових радова и до овог тренутка остаје поуздан оквир на којем се могу градити даљи закључци.

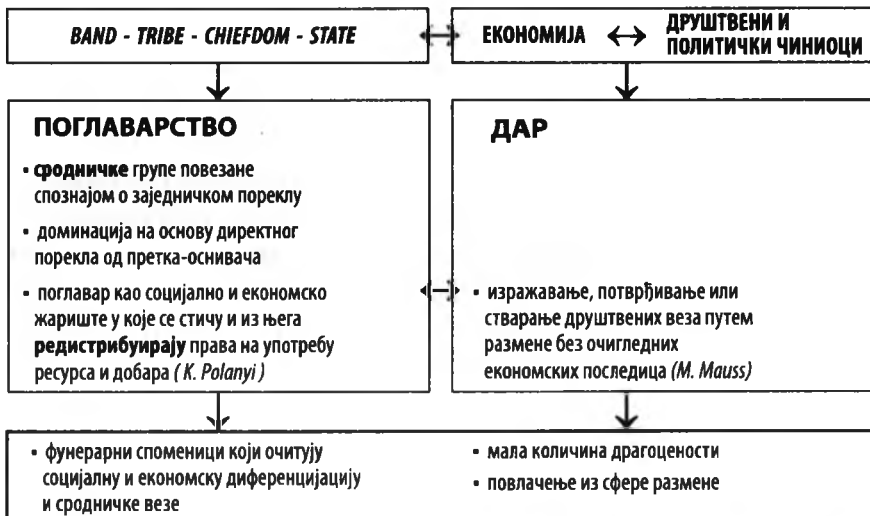
Следствено, радови посвећени проблемима социјалне еволуције у касним фазама праисторије, упркос критичкој ноти, у основи не мењају много у односу на модел Сервиса и Салинса (уп. *Bintliff 1984a; Cohen 1983; Friedman, Rowlands 1977; Gibson, Geselowitz 1988*). Концепт поглаварства, како су га они поставили, уз неопходне допуне и измене, и даље трпи проверу на конкретном археолошком материјалу гвозденог доба континенталне Европе. Заједнице на ступњу развоја означеном овим термином представљају већи број сродничких група повезаних спознајом о заједничком пореклу, међу којима једна доминира на основу свог претпостављеног положаја директног потомка од претка-оснивача, и из ње потичу поглавари, што је управо она категорија коју су још у својим првим радовима Бенац и Човић означили термином кнежеви. Генеалогичка игра значајну улогу у свим социјалним односима унутар овако одређене заједнице и у њеним контактима са спољним светом. У археолошком материјалу, поглаварства се очитују пре свега у фунерарним споменицима, где се јасно уочавају социјална и економска диференцијација и значај сродства за друштвени положај појединца и групе (*Gibson, Geselowitz 1988: 24-26; Peebles, Kus 1977; Rowlands 1980*). Конкретна анализа гробних целина и покретног археолошког материјала нађеног у њима, заснована на овим претпоставкама, биће изложена у IV поглављу.

Следећа карактеристика поглаварстава је прерасподела (*redistribution*) – економска стратегија којом сродничка група на власти одржава и учвршћује свој положај. Концепт прерасподеле најјасније је дефинисан у радовима Карла Полањија (*Humphreys 1978: 31-75*), где је наглашена веза између социјалне и економске улоге овог вида економског понашања.⁷ Сродност у приступу питањима социјалне еволуције и њених економских аспеката између Полањија и нео-еволуционистичке антрополошке школе,

⁷ Полањи инсистира на овој тези о повезаности економских и социјалних појава у случају свих преткапиталистичких друштава. О другим аспектима његовог рада од значаја за ово истраживање биће речи у поглављу III-1.

посебно Цулијена Стјуарда, читује се пре свега у њиховом схватању да се, међу небројеним начинима на које људска заједница одговара на своје окружење, могу установити закономерности у погледу структуре и друштвеног и економског понашања (Gibson, Geselowitz 1988: 16-18). Ове форме интеграције, како их назива Полањи, у великој мери одговарају Стјуардовим нивоима социокултурне интеграције, до крајности развијеним у претходно описаним системима Салинса и Сервиса. На овом паралелизму почива уверење да одређени вид економског понашања нужно прати поједини облик социјалне организације. Иако статичан у смислу да хронолошки искључиво дефинише поједине економске појаве, овај модел пружа основа за анализу, пре свега утолико што недвосмислено указује на везу социјалних и економских датости (Slaughter 1984: 59). Тако прерасподела унутар поглаварства значи да поглавар заједнице представља социјално и економско жариште у које се стичу и из њега поново дистрибуирају права на коришћење ресурса и добара, што има не само економске ефекте, већ и веома значајне последице по начин социјалне интеграције и поделе социјалних улога (Gibson, Geselowitz 1988: 25; Humphreys 1978: 32).

Полањијева истраживања, као и већина данас важећих теоријских претпоставки за разматрање различитих облика размене много дугују „Огледу о дару“ Марсела Моса (Godelier 1996; Mos 1982). У овом раду

Археолошки експоненти редистрибуције и ритуалне размене

први пут је истакнут значај мере у којој давање, примање и узвраћање дарова доминира друштвеним општењем. У размени круже све врсте ствари: храна, ритуали, речи, имена, украси, алатке и моћи. У типичној трансакцији даривања ниједна страна ништа не добија, па је Мос, пошто такав поступак изгледа бескорисан са становишта акумулације или трговине, његову логику потражио у другој сфери. Предложио је објашњење да је значај даривања у томе што изражава, потврђује или ствара друштвену везу међу партнерима у размени. Дарови су нити друштвеног дискурса, средство којим се друштва одржавају на окупу у одсуству специјализованих установа (*Rubin* 1983: 108), односно свеобухватни друштвени феномени (*faits sociaux totaux*), који изражавају друштвене односе и културна значења изван економске сфере (*Slaughter* 1984: 45).

Мосов класични рад Морис Годелије (*Godelier* 1996: 15) сумира у исказу да је „друштво засновано на размени и почива на њеним различитим видовима – размена жена (сродство), добара (економија), представа и речи (култура)“. Међутим, Годелије, допуњујући Моса, указује и да постоје ствари које се не поклањају и не продају, које чине тачке фиксирание кроз време и тиме идентитет групе. Оне су одређене у односу политичке моћи и религијских норми унутар заједнице (*Godelier* 1996: 16).

Није необично да су ови општи теоријски ставови уведени у археологију, где су питања кретања добара међу заједницама и њихових узрока и последица чест и незаобилазан проблем. Социјални аспект размене и њена ритуализација у циљу социјалне интеграције, како унутар групе, тако и између различитих заједница, нуди веће могућности тумачења многих археолошких налаза него што је то, на пример, случај са често примењиваним и, у последње време, још чешће критикованим дифузионистичким приступом (*Bintliff* 1984: 17; *Slaughter* 1984: 48). Такође, моделима размене који наглашавају њен економски аспект, иако су у многим случајевима показали интерпретативну снагу (уп. *Frankenstein, Rowlands* 1978; *Wells* 1980; у нашој литератури: *Palavestra* 1987-1988; 1989: 196, 197; 1993: 281-288), понекад недостаје управо нагласак на значајној вези економских феномена у ужем смислу речи и појава у друштвеној и широкој културној сфери.

Заједнице о чијем контакту је овде превасходно реч – архајска Грчка и њено балканско залеђе – подвргнуте су испитивању на основу модела инспирисаних пре свега Полањијем и Мосом. Пошто је 1973. године

не у археолошко разматрање размене међу протоисторијским заједницама уведен термин *keimelion*, преузет из Хомерових епова (*Fischer* 1973; Бабић 1990, 1995), питање даривања међу грчком аристократијом преткласичног периода посматрано је са аспекта историјских извора и археолошке грађе (*Humphreys* 1978: 69, 70; *Morris* 1986). Ова институција подразумевала је, као манифестацију савеза и добросуседских односа, узајамно даривање међу поглаварима заједница оних добара којима је приписана посебна вредност – жене, робови, коњи, луксузни предмети, израђени нарочито у ту сврху, поглавито бронзано посуђе. Обичај је потврђен низом примера у писаним изворима (*locus classicus*: *Hdt*, I, 70), митолошкој грађи и археолошком материјалу (*Morris* 1986: 7-13). С друге стране, истоветан обичај међу носиоцима културе старијег гвозденог доба централне Европе, осим на основу археолошких трагова, потврђен је и аналогијама са историјско-етнографском грађом, од Цезарових сећања на галске ратове (*Fischer* 1973), до староирске традиције (*Gosden* 1985). Најзад, логика дара као средства социјалне интеграције запажа се у савременом етнографском материјалу, па чак и у урбаним условима живота на крају XX века (*Werbner* 1990).

Разматрање општих теоријских претпоставки истраживања културне промене и културних контаката, дакле, доводи нас до неколико закључака веома значајних за питање контаката централнобалканских протоисторијских заједница са њиховим јужним суседима. Када говоримо о балканским становницима, концепт поглаварства, прихваћен у литератури, указује на релевантне елементе које треба испитати на нашем материјалу. То је пре свега врста ауторитета поглавара – кнежева, и стратегија којом је власт задобијана и вршена. У том смислу намећу се питања сродства и економских ингеренција, оличених у праву и обавези прерасподеле, као подлоге њихове друштвене улоге. С друге стране, у археолошком материјалу пред нама веома уочљиво демонстрирана размена са другом заједницом, схваћена као фактор социјалне интеграције, омогућава приступ овим питањима из угла целокупне социјалне матрице. Потребно је сада потражити појединачне моделе који на овим претпоставкама нуде оруђе за интерпретацију контакта међу Грцима и варварима централног Балкана.

4. Размена као чинилац културне промене

Употреба модела у археологији представља вероватно највећи и најтрајнији допринос заступника нове археологије. Дејвид Кларк, један од првих и до данас најутицајнијих теоретичара овог правца, модел је дефинисао као хипотезу која поједностављује сложена запажања и, у исто време, нуди релативно тачна предвиђања даљих запажања, одвајајући „шум“ од информације (Clarke 1978: 31). Љути противници овог приступа највише су му замерали управо ово поједностављивање и настојање да културу подведе под ригорозне законе (Бабић 1992, 1993). Ипак, данас већина археолога, свесно или не, у истраживање полази са почетном претпоставком формулисаном у облику генерализоване хипотезе, засноване на етнографској грађи, писаним изворима или неком другом узорку, и овакав поступак показује се у највећем броју случајева као вредан напора (уп. Bintliff 1984: 25).

Имајући у виду упозорење да „наша методологија почива на претпоставци о уређеном универзуму“, док је „друштвени живот, с друге стране, суштински контрадикторан, иако прикривен иза бројних механизма“ (Barrett 1984: X), склона сам ипак да прихватим нужност релативно јасно дефинисаног оквира истраживања и претпоставки на којима оно почива. Тако ће се ово истраживање даље одвијати на основу неколико модела који почивају на претходно изнетим општим претпоставкама и чија је интерпретативна вредност потврђена применом на широком узорку археолошке, историјске и етнографске грађе. При том, сматрајући да је врлина појединачног модела његова флексибилност и могућност успостављања корелације са другим сродним теоријским предлошцима, покушаћу да у кохерентну целину склопим претпоставке више оваквих предлогака, који су комплементарни по својим почетним ставовима и методолошком приступу. Коначан резултат требало би да поштује „контрадикторности друштвеног живота“, али и да укаже на законитости и универзалне феномене уочљиве на одабраном конкретном узорку.

Проблем је, дакле, у односу двеју култура и последицама тог односа. Једна од чланица у овом односу – архајска Грчка – традиционално се узима као доминантна и, следствено, тумачење које се намеће јесте њено „зрачење“ на инфериорно залеђе, при чему се други члан у овом проце-

су интерпретира као пасивни прималац утицаја. Овај дифузионистички приступ решавању проблема ширења различитих видова материјалне културе у археологији је имао далеко више присташа него међу антрополозима, у средини из које је и потекао (*Bintliff* 1984: 17). Идеја о дифузији, посебно удружена са представом о великој миграцији становништва, коришћена је као објашњење готово свих упечатљивих промена у култури праисторијске Европе. Међутим, „*deus ex machina*“, који као незаустављива бујица плави све пред собом, не објашњава кључне елементе примања културних утицаја у новој средини. У оваквом приступу сасвим се негира значај унутарњих услова који омогућавају прихватање елемената пренетих дифузијом (*Slaughter* 1984: 48) и промена која настаје као последица унутар „инфериорне“ заједнице сматра се искључиво егзогеном. С друге стране, оваква интерпретација оставља нерешеним и питања унутрашњих услова у оквиру „доминантне“ културе, која се сматра некако дужном да се шири, без залажења у природу њених специфичности и потреба које је доводе у односе са другим заједницама. Механицизам дифузионистичког приступа, осим својих теоријско-интерпретативних слабости, показао је и подложност злоупотреби у сферама ван науке (*Bintliff* 1984: 17), па су разлози за његово озбиљно преиспитивање и трагање за другим решењем тим озбиљнији.

У извесној мери задржавајући дистинкцију између доминантне и подређене стране у односу међу културама, модел центра и периферије (*Champion* 1989; *Rowlands* 1987), међутим, ублажава најозбиљније слабе тачке дифузионизма. Настао проширењем концепта Имануела Валерштајна (*Wallerstein*) о светском систему, намењеног пре свега тумачењу преткапиталистичких услова размене, овај модел настоји да односе међу заједницама третира са глобалног становишта. Тачније, систем размене посматра се као шири од сваке појединачне културе или групе култура, па је тако однос међу њима схваћен као ендеген – условљен потребама и специфичностима унутар сваке заједнице, које се рефлектују на њихове односе и евентуалне промене које из њих настају (*Champion* 1989: 10). Центар се тако дефинише као конзумент ресурса са периферије, како год да су они културно дефинисани, кроз различите односе експлоатације. Периферија, с друге стране, представља заједницу/заједнице у могућности, али и некој врсти обавезе да изађу у сусрет овим потребама (*Rowlands* 1987: 5). Заговорници овог модела посебно инсистирају на његовој способности да

објасни дијахроне појаве, односно на томе да центри и периферије нису једном за свагда фиксирани, већ да се улоге могу мењати кроз време (*Champion* 1989: 6). У овом смислу, истиче се постојање полу-периферија – зона одређених као прелазне у географском и културном смислу, које омогућују да се систем шири кроз простор и време и да учесници мењају улоге и односе доминације (*Champion* 1989: 17).

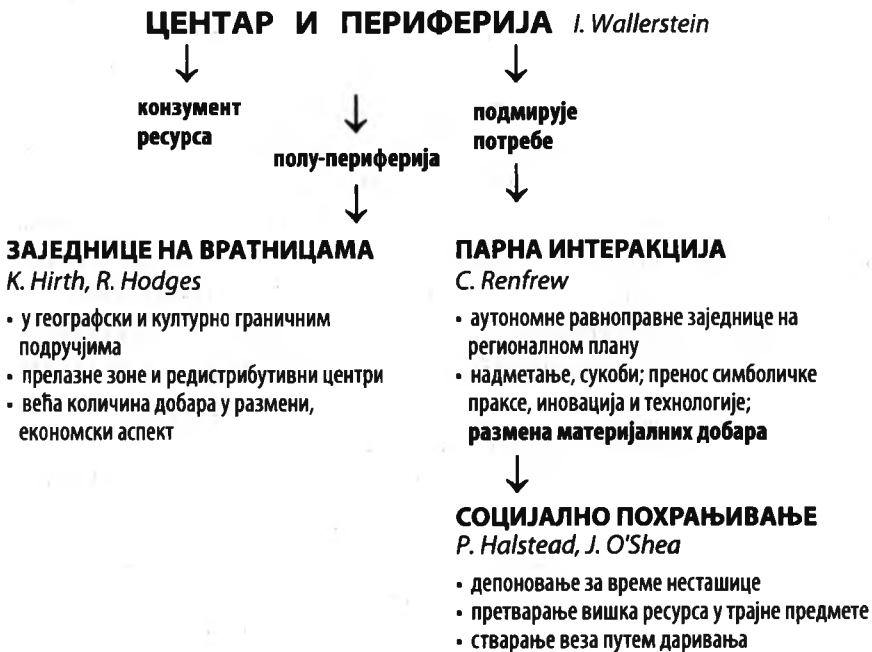
У поређењу са дифузионистичким приступом, модел центра и периферије уважава потребу да се контакти међу заједницама објасне специфичним условима унутар њих. Такође се укида идеја о доминантним жариштима културе која су фиксирана кроз време и уводи се динамика промене улога, па и инверзије. Примењивост овог модела у археологији није занемарљива; у извесној мери, модел Сузан Франкенстин и Мајка Ролендса (*Frankenstein, Rowlands* 1978) дугује своје добре и лоше стране управо Валерштајновој концепцији (*Gibson, Geselowitz* 1988: 6). Међутим, однос доминације остаје кључни елемент и покретач односа, који почивају на експлоатацији ресурса са периферије потребних центру.

Веома значајно померање фокуса интересовања са односа упадљиво различитих заједница на релације међу сродним, географски и културно блиским јединицама, потекло је од археолога, мада поново снажно инспирирано радовима социјалних антрополога. Овај нови приступ последица је нужности да се теоријски постави испитивање међусобних утицаја на ужем плану, што је проблем са којим се археолози често срећу у својој грађи. Модел парне интеракције (*peer polity interaction*)⁸ полази од запажања да, уколико живе у суседству, људске заједнице, за разлику од било које друге биолошке врсте, развијају одређени степен сличности, упркос могућем различитом пореклу (*Renfrew* 1986: 5). Ова интерпретација подразумева различите видове интеракције међу равноправним аутономним заједницама на регионалном плану, из којих проистичу промене за све учеснике: надметање, укључујући сукобе, пренос симболичке праксе, иновација и технологије и, најзад, размена материјалних добара. Тежиште је постављено на регионалну интеракцију у уверењу да управо ови односи међу сродним групама генеришу одлучујуће промене у њима, пре него егзогени уплив из радикално другачије средине (*Renfrew* 1986: 6, 7).

8 Поново се поставља питање адекватног превода термина. У ранијем раду (Зборник Филозофског факултета, Београд, 1997) предложила сам дужи и незграпнији израз. Сада ми се чини да је оправдано употребити реч пар, истог корена као и енглеска *peer* – једнак, раван. Као и у претходном случају, питање остаје отворено и сугестије добродошле.

Предлагачи овог модела сматрају га сасвим примењивим на поглаварства касне праисторије, будући да су она аутономна у погледу власти и територијалне организације, док су, у исто време, у непрекидној нужној интеракцији на свим наведеним нивоима, од оружаних сукоба до сваке врсте размене (Renfrew 1986: 2). У нашем случају, модел парне интеракције посебно је значајан као начин да уплив материјала из грчког света у варварску средину и његов даљи живот у залеђу Балкана укључимо у претходно постојећу мрежу односа на овој територији.

Размена, као један од механизма парне интеракције, може се интерпретирати у духу Мосовог приступа проблему. Предложено је тумачење које почива на унеколико пренаглашеним претпоставкама еволуционизма, посебно на утицају који окружење врши на сваку људску заједницу (Halstead, O'Shea, eds. 1989). Елементи тог окружења подељени су у три групе: абиотички – који подразумевају природну околину са њеним геофизичким особинама; биотички – обухватајући живе организме других

Модели односа међу заједницама

врста, и најзад социјални – они који потичу од организама исте, људске врсте, са којима заједница долази у додир (*Halstead, O'Shea 1989: 2*). Сви они склони су варијабилности, при чему су фактори природног окружења најизразитије неконтролисани и непредвидљиви. Нестабилност материјалне базе опстанка нарочито је изражена код заједница које егзистенцијално почивају на експлоатацији природних извора хране, чији принос знатно варира у зависности од климатских услова. Зато се развијају социјални механизми са задатком да умање ефекте ове нестабилности који, опет, варирају у зависности од структуре природних ресурса и социјалног контекста. Ове се стратегије могу одредити као: мобилност – померање у области богатијих ресурса; диверсификација – развијање нових технологија које омогућују ширу базу опстанка; похрањивање – чување расположивих количина хране на дужи период и, на крају, размена (*Halstead, O'Shea 1989: 4*)⁹. Последња стратегија почива на трансформацији тренутног обиља кроз даривање – претварању вишка хране у неједиве предмете посебне намене, односно у будући однос обавезе друге заједнице да притекне у помоћ у тренутку кризе. Дакле, Мосова интерпретација дара као фактора социјалне интеграције овог пута је примењена на плану односа међу заједницама. Свака одабрана стратегија, због свог виталног значаја за опстанак заједнице, показује снажну тенденцију да „урасте“ у свакодневну друштвену праксу и постане доминантна социјална институција како би се очувала до ретких тренутака актуелне примене, али на тај начин губи од своје флексибилности. Институције у које се уграде овакве стратегије, испољавајући тежњу да овладају системом, производе нове изворе ризика, на тај начин доводећи до потребе за новим сигурносним механизмом – новом стратегијом. Тако се покреће промена која постепено обухвата читав систем (*Halstead, O'Shea 1989: 5; O'Shea, Halstead 1989: 125*). Ова димензија предложеног модела посебно јасно указује на Полањијеву тезу о нераскидивој вези социјалних и економских феномена.

Стратегија социјалног похрањивања (*social storage, Halstead, O'Shea 1982: 93*), односно инвестирања вишка производа, у часу када он постоји, у однос дуга оне стране која ће га узвратити у случају потребе, дакле, почива на успостављању и очувању канала комуникације међу заједницама путем ритуализације размене. У материјалној сфери то значи

9 Класификација коју предлажу Халстед и О'Ши подразумева могућност, па и тенденцију да се различите стратегије комбинују у појединачној ситуацији, па су похрањивање и размена често комбиновани елементи (*O'Shea, Halstead 1989: 124*).

да се одређеним предметима приписује смисао „менице“, који не мора бити ни у каквој вези са њиховим стварним својствима у смислу израде или утилитарне вредности. Ово приписивање социјалне, симболичке вредности домен је групе на власти, која на тај начин потврђује своју улогу онога ко одређује и намеће друштвене норме (Бабић 1995; *Kopytoff* 1986: 73; *Morris* 1986: 8-9). На тај начин отвара се поље за симболичку манипулацију предметима посебне намене и приписане вредности (*Halstead, O'Shea* 1982: 93). Стратегија разрешења кризе ураста у водећу институцију – предмети које група на власти дарује и прима постају ознаке њеног статуса. У случају преткласичне Грчке, то су управо добра која се у Хомеровим еповима означавају речју *keimelion* (*Fischer* 1973; *Morris* 1986).

Када се овај канал размене оптерети и када количина овако дефинисаних предмета досегне ниво који заједница више не може да акумулира с обзиром на своју економску и социјалну структуру, долази до „инфлације“ и *keimelia* се морају повући из оптицаја. Један од начина је да се задржава њихов карактер ознаке статуса и да се као такви полажу у гроб и тиме дефинитивно повлаче из сфере размене (*Halstead, O'Shea* 1982: 93; *Morris* 1986: 8-9). На сцену ће ступити неки други механизам очувања стабилности групе и њене подлоге опстанка. У археолошком материјалу, запазићемо гробове особа изузетно високог ранга са прилозима који сведоче о размени, што је управо феномен којим се бави наше истраживање. Зато је овде важно напоменути да је тренутак када је овај изузетни материјал положен у гроб заправо час када социјална стратегија чији је он експонент губи смисао, па се управо зато вредности повлаче из ланца размене. У овом правцу могуће је тражити одговор на често постављано питање: зашто је појава богатих кнежевских гробова гвозденог доба континенталне Европе тако краткотрајна и ограничена на тренутак друге половине VI и почетка V века старе ере (уп. Палавестра 1984)?

1. Економски аспекти архајске грчке културе

Појава предмета архајске грчке производње дубоко у залеђу Балкана у нашој археолошкој литератури логично је и неминовно од самог почетка истраживања повезивана са појавом нове социјалне групе чији су представници „једино били у стању да их набаве“ (Benac, Čović 1957: 36). Потреба ратничке аристократије у успону за лако уочљивим статусним симболима и њихова склоност ка „сјају злата и звекету гвожђа“ (Vasić 1987: 650) несумњиво је играла значајну улогу у пријему производа са југа и начину на који су ови предмети укључени у културни, политички, економски и естетски образац становника централног Балкана. У IV поглављу овога рада посебна пажња биће посвећена начину на који су ови нови поглавари задобијали, вршили и чували своју власт и улози коју су у овоме играли грчки производи.

С друге стране, разлози који су навели Грке на контакт са балканским залеђем и околности под којима се размена одвијала, у југословенској литератури обрађивани су прилично сумарно и тумачења се углавном заснивају на идеји о превасходно трговачком карактеру хеленске културе. Рана тумачења тада малобројних налаза говоре готово искључиво о трговачким везама и путевима којима су оне текле. Тако се Маја Паровић-Пешикан већ у свом првом тексту о грчком материјалу на Гласинцу и путевима његовог продирања (1960: 38, 44) zaloжила за постојање трговачких веза између центра Балкана и егејског света од почетка I миленијума старе ере. Љубиша Поповић (1975: 60, 61) оценио је да су најбитнији фактори у контакту између централног Балкана и архајске Грчке економске природе, односно да је иницијални елемент овог процеса економски успон аутохтоних племена (*Mano-Zisi, Popović* 1969: 63). У случају ратничких гробова у Кличеву и грчке опреме у њима, Оливера Жижић (1979: 214) говорила је о „економским и трговинским односима... посебно са грчким светом“. Нешто детаљнији увид у ситуацију у грчком свету у тренутку успоставља-

ња контакта понудили су Милена Ђукнић и Борислав Јовановић (1966: 56, 57), који су, с обзиром на претежно јонски карактер импорта у Атеници, сматрали да је до продора робе на Балкан из малоазијских грчких радионица морало доћи пре персијске најезде на Јонију. Одјек персијских освајања на догађања на нашем тлу посебно је истицао Растко Васић (1982: 21; 1983; 1986: 17; 1987: 733), сматрајући да је управо ширење нове политичке и војне силе на истоку спречило слободно деловање грчких трговаца на овој страни, који су се зато обратили на запад, тражећи нова тржишта за своје робе (такође: Палавестра 1984: 31). Материјал из Крушевице, међу најмлађим налазима ове врсте, тумачен је као одраз тако дубоког деловања грчке културе на домородачку, да је сет накита доведен у везу са типично грчким делом одеће – пеплосом. Радионица за израду ове врсте накита морала је, по ауторима, постојати у области Рашке или Поморавља већ крајем VI века старе ере (Срејовић, Вукадин 1988: 11, 12).

Другачији предлози су се, истина, појављивали у литератури, мада најчешће као успутне напомене. Тако, у свом последњем синтетском осврту на питања гласиначке културе и њених веза са грчким светом, Боривој Човић је, уз везе путем трговине, навео и елемент „још недовољно проучених номадских кретања“ (Ћовић 1987: 637, 638) као фактор у дистрибуцији хеленских производа у унутрашњости.

Становиште о трговини као тежишту хеленске цивилизације, основној економској активности и начину на који су Грци доспевали у контакте са другим народима и на њих ширили сваковрсне утицаје, формулисано је крајем XIX и почетком XX века у радовима немачких историчара (Austin, Vidal-Naquet 1986: 3-5). Међу првима ове врсте је рад Едварда Мејера, који се веома критички односио према својим претходницима и настојао да пружи нов и реалистичан поглед на грчку историју, са посебном пажњом за економска питања, примењујући концепте и терминологију њему савремене економије и политике. Ово је још увек било време великих поморских трговачких империја, пре свега енглеске, што је свакако инспирисало Мејеров приступ (Sherratt 1991: 351). Резултат је био експлицитна и потпуна паралела између развоја Европе ка модерном добу и античке Грчке на путу ка класичном периоду, где су седми и шести век старе ере одговарали четрнаестом и петнаестом веку у Европи, добу значајног развоја производње, трговине и монетарне размене (Austin, Vidal-Naquet 1986: 5). Расправа која је потом уследила и сукоб међу истори-

чарима склоним да античку Грчку објашњавају појавама модерне економије и онима који сматрају да је посредни сасвим различит и одавно превазиђен облик економског живота – „модерниста“ и „примитивиста“, како се, не без сарказма, узајамно означавају припадници ових струја – у суштини никад није завршена (уп. *Hopkins* 1983; *Humphreys* 1978; *Starr* 1977; *Todd Lowry* 1987). Иако на први поглед ово изгледају сасвим непомирљиви ставови, они заправо почивају на истој претпоставци, да је економски развој човечанства јединствен континуирани ток и да је задатак истраживача да одреди место Грчке у том следу и тако је дефинише као блиску модерном времену и стога подложну истим правилностима и истим истраживачким оруђима, или далеко „примитивнију“ од савремених економских појава и стога неупоредиву.

Нови угао посматрања економских појава у грчком свету увео је **Макс Вебер**, поредећи полис са средњовековним градом (*Austin, Vidal-Naquet* 1986: 6, 7). Вебер је економске делатности грчког света довео у везу са њима савременим социјалним и политичким факторима, односно са институцијама полиса, сматрајући да се економске трансакције не могу посматрати одвојено од општих друштвених услова у оквиру којих се одвијају (*Humphreys* 1978: 32). Овај приступ ствари античке економије посебно је развијен у радовима **Карла Полањија** (*Karl Polanyi*), који почивају на претпоставци да је економија „укорењена“ (*embedded*) у друштвеној матрици (*Sherratt* 1991: 352). Тек је са индустријском револуцијом економија схваћена као посебан и суштински независан сегмент друштвеног система и њено одвајање у посебну сферу, у којој владају тржишни закони понуде и потражње, тековина је модерних капиталистичких услова производње и размене (*Todd Lowry* 1987: 3). Старији друштвени и економски системи, с друге стране, прате другачију логику нераскидиве међузависности економских и општих друштвених и политичких фактора. Полањи је предложио четири модела размене и кретања добара која су важила у предтржишним системима: реципрочност, прерасподела, трговинска размена и, у његовим каснијим радовима, домаћа економика (*reciprocity – redistribution – exchange – householding*; *Humphreys* 1978: 41, 67). Овај предлог не треба схватити коначно, већ као правац којим је Полањи кренуо у изучавању размене, па је и каснији покушај да се његове категорије поистовете са ступњевима социјалне еволуције (*Sherratt* 1991: 352) погрешно и непотребно начинио оригиналану замисао статичном. Отуд реципрочност не мора

одговарати племену (*tribe*), а редистрибуција поглаварству (*chiefdom*). Сви ови облици размене могу постојати упоредо и смењивати се с обзиром на појединачну ситуацију, њене социјалне, ритуалне, економске узроке и последице. Кретање добара унутар заједнице или између њих, дакле, може се одвијати по логици сасвим другачијој од тржишне и не мора подразумевати трговинске законитости какве познаје модерна економија.

Настојање да се економија античке Грчке посматра као саставни део целог система друштвених институција са којима је у различитим односима зависности, започето са Вебером и експлицитно изречено у Полањијевој тези о „укорењености“ античке економије у друштвене феномене, развијено је даље радовима Моузиса Финлија, који је још одлучније инсистирао на не-тржишном карактеру грчке економије (Finley 1973; Humphreys 1978: 42; Slaughter 1984: 46; Todd Lowry 1987: 7). У његовом приступу проблему посебно је наглашен земљораднички карактер грчке привреде и самодовољност јединица (*autarkeia*), као идеал којем је тежило како домаћинство, тако и полис у целини. У грчком друштву, по Финлију, трговина је била и остала узредна појава, у поређењу са власништвом над земљом (Finley 1973: 29; Hopkins 1983), које је одређивало статус појединца унутар заједнице, његов политички и друштвени положај и судбину. Хекатеј тако извештава да су само веома несрећне околности дуга или глади могле навести часног Грка да се упусти у трговину (Morgan 1988: 337).

Финлијево схватање природе старогрчке привреде и друштва прихватили су и други историчари (Hopper 1979: 18-21; Starr 1977: 23-35), а наишло је на нарочито топао пријем међу археолозима, чему се разлог може тражити и у његовом непрестаном позивању на интензивну и равноправну сарадњу међу дисциплинама историје и археологије (уп. Finley 1985). Ентони Снодграс, истакнут међу класичним археолозима склоним интердисциплинарности, у свом синтетском приказу архаике тако је, сасвим у складу са Финлијевим ставом, изнео да су архајски Грци само мали број одлука са економским ефектима доносили свесно, док је већина економских промена заправо била случајна последица политичких одлука или, још посредније, промена у моралним назорима (Snodgrass 1980: 124).

Превасходно аграрни карактер грчке културе посебно је потврђен истраживањима полиса као социјалне, политичке, архитектонске и, најзад, економске појаве (Arcelin, 1986; Morris 1987, 1991; Snodgrass 1977, 1980, 1991). Слика полиса као града-државе, са занатским и трговачким че-

твртим и становништвом чија је основна активност везана за агору, комплементарна је идеји о трговачком карактеру грчке цивилизације и имала је веома сличан развојни пут. Њен крајњи облик подразумева и колоније које овакви полиси оснивају на обалама Медитерана, са основним задатком да обезбеде сировине за матицу и тржиште за грчке производе (уп. *Veauumont* 1936). Први археолошки податак који је пољуљао ову уобичајену слику била је чињеница да је Коринт у време својих највећих колонизаторских подухвата, у другој половини VIII века старе ере, још увек био група раштрканих села, без урбаног језгра (*Roebuck* 1972; *Salmon* 1984; *Snodgrass* 1977). Дакле, колонизација је претходила формирању урбаног изгледа полиса, што значи да је друштвено устројство које је условило, или бар омогућило расељавање из матице почивало на некој другој просторној артикулацији становника и, самим тим, другачијој привреди. Гледиште неких историчара да су зачетници и носиоци идеје полиса – као социјалне, а не архитектонске појаве – заправо били земљопоседници, пре него грађани, и да су њихов савез и међусобно регулисана политичка права почивала на поседу над земљом (*Starr* 1977), потврђено је археолошком анализом погребних обичаја у Атици на прелазу из касногеометријског у рано архајско доба, у време када се ова друштвена група формирала. Јан Морис (*Morris* 1987, 1991), пратећи демографска кретања, правилности у груписању гробова унутар некрополе, њихову старосну и полну структуру, дошао је до закључка да је средином осмог века формирана социјална структура различита од оне из претходног периода, односно да се издвојила нова група слободних поседника земље – носиоца идеје полиса. Сведочанства о социјалној структури полиса тако претходе формирању архитектонских експоната града, као што су агора, збијене занатске и стамбене четврти и храм божанства-заштитника, који свој коначан изглед задобијају тек у VI веку (*Morris* 1991; *Snodgrass* 1977, 1991). Речју, идеја полиса и његов успон не почивају на урбанизацији, већ на базично руралној заједници слободних земљопоседника (уп. такође *Bintliff* 1982). Реч синоикизам (*synoikismos*), којом се најчешће означава процес настанка полиса, пре свега значи централизацију политичких и религијских институција на једној територији, а фактичко покретање становништва према урбаном центру може доћи битно касније (*Crawford, Whitehead* 1983: 42).

Уколико се прихвати овакво полазиште у истраживању културе архајске Грчке, њених друштвених и економских аспеката, нужно је пре-

испитати још нека распрострањена традиционална тумачења. Примерице, посматрано у овом светлу, на вечито питање узрока који су довели до оснивања грчких *apoikia* по целом Медитерану и на обалама Понта, може се понудити одговор који посебно наглашава потребу за новим обрадивим земљиштем као основним ресурсом на којем почива грчка заједница VII века старе ере, па и веома дуго после тога (Austin, Vidal-Naquet 1986: 61-63; Fine 1983: 94; Garnsey, Morris 1989: 102; Graham 1983; Salmon 1984: 62, 216; Snodgrass 1980).¹⁰

Колонизација – оснивање грчких насеља ван матичне области копнене Грчке, егејских и јонских острва и обале Мале Азије – свакако је један од најзначајнијих догађаја у хеленској историји. Нове насеобине – *apoikiai*, представљале су самосталне политичке јединице које су, посебно у области традиције и култа (Graham 1983; Malkin 1987), задржавале активне односе са матицом, мада су у политичком и војном погледу ови савези могли бити и раскидани у зависности од ширих околности у грчком свету. С друге стране, иако су намере досељеника биле мирољубиве, а територијалне претензије ограничене на медитеранско приобаље, њихов наум није морао увек бити сасвим јасан староседеоцима земље на коју су доспели. Овај контакт Грка са другим народима медитеранских обала и непосредног залеђа одвијао се по извесном устаљеном протоколу, али одступања нису била ретка (Nenci, ed. 1983; Descoeudres, ed. 1990).

За догађања на Балкану посебно је значајна колонизаторска активност коринтског полиса, која почиње у другој половини VIII века старе ере и оријентисана је готово искључиво на северозапад. Историјски извори првенство дају Сиракузи на Сицилији (око 730. године), док је острво **Коркира**, данашњи Крф у Јонском мору, насељено нешто касније (Boardman 1980: 225; Malkin 1987: 41-43; Salmon 1984: 62).¹¹ У оба случаја колонизаторе је предводио *oikist* из аристократске куће Бахијада (Salmon 1984: 65), што није био редак случај ни код других полиса и њихових *apoikia* (Holloway 1981: 148; Malkin 1987; Starr 1977: 51).

10 Други чиниоци који су условили колонизацију овим се не искључују. На пример, Халовеј (Holloway 1981: 148) даје предност политичким сукобима у матици и потребом да се противници уклоне из полиса. Честер Стар (Starr 1977) равноправно наводи популациони раст у копненој Грчкој, потражњу за металима и обрадивом земљом.

11 Чињеница да су по успешно обављеним првим пресељењима уследиле Фејдонове реформе земљишног поседа у Коринту може додатно потврдити да је одлив из полиса првенствено био условљен потребом за новим парцелама: пошто је притисак на расположиво земљиште смањен, начињена је нова расподела (Salmon 1984: 63, 64).

Коринтска активност у јужној Италији без сумње је имала посредног утицаја на ситуацију на Балкану, али је за нашу тему посебно значајно размотрити догађања у Епиру која су последица ових кретања на северозапад (Карта I). Као и у многим другим случајевима, архајској колонизацији у области Отранта претходиле су микенске посете овом подручју (*D'Andria* 1990). Историјски и археолошки најпотпуније документовано насељавање на Коркири, које је уследило крајем VIII века, није остало усамљен подухват. У Амбракијском заливу, преко пута Леуке, већ у VIII веку се појављују први коринтски импорти, да би најзад 625. године била основана и коринтска колонија Амбракија на месту данашње Арте (*Morgan* 1988). На некрополи Вица, код данашње Јањине, већ у гробовима датованим у VIII век старе ере појављује се ситна бронза коринтске производње (*Morgan*, 1988: 317). Уз материјал који показује веома блиске везе са налазима из тумула Кучи и Зи (*Vokotopoulou* 1985, 1986), у Вици је констатована велика серија протокоринтске керамике (*Morgan* 1988: 321). У Бутринту (*Buthrint*), преко пута Крфа, који се помиње код Хекатеја (*Beaumont* 1952: 64), од средине VII века коринтска керамика чини знатан део репертоара (*Nanaj* 1985, 1988). Нешто северније налазиште Марглић (*Margellic – Ceka* 1986) такође се наводи у овом контексту, мада постоје и могућности другачијег датовања (Гарашанин 1967). Албански археолози су период појаве ових и других насеља са приметном количином грчке керамике означили као протурбану фазу илирске културе и довели је у везу са утицајима са хеленског југа (*Ceka* 1985, 1985а). Степен истражености и непотпуно публиковање грађе и резулата рада на терену, у овом случају оставља места недоумицама. Ипак, остаје непобитно да је на територији данашње јужне и централне Албаније у периоду од VII века појачана градитељска активност и прилив грчке керамике (уп. *D'Andria* 1990: 284), као и да су војне прилике могле бити нешто немирније, ако је судити по количини и врсти наоружања ратника сахрањених у Вици (*Vokotopoulou* 1985). Кетрин Морган (*Morgan* 1988: 337-338) на основу ових података изнела је претпоставку да је коринтска активност на северозападу текла у два ступња, почевши од VIII века старе ере. Сам почетак интересовања ограничен је на позната подручја, географски блиска матици, са циљем учвршћивања пунктова на самом северном ободу грчке земље. Судаћи по Тукидидовом извештају (I, 47), Коринћани су током ових активности у становницима залеђа јонске обале стекли дуготрајне и сигурне савезнике. Копнени пут од Коринта до Апо-

лоније, његове колоније дубоко на север дуж јадранске обале, с обзиром на честа и жестока непријатељства између Коркире и њене магице, играо је важну улогу и касније, захваљујући делом управо овим традиционалним везама (Beaumont 1952: 63). Крајем VIII века, у часу када се тежиште коринтске колонизације помера према јужној Италији, делатност у Епиру опада и озбиљнији продори дубље у јадрански залив уследиће тек неколико векова касније (Morgan 1988: 338).

Кетрин Морган није узела у обзир оснивање две колоније северније од Коркире у другој половини и крајем VII века, које сведоче да коринтско интересовање у правцу северозапада није сасвим уминуло оснивањем сицилијанских градова. Године 627. основан је Епидамнос, данашњи Драч у Албанији, као заједничка колонија Коркире и Коринта (Boardman 1980: 226; Graham 1983: 149-153; Salmon 1984: 211). Постоје индикације да је на месту нове колоније постојало раније насеље (D'Andria 1990: 285). Поново је колонисте предводио припадник коринтског аристократског слоја, Фалије, син Ератоклида (Thuc. I, 24; Beaumont 1936: 165), мада је спор око оснивача коначно решен тек у Делфима, чијом је одлуком нови град постао искључиво *apoikia* Коринта (Malkin 1987: 86, 255-256). Две генерације после оснивања, један грађанин Епидамноса био је толико богат и угледан, како је забележио Херодот (VI, 127), да се појавио као просац кћери сикионског тиранина Клистена (Beaumont 1936: 167).

Нешто јужније на јадранској обали, основана је Аполонија, где се такође помиње заједнички подухват Коринта и Коркире (Graham 1983: 149; Salmon 1984: 211). Настанак ове колоније традиционално се веже за 588. годину старе ере (Beaumont 1936: 168), али се чини да се већ пре 600. године на овом месту одвијала жива активност (Boardman 1980: 226-227; Malkin 1987; Compernelle 1953). Ново насеље првобитно је носило име по коринтском оикисту Гилаксу, али је убрзо бог Аполон однео превагу (Beaumont 1936: 169; Malkin 1987: 86-88). У случају обе јужнојадранске колоније, извесна забуна око порекла њихових првих становника и сукоби око оснивачког права над њима који се помињу у писаним изворима, могу бити одјек каснијих размирица између Коринта и његове колоније Коркире, а не фактичког стања у тренутку оснивања (Salmon 1984: 212). Уз нова насеља настала превасходно делатношћу коринтског полиса, у Епиру, на самој северној граници грчког света, стајала је Додона, светилиште посвећено врховном богу Зевсу. Већина елемената култа на овом мес-

ту – храст који говори, голубице, свештеници (*selloi*) којима је забрањено да са стопала спирају земљу – јединствена је у грчком свету и указује на могуће старије традиције (*Parke* 1967a: 25; 1967: 20-46). Прва градња у камену у Додони потиче тек из IV века старе ере, па се чини да је бог све до тада становао у светом храсту (*Parke* 1967: 114-115). Међу посетиоцима Додоне крајем VIII века старе ере били су и трансхумантни становници обода грчког света, чија је материјална и духовна култура, у доброј мери различита од оне у средишту Хеладе, посведочена налазима у Додони (*Condurachi* 1970: 327; *Parke* 1967: 99). Ово је светилиште такође стајало на поменутом копненом путу у унутрашњост Балкана, који је потпадао под коринтску интересну сферу (*Beaumont* 1952). Потврда ове претпоставке може се потражити и у миту о Алету, који веома рано доводи у везу пророчиште у Додони са коринтском политиком (*Parke* 1967: 129-131).

Већ у првим грчким писаним изворима – Хомеровим еповима, ово се пророчиште помиње као удаљено и слабо доступно (*Parke* 1967: 7). У легенди о даровима Хиперборејаца који из руке у руку путују до Делоса, Додона се помиње као најудаљенија грчка станица на овом путу (Херодот IV, 32). С друге стране, питање одакле дарови крећу на југ, односно кога су Грци сматрали Хиперборејцима, народом с оне стране Северног ветра, вероватно је имало различите одговоре, у зависности од ширења грчких знања о географији северних предела и народима који у њима живе. Чини се да их је од првог помена управо у близини Додоне (*Parke* 1967: 285), ширење видика до доба Пиндара потискивало северно од Дунава и даље (*Dilke* 1985: 57).

Сума података о догађањима током VIII и VII века старе ере на подручју Епира указује на правац комуникације дуж јонске обале, копном и морем, којим је текло кретање из Коринтског залива према северозападу.¹² Иницијални покретач било је исељавање из коринтског полиса у земље које су биле познате, доступне и одговарале потребама колониста. Пророчиште у Додони, иако на самој граници грчког света, било је укључено у њега и необични култ који је тамо одржаван могао је допринети познанству са посетиоцима са севера. Нова и примамљива земља на другој страни Отрантског теснаца одвукла је најживљу пажњу коринтских колонизатора, али је започет продор на север ипак завршен оснивањем Епидамноса и Аполоније. Помисао да су ове колоније Коринта одиграле улогу у по-

12 На ову могућност посредно је указао В. Поповић (1964-1965: 15, 16), разматрајући питање појаве грчких производа у Требеништу.

гледу ширења грчких производа на централни Балкан још је у почетним фазама истраживања означена као „примамљива“ (Гарашанин 1957: 47-49), а нови подаци са терена и из литературе данас доприносе потреби да се она ближе испита.

У светлу модела центра и периферије, изложеног у претходном поглављу, ова претпоставка издржава теоријску проверу, јер поштује специфичности културе центра у свим њеним аспектима, њене потребе за контактом и начине на које у њега долази. Са становишта стратегије за одбрану од нестацица (*Halstead, O'Shea, eds.* 1989), идеја о колонизацији као средству да се реши акутни проблем земљишта такође је испитана са задовољавајућим резултатима (*Garnsey, Morris* 1989: 102-103). Полазећи од овако дефинисаног покретача на грчкој страни, размотримо сада догађања на другој страни.

2. Начини успостављања и одвијања контакта

Грчки досељеници на јужни Јадран у непосредном залеђу нових насеља затекли су носиоце културе старијег гвозденог доба, са којима су морали да уреде односе. Њихов превасходни интерес, по свему судећи, био је везан за гео-климатску зону која је у највећој мери личила на крајеве из којих су дошли. Дуга историја грчке колонизације архајског периода не познаје ни један пример насеља основаног дубље у копну (*Boardman* 1980; *Malcolm* 1987), па је релативно безбедно закључити да живот даље од мора није привлачио колонисте. На примеру грчких насеља у југоисточној Италији, где је археолошким истраживањима установљен посед под директном управом досељеника, овај се простор није пружао дубље од петнаестак километара у залеђе (*Whitehouse, Wilkins* 1989: 107, 109). Разлог за овакву просторну организацију може се делимично тражити и у оријентацији на поморски саобраћај и одржавању овим путем различитих и веома важних веза са матицом (*Arcelin* 1986: 46).

С друге стране, староседеоци нису показивали посебно интересовање за сам приобални појас, са изузетком слабих индиција да је на месту Епидамноса постојало старије насеље (*D'Andria* 1990: 285). Начин живота карактеристичан за гвозденодобне заједнице централног Балкана заснивао се превасходно на трансхумантном сточарењу (*Čović* 1987: 637, 638;

Palavestra 1995), што је активност за коју су далеко подобнији планински предели дубље у континенту. Тако, иако на другим местима постоје примери ратних сукоба и поробљавања затеченог становништва од стране грчких досељеника (*Austin, Vidal-Naquet* 1986: 655, 656), у случају јужно-јадранских колонија не располажемо ни најмањим знаком да је дошло до озбиљнијих поремећаја и конфликта око територија. Стиче се утисак да је оснивање грчких насеља и успостављање територије на којој су они спроводили своје активности протекло без великих потреса.

Претпоставка да се аспирације на земљу двеју соучених популација нису преклапале не објашњава зашто до конфликта није дошло. Низ примера из различитих периода историје и са разних крајева света учи нас да до сукоба долази и чак тамо где не постоје непремостиви разлози. Зато су развијени различити видови обзнане добрих намера у циљу превенције конфликта или његовог разрешења, већина са симболичким вредностима које су одређене социјалним контекстом. Бела застава тако онама који не знају њено значење предаје може изгледати као барјак који предводи напад. Дакле, онај који може бити погрешно схваћен као агресор мора понудити симбол своје добре воље разумљив потенцијалном непријатељу. Поставља се питање који је то симбол могао бити у случају сусрета грчких колониста на јужном Јадрану и староседелаца залеђа.

У поглављу II-3 предложен је принцип на основу којег можемо трагати за симболом који су понудили грчки колонизатори. Видели смо да је у њиховој култури принцип *keimeliona* – даривања драгоцености у знак пријатељске намере, већ био јасно формулисан и примењиван у дипломатским активностима забележеним још код Хомера. Даривање добара којима је приписана симболичка вредност залог добрих односа такође је потврђено и код различитих заједница чија се социјална организација може сматрати аналогном оној становника јадранског залеђа. Будући да је овакав обичај био познат обема странама у новонасталом односу, разумно је очекивати да би његов симболички смисао био схваћен и прихваћен.

У више махова предлагала сам тумачење да су грчки производи нађени у гробовима племенских старешина централног Балкана управо траг настојања грчких колониста на јужном Јадрану да обзнане своје мирољубиве намере (*Babić* 1989, 1990). Природа ових производа и њихова оригинална намена могу нам пружити одговор на питање зашто су конкретни предмети одабрани из широког репертоара који обухвата термин

keimelion, и на чему је почивала њихова симболичка вредност у ритуалној размени. Као што показује Табела 4 (*Додашак В*), најстарији импортовани предмети које данас познајемо били су бронзане посуде, у грчком свету већином повезане са пијењем вина. Пошто се у размену уведу и друге врсте производа, кроз цео период број бронзаних посуда и даље је највећи, да би им се придружило и керамичко посуђе, оригинално намењено истој сврси.¹³ У први мах овакав избор дара са грчке стране делује непримерено, посебно ако имамо у виду веома веродостојну тврдњу да су становници централног Балкана пре свега били потрошачи пића на бази житарица (*Zaninović* 1976).

Прехрамбене навике и обичаји везани за храну и пиће у свакој култури везани су за низ фактора, међу којима су и климатске и друге природне особине територије и врсте намирница које су заједници на располагању. Међутим, уз ове практичне аспекте, постоји и низ друштвених правила о томе ко, када и шта може, односно мора да конзумира. Једно од фундаменталних дела социјалне антропологије, „Митологике“ Клода Леви-Строса (Просвета-БИГЗ, Београд 1980), почива управо на анализи односа људи према храни. Посебно су социјално и културно регулисани обичаји везани за алкохолна пића (*Dietler* 1989, 1990). Наиме, пиће је готово увек социјална активност, укључена у церемоније, повезана са низом симболичких порука, од којих многе имају функцију појачања осећаја друштвене солидарности (*Dietler* 1990: 362). Заједнички оброци, који симболизују гостопримство једне стране и пријатељство између домаћина и званица, одвијају се уз пиће (*Dietler* 1990: 361). Обичаји с тим у вези одсликавају и утврђују претходно институционализовану поделу друштвених улога (*Dietler* 1990: 364, 376), па је оваква церемонија гостопримства уз пиће, када су њени учесници представници различитих заједница, заправо стварање и одржавање пријатељских односа међу тим заједницама истим оним механизмом као и размена дарова описана у претходном поглављу (II-4). На овај начин, прилика у којој се дарови размењују и сами предмети који се даривају симболички се повезују чином пијења вина из посуда за то намењених. Прихватање оваквог гостопримства и поклона обзнањује да је порука схваћена и да је уговор склопљен. Ритуал обзнањивања добрих намера тако је трајно представљен инструментима који су у тој прилици коришћени.

13 Ратничка опрема, посебно дефанзивна, у једном тренутку у знатној количини је присутна на централном Балкану, и то у гробовима у којима нема посуђа, о чему ће посебно бити речи у поглављу IV-6.

Даља судбина грчких посуда за пиће, када су прешли у посед племенских старешина, предмет је нових недоумица. Изнета је теза да је заједно са предметима међу варварске поглаваре прешао и обичај *symposiona* – типично грчки начин пијења вина (Rolley 1983: 132; Wells 1980: 66), за коју постоје веома јаки против-аргументи. Конзумација вина подразумевала је не само поседовање одговарајућих рецепијената, већ и самог пића. Широка примена овог обичаја значила би и редован доток вина из области у којима је могуће узгајати винову лозу, што није случај са местима на којима су у унутрашњости Балкана пронађене грчке бронзе. Осим тога, ни у једном од познатих случајева није забележено присуство целог сета посуђа и инструмената потребних за припремање вина, мешање са водом и точење, какав би подразумевао грчки начин пијења вина (уп. *Догџијак Б*). Зато је, уколико је уопште упражњавана, ово остала ретка активност везана за припаднике високог статуса (Dietler 1990: 382, 383; Whitehouse, Wilkins 1989: 115), а симболика посуда као оваплоћења склопљеног договора премашала је по значају оригиналну намену грчких производа.¹⁴ Уколико је поглаварима централног Балкана могуће приписати пијење вина, то је свакако била једна у низу повластица на коју су полагали монопол и којом су обзнањивали свој посебан статус (уп. Палавестра 1998). Тешко доступно пиће тако је било један у низу симбола њиховог доминантног положаја у размени са другим заједницама, а када самог пића није било, посуђе из којег се пило једнако добро је служило сврси истицања групе на власти (Dietler 1990: 385).

Уколико је ритуал склапања договора и даривање предмета који су га потом симболизовали прилика у којој су грчки производи прешли у посед балканског становништва, поставља се питање зашто се археолошки споменици у којима су ови предмети констатовани налазе тако далеко од јадранске обале. Често предлагано решење трговачких комуникација (уп. поглавље III-1) и у последње време радо промовисана теза о караванским кретањима балканским копном (Палавестра 1989, 1990, 1993), уз већ изнете замерке на рачун превасходно трговачких намера Грка у овом односу, не узимају у обзир још два веома важна фактора: малу количину грчког материјала у залеђу и релативно дуг временски период током којег се он јавља. Најстарија гробна целина у којој је констатован грчки импорт (гроб Илијак II/1) датована је у другу половину VII века, а најмлађа Кру-

14 Пример бронзане зделе на глави гласиначких кнежева (Илијак II/1, Читлуци I/5, Човић 1979: 149, 168, уп. поглавље IV-2) може ићи у прилог претпоставци да нови власници нису познавали првобитну намену предмета.

шевица – у средину V века старе ере. Дакле, током готово два века претпостављена трговинска активност уродила је појавом пар десетина бронзаних и десетак керамичких посуда, по неколико делова паноплије и комада накита (уп. поглавље IV-1, Каталог – *Догађај А* и Табела 1 – *Појавље I-2*). У овим подацима тешко је наћи економску логику, посебно са становишта претпостављеног грчког трговца и његових авантуристичких подухвата у унутрашњост непознате земље, како би тамо пласирао неколико предмета неподобних за транспорт, као што су гломазно бронзано посуђе или крхка и при том јефтина керамика (уп. *Gill 1991; Shanks 1996: 59-65*). Чак и уколико претпоставимо да се део размене одвијао у материјалима који се не могу археолошки пратити (органске материје, пољопривредни производи, дрвна грађа, робови), промет остаје сувише мали да би било оправдано користити термин трговина. Случај ћилибара, уистину, може бити другачији, с обзиром на његов пут од изворишта на Балтику до медитеранских радионица (*Palavestra 1993*), али нема разлога да претпоставимо да су се упоредо са њим кретала грчка добра. Осим тога, обавештеност грчких аутора о земљи из које долазе „сузе Хелијада“ (*Palavestra 1993: 4-10*), посебно у време о којем говоримо, искључује сваку могућност да су они сами путовали у далеке крајеве у потрази за овом атрактивном сировином. Много је вероватније да се они сами нису отискивали у залеђе, већ да је размена вршена на неутралном терену, непосредно у залеђу колонија (*Whitehouse, Wilkins 1989: 115-116*), и да је даља судбина грчких производа зависила од околности међу палеобалканским заједницама. Размотримо зато те околности.

3.

Етничка питања

Као што показује преглед гробних целина у којима је констатован грчки импорт (поглавље IV-1), све се оне са мање или више сигурности повезују са централнобалканским комплексом старијег гвозденог доба означеним именом Гласинац-Мати, који је обухватао источну Босну, југозападну Србију, велики део Црне Горе и северну и средњу Албанију (*Ћовић 1987: 575; Vasić 1987: 572*). Питање етничке припадности носилаца овог комплекса и њиховог односа према суседним областима представља предмет живе дебате у нашој археологији (*Гарашанин 1992: 295; Vasić 1991, 7*;

Срејовић 1979; 1989-1990: 149; Срејовић, Вукадин 1988: 12; *Stojić* 1986). Не одричући важност овог проблема, ограничићу се на примедбу да при таквим разматрањима треба имати у виду да је концепт народа у периоду о којем је реч за саме носиоце културе старијег гвозденог доба по свему судећи имао битно различит садржај од онога који су му приписивали антички писци (*Whitehouse, Wilkins* 1989: 121), на чија се сведочанства данас снажно ослањамо при реконструкцији етничке карте Балкана, а посебно од наших модерних погледа на ствар (уп. поглавље II-2). Зато, као што је већ истицано, етничко атрибуирање археолошких налаза може имати само вредност мање или више уверљивих хипотеза (*Fol* 1991; *Čović* 1991).

Уколико одустанемо од намере да становницима Балкана у старије гвоздено доба са сигурношћу припишемо неко од имена које познајемо из писаних извора, остаје нам ипак могућност да другим средствима размотримо међусобне односе заједница које су насељавале овај простор. Са становишта археологије, на географском простору које обухвата ово истраживање запажен је висок степен сродности материјалне културе, који омогућава да претпоставимо интензивне комуникације међу становништвом ових области. Развој појединих облика накита такође говори у прилог томе да се на централном Балкану старијег гвозденог доба заиста може претпоставити знатан проток идеја и људи (*Vasić* 1995), кроз мрежу односа различитог степена мирољубивости. Карактер ових односа и начини њиховог одвијања могу се тумачити са високим степеном поузданости и довести до релевантних запажања, чак и ако оставимо по страни питања етничке припадности и племенског имена појединих заједница.

За питања територијалне организације и разграничења заједница централног Балкана гвозденог доба посебно су инструктивна истраживања области коју је насељавала Лига Ирокеза у северној Америци од краја XVI све до насилних пресељења почетком XIX века. Ово је био савез пет, касније и шест племена сродних по пореклу, језику, религији и обичајима, основан пре контакта са европским досељеницима. Историја Лиге обилато је документована веома разнородним материјалом – писана, археолошка, етнографска грађа – и била је предмет темељних и свеобухватних истраживања (*Wright* 1992). Једно од њих управо је посвећено односу међу чланицама Лиге и начину на који се он рефлектује у археолошкој грађи (*Engelbrecht* 1974). Као археолошки параметар послужило је керамичко посуђе, односно степен сродности ове врсте производа међу племени-

ма за која са сигурношћу знамо да су у културном, религијском, политичком, војном и економском смислу била повезана у чврст и дуготрајан савез. Закључак студије може бити велико изненађење за многе археологе, јер се показало да сродност керамичких производа унутар Лиге не премашuje сличности које су запажене са другим племенима изван савеза (*Engelbrecht* 1974: 63).

Међутим, јединствени елементи материјалне културе свих племена укључених у Лигу тицали су се симбола слоге и ратничке снаге савеза.¹⁵ Ради се пре свега о великим архитектонским конструкцијама – стаништима у којима су живели читави кланови (40-100 људи) и одвијале се основне социјалне и култне активности. Значај ове форме станишта за припаднике Лиге најбоље се огледа у томе што је свако племе унутар ње задржало своје посебно име и језик, али су сами за свој савез користили назив Народ из Дугих Кућа и замишљали га као велику Дугу Кућу са пет, односно шест просторија, у које су улазе чувала поједина племена (*Wright* 1992). Символика одређене врсте станишта повезивала је ова сродна племена у јединствену политичку, војну и економску јединицу и на њој је почивао њихов осећај заједништва. Начин управљања и избора поглавара био је тесно повезан са просторном организацијом насеља и станишта и ова два феномена повезана су узрочно-последично у смислу генезе и развоја. Археолошка истраживања показују да су се дуге куће појавиле непосредно пре или управо у тренутку када можемо очекивати формирање Лиге (*Whallon* 1970).

Другим речима, у трагању за начином повезивања заједница у касној праисторији и материјалним експонентима тих веза, морамо трагати за формом социјалне интеграције специфичном за конкретан пример, и њеним показатељима који се могу битно разликовати од наше представе, било као археолога или као носилаца културе XX века. Кључни елемент етничке припадности управо је свест људи о заједници, о заједничком пореклу и организацији (*Garašanin* 1991), односно општа перцепција групе и осећања сигурности унутар те целине (*Stefanovich* 1989: 490), дакле – веома субјективне категорије (*Jones* 1999). Како показује наведени пример Лиге Ирокеза, у материјалној култури ова свест пре ће се исказати у оном домену који је симболички повезан са одлучивањем у групи и зато изрази-

15 Археолозима који се баве проучавањем гвозденог доба свакако ће запасти за око да су међу такве симболе спадали и ратнички вампум – појасеви (*Wright* 1992).

тије кодификован и мање склон променама, него у домену предмета свакодневне употребе, подложнијих брзим променама стила.

Озбиљан хендикеп истраживања која се баве проблемом старијег гвозденог доба наших области јесте наше веома слабо познавање насеља, а посебно оних која би се са одређеном дозом сигурности могла повезати са конкретним фунерарним споменицима. Зато се у овом случају морамо ограничити на расположиви материјал, што су гробови поглавара ових заједница. Како показује анализа ових целина, статусни симболи власти, односно одраз нечије улоге у домену одлучивања испољен у материјалној култури, били су пре свега делови ратничке опреме – секире, брусев и делови панополије (поглавље IV-2). Међу њима, веома рано се истичу кнемиде (Илијак III/9, II/1, XIII/1) које начином израде и декорације указују на комуникацију са приобалним подручјем долине реке Мати (Čović 1987: 592; Islami 1981). Овај статусни симбол задовољава две врло важне претпоставке: указује на ратничку способност власника и на његов ексклузивни положај у мрежи размене и тиме право на производе из удаљених крајева, као што доликује поглаварима заједница означених термином поглаварство – *chiefdom* (уп. поглавље II-2, 3). На тај начин, већ запажена блискост материјалне културе на простору означеном као Гласинац-Мати потврђује се јединственим начином испољавања друштвене моћи кроз инсигније. Проблем дистанце између места размене са Грцима у залеђу колонија и места најстаријих налаза на Гласинцу, постављен у прошлом поглављу, тако се разрешава комуникацијом међу веома сродним популацијама које су насељавале подручје којем су припадале обе тачке. Оне су међу собом делиле симболички систем ознака друштвене моћи, што води претпоставци да су делиле и друге институције испољавања статуса, једнако оне које можемо уочити археолошким методама, као и оне које нису видљиве у сачуваној материјалној култури.

На овом месту користан постаје концепт парне интеракције описан у поглављу II-4. Географски блиске и културно сродне заједнице централног Балкана и приобалног појаса који се на њега надовезује, археолошки дефинисане као култура Гласинац-Мати, са пуно права могу се посматрати у светлу овог модела. Размена идеја и добара на овом пространству потврђена је сродношћу материјалне културе, тако да евентуалне несугласице око етничке припадности његових становника падају у други план. Ратни сукоби око ресурса, посредно познати из каснијих извора

(*locus classicus*: Strabo VII 5, 11), такође спадају у домен интеракције међу парним заједницама, јер и ова врста контакта доприноси мешању и међусобном прожимању група. Појава ратничке опреме посебне израде и орнаментике, као што су кнемиде са локалитета Ураку у долини Мати и оне из илијачких тумула (Čović 1987: 592; Islami 1981) потврђују да је припадност високом статусу на удаљеним тачкама ове територије испољавана на исти начин, говорећи у прилог постојања јединственог симболичког система којим је кодификована власт. Зато претпоставка да су се грчки предмети кретали мрежом односа ритуалне размене међу групама које су насељавале овај простор, од места контакта на обали до места налаза у унутрашњости, премошћује поменути дистанцу. Тако најзад и појава археолошки веома уочљивог феномена кнежевских гробова са грчким импортом одређује још један елемент јединства овог простора у погледу социјалне организације и њених експоната у материјалној култури. У овом случају, реконструкција судбине и пута грчких производа текла би следећим редом: придошлице испољавају своју жељу за добросуседским односима ритуалним даривањем предмета са симболичком вредношћу; потом, популација у непосредном залеђу прихвата дар и даље га преноси мрежом претходно утврђених односа размене, осведочених сродношћу културе, а посебно јединством симболичког система ознаке власти. На основу археолошких трагова заједница које су насељавале ову територију могуће је, ако не и нужно, претпоставити активне и непрекидне односе различите врсте у којима су предмети са југа играли улогу. Велика вероватноћа поврених конфликта и потреба да се они предупреду или разреше условљавала би кретање драгоцености са југа према унутрашњости, било да се ради о јединственом етничком елементу, савезу сродних племена или некој другој реконструкцији етничке карте централног Балкана старијег гвозденог доба.

4. Друге зоне пријема импортованог материјала

Појава производа архајских Грка у унутрашњости Балкана, изузев на локалитетима који представљају окосницу овог истраживања, запажена је на још неколико тачака. Нужно је размотрити специфичности ових налаза и њихову везу са овде обрађеним материјалом.

Како се види из прегледа претходних теренских истраживања и анализа које су их пратиле у археолошкој литератури (поглавље I-3), питање хеленских импорта у залеђу Балкана постало је предмет научног интересовања са открићем некрополе **Требениште** код села Горенци на обали Охридског језера. Богатство и необичност налаза, посебно чувених златних маски, као и околност да су налази из Требеништа дуго чинили једину сродну групу налаза са кнежевским гробовима источне Босне, југозападне Србије и Црне Горе, довели су до тога да су веома често третирали заједно са Атеницом и Новим Пазаром, као археолошки експоненти једног истог културног и социјалног феномена (Ђукнић, Јовановић 1966: 47, 49, 59; Vasić 1975: 90; 1982: 20; 1983: 189; 1986: 16, 17; 1986а: 21; 1987: 724 и даље; посебно Popović 1975; 1994). Разлике међу овим гробним целинама нису у потпуности занемарене (Палавестра 1984: 15; 1989: 192), али је тек недавно откриће велике и атрактивне некрополе **Синдос** код Солуна указало на могућност другачијег сагледавања гробова из Требеништа (Vasić 1987: 732; 1993; 1994).

Први налази са обале Охридског језера не потичу са контролисаних ископавања, већ су последица ратних операција бугарске војске крајем I светског рата. Потом је следило неколико истраживачких пројеката (1930-1934. године, Никола Вулић; 1953-1954, Васил Лахтов; 1972. године, Влада Маленко; Кузман 1985: 11-13; Popović 1956: 7, 8; Vasić 1987: 724, 725; 1996: 143, 144). Данас располажемо серијом гробова подељеном у три групе: 1. група скелетних гробова на локацији Три Чељусти, датована по веома честом налазу типа двојне игле у VI век старе ере; 2. 13 „кнежевских“ гробова веома богатог инвентара, датованих у крај VI и почетак V века; 3. двадесет тзв. сиромашних гробова, који се по извесним карактеристикама вежу за другу групу, али су оскуднији по броју и карактеру налаза, и датују се од прве половине V века до краја IV (Garašanin 1992-1997; Vasić 1987: 725-728; 1996: 144, 145).

Не располажемо поузданим подацима о конструкцији гробова са импортом, али постоје индиције да се радило о веома великим јамама (5 x 2-3 м и 0,50-2 м дубине), покривеним ниским каменим конструкцијама, које допуштају могућност да су над ракама били подигнути тумули. По распореду прилога, а посебно на основу присуства маски, сандала и других комада златне фолије намењених покривању тела покојника, изгледа вероватно да су у питању биле инхумације (Vasić 1987: 729). Предмети

грчке производње констатовани су само у богатим гробовима групе 2, и чине их бронзано, сребрно и керамичко посуђе, накит, стаклене посуде, делови ратничке опреме (Popović 1956). Метално посуђе, сматра се, потиче из коринтских радионица или оних под њиховим јаким утицајем, из јужне Италије или северозападне Грчке (Payne 1931: 216; Rolley 1983: 142). Велики део материјала показује сродности са подручјем солунског залива, а посебно са налазима из Синдоса (Vasić 1987: 731, 732; 1993; 1996). За некрополу се са вероватношћом може повезати насеље утврђено сухозидом на градини Требенишко кале (Vasić 1987: 728).

Материјална култура старијег гвозденог доба околине Охридског језера указује на низ различитих компоненти, како гласиначких, тако и елемената из југоисточне Албаније и Тесалије. Ова се област може сматрати периферијом комплекса Гласинац-Мати, али је уобичајено мишљење да се ради о другом етничком елементу, па је, упркос утицајима са севера и југа, издвојена као посебна појава у оквиру касног халшта (Vasić 1987: 730, 731). На овој територији констатовано је још неколико локалитета са грчким материјалом датованим у период који обухвата ово истраживање, као што је непотпуно документована и публикована некропола код Радолишта у близини Струге, где су констатовани фрагменти бронзаног посуђа (Васић 1996: 145) и грчке керамике (помињу се кантарос и киликс), датовани у крај VI века, за које се сматра да су атичке и коринтске провенијенције (Popović 1975: 42, 43). Из околине Струге потичу и налази са некрополе Делагожда, где је у три гроба датована у крај VI века констатован грчки импорт који се састојао од једног шлема, једне бронзане посуде и фрагмената керамике грчке производње (Васић 1996: 145). У ратничком гробу на некрополи Речица, такође у охридској области, нађен је један шлем илирско-грчког типа, заједно са ромбоидном сребрном фолијом, двојном иглом, бојном секиром и копљима (Vasić 1987: 725, 727).

У области Пелагоније, источно од Охридског језера, такође је на неколико локалитета констатован грчки импорт. Најсиромашнији је налаз са локалитета Прогон код Букрија, где је у оквиру некрополе, у скелетном ратничком гробу-цисти, заједно са два мача нађен и илирско-грчки шлем, типа оних из Требеништа (Mikulčić 1966: 28; Popović 1975: 59; Vasić 1987: 712, 716, 721). На некрополи Петилеп код Беранаца, у оквиру некрополе са тумулима, у богатом женском гробу са спаљеном покојницом, на-

ђено је грчко керамичко (скифос) и бронзано посуђе (хидрија, кратер), накит од сребра и злата и фрагментована златна маска попут оних из Требеништа (Микулчић 1964-1965, 1966: 37, 38; Vasić 1987: 721). На основу ових аналогија, гроб је датован у крај VI века старе ере (Микулчић 1962-1963: 207). Пепео покојнице и прилози положени су у камену конструкцију, која није у потпуности истражена (Mikulčić 1966: 37). Осим ових налаза, читавом територијом Пелагоније од краја VI века старе ере доминира керамичка продукција грчких радионица или она под њиховим веома јаким утицајем (Mikulčić 1966; Vasić 1987: 715).

Крећући се даље на север, следећи налаз грчког порекла потиче из Тетова. Ради се о правоугаоној гробници (5,31 x 3,51 м) зиданој од правилно резаних камених блокова без везива, засвођеној лажним сводом и поплочаног пода (Радојчић 1933). Споменик је откривен приликом градње куће и подаци којима располажемо прикупљени су тек неколико дана потом. Сачувана је бронзана фигурина Менаде, за коју је већ у првом објављивању изнета претпоставка да је била део великог рецепијента. Аналогije су одређене међу коринтским или лаконским производима, али је једногласно датована у крај VI века старе ере (Popović 1975: 36, 40). У гробници је поред статуете нађено „доста малих бронзаних плочица; можда делова војничке опреме“ (Радојчић 1933: 244). У каснијим радовима ови фрагменти бронзаног лима интерпретирани су као шлем (Гарашанин 1957: 41 и нап. 21) и кнемиде (Vasić 1982: 12). По исказу мештана, гробница је отворана и педесетак година раније, и том приликом је „много драгоцености“ однето у Цариград (Радојчић 1933: 243).

Архитектура разрушене гробнице у Тетову, необична за време и место где је настала, ствара недоумицу о пореклу и статусу сахрањене особе. Зидани гробови у оквиру великих тумула у Караорману код Штипа и Висојима код Битоља, датовани у крај VI и почетак V века (Микулчић 1962-1963; 1966: 14-16; Vasić 1987: 695, 699, 717), не показују се као довољно блиске паралеле. Несигурни услови налаза и недостатак целокупног гробног инвентара чине да се налазу Менаде из Тетова не може прецизније одредити шири контекст. Исто тако, не располажемо подацима о условима налаза статуете тркачице из околине Призрена, која је такође по свему судећи била украс великог бронзаног рецепијента. Њена је најближа аналогија одређена у Додони (Lamb 1969: Pl. 33a), а претпостављено порекло лаконско (Popović 1975: 35).

У синтетском осврту на материјалну културу старијег гвозденог доба македонских области, говорећи о њеним социјалним аспектима, Растко Васић (1987: 698, 709, 720) изнео је запажање да тек са појавом налаза из Прогона и Петилепа можемо говорити о јаснијој социјалној стратификацији, и то пре свега у области Пелагоније и Охридског језера. Средња и источна Македонија и област око Ђевђелије на југу, не указују на постојање истакнуте друштвене групе. И области које се на њих надовезују даље на север – источно Косово, јужна Србија и северна Македонија, које је Васић обухватио у јединствену регију, као и друга таква целина одређена на територији средње и источне Македоније, такође указују на спорији и мање буран процес социјалне диференцијације (Vasić 1987: 698). На овом се подручју, додуше, појављују предмети са симболичким представама које се могу повезати са поглаварским инсигнијама (уп. поглавље IV-2), као што је модел кола са представом барских птица из Маћедонаца (Vasić 1987: 684) и скиптар са птицама из тумула у Влаштици (Vasić 1987: 685), али је најјачи утицај одсуство гробних целина какве су запажене у области западне Србије и источне Босне. У погледу односа према грчкој продукцији, на територији Македоније од VI века старе ере у производњи керамичких производа и накита осећају се утицаји са југа (Vasić 1987a; 1987: 686, 698).

Будућа теренска истраживања, као што је у археологији увек случај, могу битно променити слику којом данас располажемо. Како показују данашња истраживања, међутим, у погледу пријема грчке робе у области централног Балкана могу се запазити три области:

– источна Босна, западна Србија и Црна Гора, обухваћене археолошким концептом културног комплекса Гласинац-Мати, где се импорт јавља средином VII века старе ере, упоредо са знацима динамичних промена у друштвеној структури (уп. поглавље IV); на југозападном крају територије обухваћене овим комплексом – северна и централна Албанија, нису познате гробне целине са грчким производима као прилозима;

– област Охридског језера и Пелагоније, где се веома богата некропола у Требеништу и скромнији и изоловани налази импорта у Радолишту, Речици, Делажожди, Прогону и Петилепу концентришу географски и хронолошки на крај VI века; од овог времена, на истој територији бројни су налази керамике грчког порекла или под јаким утицајима јужне продукције; у смислу домаћег материјала, ови крајеви такође се показују као хомогене области (Vasić 1987: 712-733);

– северна и источна Македонија, као и централна Србија, остају по страни од ових догађања и грчки архајски импорт у овим областима није забележен; посматрањем археолошког материјала ове територије издвојено је неколико културних група старијег гвозденог доба, што може говорити о постојању више етничких група (Vasić 1987); назнаке знатније социјалне стратификације постоје тек од појаве налаза типа Мраморац, датованих у V век старе ере (Гарашанин 1992; Vasić 1987: 657, 659).

Налази бронзаних статуета Менаде из Тетова и тркачице из Призрена искачу из ове правилности. Несигурни услови налаза у оба случаја не дозвољавају поузданије закључивање. С обзиром на непознавање пратећег материјала, само датовање ових грчких производа не значи да су статуете положене у земљу управо у време почетка V века, већ можда и знатно касније.

Тумачење дистрибуције грчких производа у балканском залеђу у предложене три зоне може се потражити у оквиру изложених претпоставки истраживања. Области различитог интензитета пријема грчких производа и начина на који је он инкорпориран у аутохтону културу запажене су и у другим крајевима континенталне Европе у контакту са хеленским колонизаторима. Тако су у области Балканског полуострва, на основу дистрибуције грчких шлемова, већ издвојене две зоне: илирска на западу и трачка на истоку (Freu 1991). Анализа халштатске Европе у залеђу Масилије (Dietler 1990: 353, 355) показала је следећу дистрибуцију импорта: у непосредном залеђу колоније појављује се веома мала количина луксузне робе, али се рано и масовно појављују велике количине грчке керамике свакодневне употребе и домаћих производа израђених под њеним утицајем. Дубље у унутрашњости стоје монументалне гробнице племенских поглавара, чији је најзнаменитији пример Викс. Ова ситуација у великој мери одговара оној на нашој територији, где у непосредном залеђу јадранских колонија нема маркантних примера импорта, већ се они јављају дубоко у залеђу. Објашњење, које је и овде понуђено, заснива се на претпоставци да се ради о различитим видовима комуникације: сјајни дарови као симболи савеза путују мрежом размене и преносе поруку, док се у непосредној зони контакта одвија свакодневна размена неатрактивном робом. Наша оскудна знања о материјалу са албанске територије не дозвољавају сигурније закључке, али је вероватна претпоставка да на том подручју нема ничег налик на кнежевске гробове централног Балкана, са њиховим богатим

материјалом, како домаћим, тако и импортованим. С друге стране, постоје индиције да се ту релативно рано појављује већа количина керамичког материјала који указује на хеленске произвођаче или њихове утицаје (Секка 1985, 1986; *Nanaj* 1985, 1988; *Morgan* 1988).

Шири географски и хронолошки преглед односа европског барба-рикума према културама античког Медитерана, заснован на Валерштајновом концепту светског система и модела центра и периферије (*Brun* 1994), указује на померање жаришта и на промене у појединим зонама пријема импорта, које ни саме нису хомогене. У овом смислу посебно су значајне прелазне зоне – полупериферије, које омогућавају географско и хронолошко померање и „дисање“ система. Разрађен приступ овим зонама омогућен је идејом о заједницама на вратницама (*gateway communities*)¹⁶ – заједницама које се налазе на географским и културним границама, које су у исто време тачке са којих се контролише експлоатација ресурса, и понашају се као прелазне зоне и редистрибутивни центри. У хронолошком смислу, оне се појављују као последица већ успостављене размене између културно различитих заједница, односно као следећа фаза, окарактерисана јачим интензитетом и већом економском важношћу протока добара (*Hirth* 1978: 44; *Hodges* 1982: 120). Тенденција је да размена, дотле строго контролисана од стране групе на власти, обухвати шири обим учесника и добара која у њој учествују. Овакве заједнице нису неизоставно политички доминантне, већ се њихов положај заснива превасходно на ритуалном и економском аспектима њихове улоге посредника (*Hirth* 1978: 44). Дакако, како је истакао Александар Палавестра (1993: 287), „оштре границе између церемонијалне размене... и просте трговине ради добити не могу се јасно повући“, а нарочито их је немогуће „хронолошки разграничити као посебне фазе економског напретка“. Тако и у случају заједница на вратницама не треба очекивати искључиво и савршено правилно смењивање ритуалних и политичких аспеката размене строго економском логиком добити, јер су ове појаве неразлучиво и непрекидно повезане (уп. поглавља II-3 и III-1). Ипак, могуће је у појединим случајевима релативно поуздано одредити однос ових фактора, дати предност једном од њих са становишта опште културне ситуације и важности за формирање археолошког споменика пред нама.

Већ средином шездесетих година (Поповић 1964-1965) понуђена је у нашој литератури идеја о томе како су грчке драгоцености доспеле у

16 Концепт је већ коришћен у нашој литератури (*Palavestra* 1993: 285) и понуђен је превод који овде прихватам.

требенишке гробове, веома слична концепту заједница на вратницама. Том приликом, богатство материјала у њима тумачено је контролом коју су тамошњи кнежеви имали над трговачким путем, претечом касније *Via Egnatia*, који је водио кроз њихову територију. Корекција која се намеће с обзиром на претходне претпоставке, односи се на статус сахрањених на некрополи поред Охрида. У светлу модела заједница на вратницама, особе у поседу вредности нису биле поглавари заједнице – кнежеви, већ нова група економски издвојених појединаца, чији се престиж заснивао на географском положају у размени, и није морао имати социјалну димензију власти. Тако се Требениште не показује као кнежевска некропола, већ као одраз нове социјалне групе која свој положај не заснива на припадности сродничкој групи из које се регрутују поглавари, како ћемо видети у случају области источне Босне и југозападне Србије (поглавље IV). У прилог овом тумачењу говоре две чињенице. Пре свега, налазишта око Охридског језера и у Пелагонији датована су у крај VI века, дакле када се процес у залеђу већ налази на заласку. Као што је речено, ово одговара динамици развоја заједница на вратницама и претпоставци да се оне појављују при крају или после периода ритуалне размене престижних добара са дубљим залеђем, током којег процесом доминирају групе на власти. Потом, иако знамо мало о детаљима конструкција и гробних инвентара, подаци којима располажемо за Требениште дају сасвим другачију слику социјалне организације него што је то случај са некрополама Гласинца и, касније, западне Србије (Пилатовићи, Атеница, Нови Пазар, Пећка Бања). За разлику од њих, у Требеништу се ради о релативно краткотрајном, али интензивном периоду сахрањивања, са великим бројем изузетно богатих сахрана на једној некрополи. Пре и после тренутка у којем су настали богати гробови, на истом месту појављују се серије сродних, али битно сиромашнијих гробова. Иако је могуће да би минуциознија анализа материјала дала финији хронолошки однос међу богатим гробовима (Vasić 1987: 726), распон од последње трећине VI до почетка V века није довољан да објасни тринаест сахрана поглавара и њихових непосредних сродника. Зато је оправдано тражити објашњење за поседовање велике количине драгоцености ових људи у њиховом другачијем друштвеном положају. Идеја о члановима заједнице која контролише проток између две географске и културне зоне и на томе заснива свој друштвени и економски положај нуди се као вероватније решење. Као што ће показати анализа гробних це-

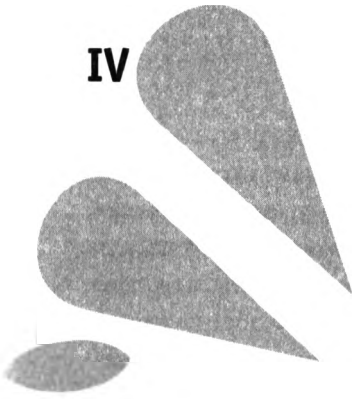
лина приписаних поглаварима заједница (поглавље IV), присуство грчког импорта и богатих прилога уопште, само је један од показатеља њиховог статуса. У Требеништу, међутим, само богатство гробова указује на решење ближе економској него политичкој сфери. Појава гробова са скромним импортом у непосредној близини, као што су Радолиште, Делагожда, Речица, Петилеп и Прогон, у том случају тумачи се као последица радијалне дистрибуције из заједнице на вратницама на њено непосредно окружење (Hirth 1978: 38). Сиромашни гробови у самом Требеништу који претходе и следе богатим, указују на краткотрајан период у којем се економски уздиже велики део заједнице. Чињеница да међу овим скромнијим гробовима нису установљени они синхрони са богатим упућује на то да се у једном тренутку променио карактер читаве некрополе, да би се потом поново вратио сиромашнији репертоар. Ова појава такође одговара претпостављеном развоју заједница на вратницама, које после иницијалног периода снажног економског успона или настављају тим путем и постају нови центри, или излазе из употребе и замиру (Hodges 1982: 122).

Богати женски гроб из Петилепа и сребрна ромбоидна плочица из Речице, вероватно замишљена да покрије уста, акт уелизују проблем појаве златних маски у Требеништу. Овај необичан феномен заслужује посебну пажњу, која премашује обим овог истраживања. Околности које су довеле до покривања лица покојника металном фолијом свакако су култног карактера, као што потврђују бројне аналогије (Поповић 1964-1965). До недавно, хронолошки најближе биле су маска и „рукавице“ из Клајнклајна (*Kleinklein*), датоване у VII (Lessig 1980: 135, 267, Fig. 1), односно VI век старе ере (Megaw 1970: 48, Fig. 15). Предмети су израђени од бронзане фолије и украшени искуцавањем праволинијских геометријских мотива. Маска је била причвршћена на дрвени ковчежић у којем се налазио pepeo кремираног покојника, што може унети још више забуне у решавање питања ритуса примењеног у Требеништу.

Недавна ископавања у околини Солуна, на некрополи Синдос, пружила су најближе стилске, типолошке, хронолошке и географске аналогије за маске из Требеништа. Појава овог дела гробног инвентара у Синдосу појачава утисак сродности између ове две некрополе (Васић 1996: 146). На тај начин, могуће је одредити које је две зоне повезивала и раздвајала заједница сахрањена код Охрида. Солунски залив и егејска Македонија представљали су у архајском периоду, па и доста касније, саму

границу грчког света, иза које су се пружале земље насељене људима другачијих обичаја и језика, који су штовали друге богове (Borza 1990). Ово је била зона најнепосреднијег контакта Грка са њиховим северним суседима, становницима централног Балкана. Потреба за посредником на овом широком појасу земље између две готово опречне културе морала је бити веома велика. Област око Охридског језера са Пелагонијом, овде издвојена као посебна зона пријема грчких добара, крајем VI века могла је управо играти улогу такве прелазне зоне, у којој су се елементи двеју култура мешали на непредвидљив и непоновљив начин, као што показују налази из Требеништа и Синдоса. Упркос разликама које постоје између ових некропола (Васић 1996), њихове сличности су толике да омогућују закључак како су оне последица веома сличних социјалних и економских услова. У Синдосу је такође реч о некрополи која је трајала од друге половине VI до почетка IV века, у чијој близини је констатовано насеље. Гробови VI и почетка V века су готово уједначеног инвентара у смислу количине и врсте прилога (Vokotopoulou et al. 1985), што поново искључује да златан накит и други луксузни предмети у њима означавају припаднике групе на власти. Изразита сродност појединих врста налаза, укључујући и необичан обичај полагања златних маски, упркос уоченим разликама, веома уверљиво говоре у прилог претпоставци о блискости ових налазишта и сличности културних, социјалних и економских услова у којима су настала.

Одјек делатности ових заједница у комуникацији између севера и југа Балкана осетиће се у каснијим периодима, од друге четвртине V века старе ере, у областима које су дотле остале пасивне у погледу пријема грчких добара и утицаја, овде обухваћеним трећом зоном. Овим се отвара следеће поглавље у историји односа балканских становника са хеленском културом, које хронолошки и географски превазилази обим овог истраживања. Многа занимљива питања начина преузимања стила и технике, најчешће сумирана у исказу о „грчким утицајима“, представљају његов логичан наставак и могу се посматрати у истом кључу који је овде попуњен. У овој прилици, основно интересовање усмерено је на област источне Босне и западне Србије и тамо констатоване богате гробове. Детаљна анализа културних и друштвених услова у којима су настали отвориће, надам се, и нови угао гледања на каснија догађања у другим областима Балкана.

Пошто су изложене претпоставке за успостављање контакта између архајске грчке културе и њеног балканског залеђа и начине на које се овај однос одвијао, размотримо сада промене које се уочавају у домаћој култури у другој половини VII и током VI века старе ере и могућу везу између ових појава. Очигледно је, из више разлога, да овај посао морамо почети анализом погребне праксе. Пре свега, данас познати импортовани грчки материјал са централног Балкана без изузетка потиче из гробних целина, па је разматрање контекста ових налаза неопходно за њихову целовиту интерпретацију.

Осим тога, проблеми промена у социјалној структури у археолошкој литератури с добрим разлогом веома често се постављају управо с обзиром на фунерарне споменике (Binford 1972; Chapman et al, eds. 1981; Morris 1987; Peebles, Kus 1977: 431; Saxe 1970; Wason 1994). Начин на који заједница поступа према телу свог преминулог члана одређен је у највећој мери идеолошким и симболичким системом унутар којег се сахрана одвија. Као што је изложено у поглављу II-3, друштвена организација која одликује гвоздено доба Европе са великом дозом тачности описује се термином поглаварство (*chiefdom*), чија је основна карактеристика издвајање социјално и економски доминантне сродничке групе. Промене у том идеолошком – друштвеном реду ствари неминовно ће се одразити у материјалном испољавању културних образаца кроз ритуал сахране.

1. Гробне целине – конструкција и прилози

Основа приступа који је овде примењен у анализи гробних целина лежи, дакле, у чињеници да је део идеалне социјалне структуре сваке заједнице репродукован у процесу сахране и да је та компонента, кроз своје ма-

теријалне манифестације, потенцијално сачувана у археолошком налазу гроба (*Morris 1987: 32*). Смрт као стање стреса за чланове заједнице, у исто време је прилика у којој се манифестује идеологија групе и њен непроменљив поредак (*Bloch, Parry, eds. 1982*). При том треба имати у виду да манифестована шема групе не мора бити, и најчешће није, она која је реализована у стварности. Улоге и односи представљени у обреду чији се трагови археолошки уочавају, не одсликавају, дакле, реалне улоге и односе, већ оне којима заједница стреми и сматра их идеалним. Ми сазнајемо о социјалној структури – пројекту, моделу, а не о социјалној организацији – реализованом стању друштвених односа у свакодневном искуству (*Morris 1987: 39*).

Имајући у виду ово ограничење, на основу материјалних трагова погребних ритуала тумаче се друштвени односи унутар групе, односно начин на који су њени чланови доживљавали своје друштвене улоге и испољавали их у ситуацији која, по самој својој природи, изазива понашање другачије од свакодневног. Почетну тачку представља улога коју заједница додељује умрлом у тренутку његовог напуштања групе. Особине које су наглашене у тој новој друштвеној улози зависе од његове улоге у заједници за живота и од начина на који су ту улогу доживљавали чланови његовог окружења. Претпоставка је да ће број учесника у обреду и њихово залагање бити директно у зависности од броја оних који су за живота били у некој врсти обавезе – емоционалне или социјалне, према преминулом (*Binford 1972; Saxe 1970; Tainter 1978*).

ИДЕОЛОШКИ И СИМБОЛИЧКИ СИСТЕМ ГРУПЕ

Елементарна анализа гробних конструкција

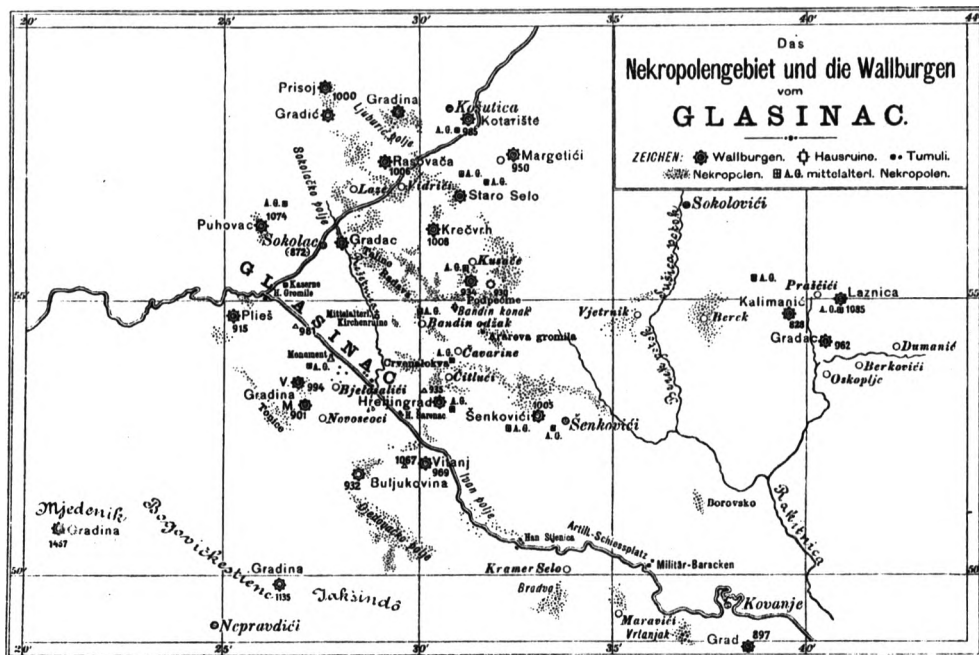
Овај модел утрошка енергије (*Tainter* 1978, *Wason* 1994: 76), унеколико базиран на економским категоријама, подразумева да ће сложеност гробне конструкције у односу на друге истовремене сахране осликати, у количини уложеног колективног рада, степен важности умрлог за социјалну структуру заједнице. Анализом етнографске грађе издвојено је пет различитих облика улагања напора у обред сахране, који указују на посебан положај покојника у заједници и могуће их је уочити у археолошком споменику: 1. сложеност третмана самог тела; 2. положај и конструкција гроба; 3. обим и трајање обреда; 4. дарови, односно материјално улагање у обред; 5. приношење људских жртава (*Tainter* 1978). Иста идеја варира се у неколико других систематизација елемената погребне праксе (уп. *Wason* 1994: 71), али суштина остаје иста: друштвена улога преминулог, онако како су је доживљавали чланови заједнице, одразиће се на релативну сложеност поступка са његовим телом, у односу на друге сахране у оквиру исте заједнице.

Као што је уочено већ у првим систематским анализама гробних целина из којих потичу грчки производи, ради се већином о сахранама које се по сложености конструкције и врсти и броју прилога видно разликују од истовремених сахрана на територији коју посматрамо (*Benac*, *Čović* 1957; *Čović* 1963; 1979; Ђукнић, Јовановић 1966; Палавестра 1984; *Vasić* 1987). Пречник већине ових тумула премашује просечне димензије истовремених гробних хумки (*Лазих* 1989: 66), а тамо где је могуће довести у директну везу кнежевске тумуле са сахранама других чланова исте заједнице – пре свега у Пилатовићима (*Zotović* 1985) – ове се сахране издвајају и по начину и елементима градње. Уз то, количина прилога је већа, а појава одређених врста предмета ограничена је само, или готово само на ове сахране. Ипак, уз ове опште карактеристике које стоје за све гробне целине у којима је констатован материјал грчке производње, међу њима постоје и значајне разлике, које би се могле објаснити хронолошком димензијом, иако је период у којем су настале релативно кратак, потом различитим етничким групама којима су приписане или, пак, различитом социјалном структуром која их је условила. Ова три фактора могу деловати појединачно или бити различито узајамно условљени. Размотрићемо зато појединачно гробне целине о којима је реч, у покушају да установимо њихове заједничке особине и објаснимо постојеће разлике.

ГЛАСИНАЦ

Илијак. Најстарије три гробне целине које су означене термином кнежевски гробови потичу са некропола у близини градинског насеља Илијак код Пала, на Гласиначкој висоравни (Venac, Čović 1957: 31; Čović 1963: 56). Градина није систематски истраживана, али постоје индикације да је била насељена током гвозденог доба (Човић 1979: 146). Тумул III/9, датиран најраније (Venac, Čović 1957: 36; Човић 1979: 147-148), и тумул II/1 налазили су се у групи хумки најближој самом насељу, око 150 м северно од улаза на градину. У другој групи тумула, на локалитету Рајино Брдо, око 1 км северозападно од градине, стајао је тумул XIII/1.

Тумул III разликује се од свих овде помињаних гробних целина по томе што у њему нису констатовани производи хеленских занатлија. Располажемо само фрагментарним подацима о његовој конструкцији, који су реконструисани из бележака Фрање Фиале (Човић 1979). У хумци је констатовано девет сукцесивних скелетних сахрана датованих у период од краја VIII до средине VII века старе ере. Гробови 1 и 4 садржа-

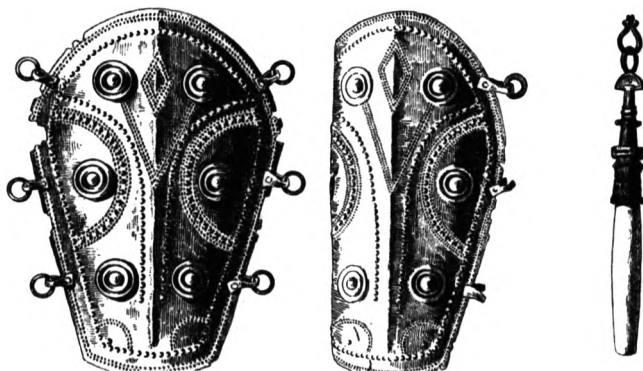
Карта Гласиначке висоравни (према WMBH 1894)

ли су оружје и опредељени су као ратнички, док је могуће да су гробови 2 и 3 женски, на основу одсуства оружја. Гроб 5 је поуздано дечији. Положај гроба 9 унутар хумке није јасан, па његов посебан карактер није одређен централним местом у тумулу, већ прилозима који су у њега положени. Скроман репертоар накита (бронзана дијадема, копча за појас, пар бронзаних наруквица) допуњен је богатим сетом оружја: два двосекла гвоздена мача увијена у тканину, две гвоздене бојне секире и пар бронзаних кнемида са урезаним геометријским мотивима, међу којима су стилизоване представе бродова (Benac, Čović 1957: Т. XVI). Бронзане секире нарочито указују на посебан статус сахрањене особе, јер се ова врста наоружања везује искључиво за друге кнежевске гробове гласиначког подручја (Човић 1979: 161, 165; 1987: 607).

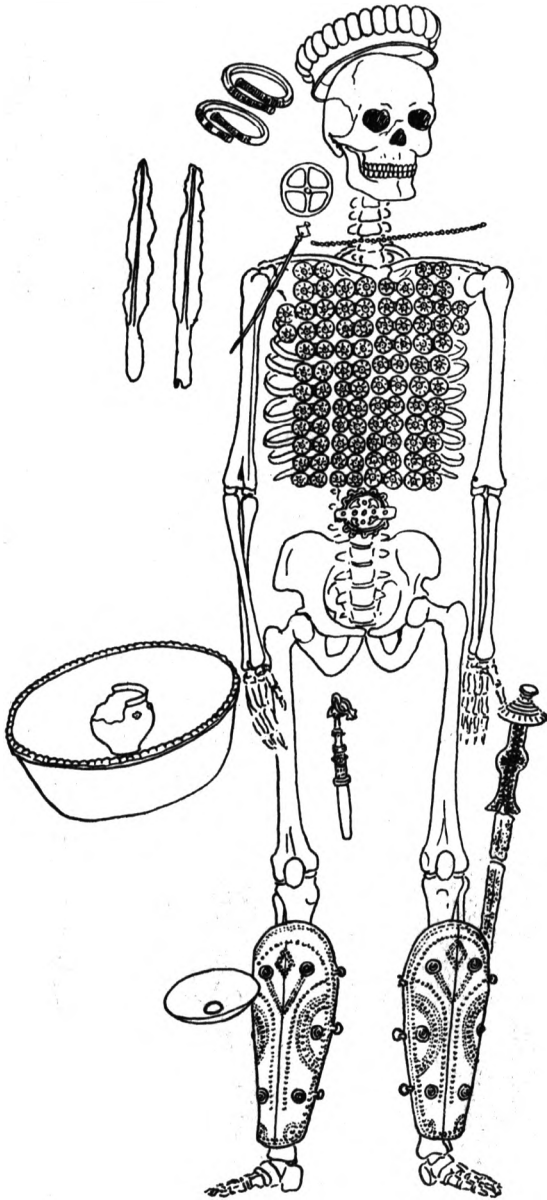
Тумул II/гроб 1 представља најстарију гробну целину у којој је до данас констатован грчки импорт. Ово је највећа хумка у првој групи тумула уз илијачку градину, подигнута од ломљеног камена, са средишњом каменом платформом. У хумку је положен само један скелет са мноштвом прилога, међу којима су бронзани накит (дугмад, копча,

Кнемиде са представом брода, Илијак, Шумул III/9 (према WMBH 1894)

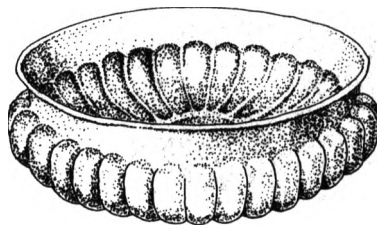

Кнемиде, брус, Илијак, Шумул II/1 (према MBH 1894)

Реконструкција положаја налаза, Илијак, Шумул II/1 (према Бенац, Човић 1957)

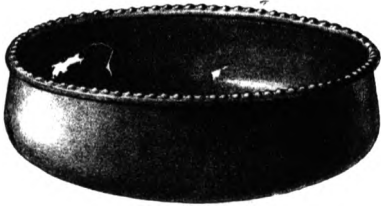
наруквице), ћилибарска зрна, оружје (двосекли мач увијен у тканину, два копља) и дефанзивна опрема – бронзане кнемиде са искуцаним и урезаним геометријским орнаментима (Benac, Ćović 1957: Т. XIX), и четири бронзане посуде грчке израде (велика здела, ребраста здела, фиале и скифос). Ребраста здела стајала је на лобањи скелета, попут шлема. У овом се гробу први пут јавља камени брус са веома финим бронзаним усадником, који је протумачен као инсигнија статуса (Benac, Ćović 1957: 35; Човић 1979: 149) и у литератури се често помиње под именом жезло.

Бронзана здела, Илијак, Тумул II/1
(црџеж В. Васиљевић)

Тумул XIII је највећа хумка у другој групи тумула на Илијаку, удаљеној око 1 км од насеља. Детаљи конструкције и у овом случају нису сачувани. Хумка је садржала четири гроба, од чега су два сигурно опредељена као рецентна, а трећи је без прилога и стога је немогуће одредити са сигурношћу његову хронолошку припадност (Човић 1979: 150). Четврти гроб, обележен бројем 1, стајао је у тренутку ископавања ексцентрично, уз северни руб тумула. Прилози готово да понављају репертоар из гроба II/1: бронзани накит (три игле, перле од бронзе и стаклене пасте, појасна копча), оружје (два гвоздена мача, вероватно умотана у текстил, копље) и дефанзивна опрема – кнемиде са урезаним геометријским мотивима, овог пута укључујући јелена (Benac, Ćović 1957: 37, сл. 1), потом бронзана посуда грчке израде – *phiale mesomphalos* и, најзад, камени брус са бронзаним усадником.

Брезје. Тумул I у Брезју код Рогатице, који је стајао издвојено од осталих хумки у близини овога села и не може се сматрати делом некрополе, истражен је 1895. године и Фиалини извештаји поново остављају многе празнине. Осим да је по својим димензијама (пречник 18 м) један од највећих на Гласинцу (Човић 1979: 153), не знамо ништа о његовој унутрашњој конструкцији, па ни колико је покојника у њему сахрањено. Највероватнија је реконструкција по којој су постојала три скелета, од којих је гроб 2 могао припадати женској особи, а друга два ратницима-мушкарцима. Импликације овакве интерпретације пола покојника сахрањених у Брезју биће размотрене у следећем поглављу.

Бронзане зделе, Осово, Шумул II/1
(према WMBH 1899)

оскудне прилоге – мало накита и фрагментована гвоздена копља (Венас, Ћовић 1957: 14-15; Човић 1979: 155-156). Гроб 1 одређен је као примарна сахрана, где је скелет положен на танак слој насуте земље. Садржао је прилоге домаће производње (две бронзане игле, петнаест делова астрагалоидног појаса са привесцима; два ножа и два копља; бронзану пинцету, два

Бронзана здела, Читлуци, Шумул I/5
(према WMBH 1893)

Осово. У околини села Осово код Рогатице регистровано је и делимично истражено дванаест тумула бронзаног и гвозденог доба (*Arheološki leksikon BiH* 3: 103) и једно градинско насеље, чији га површински налази датују у рано и средње бронзано доба, иако и касније насељавање на овом месту не може бити искључено (Човић 1979: 154). Тумул II, међутим, у којем се налазио гроб 1 означен као кнежевски, стајао је на супротном крају мале осовске висоравни, изолован од других хумки. Имао је облик који Фиала назива „градац“, са удубљењем у средишњем делу, и за гласиначке тумуле велики пречник од 17 метара. У њему је било пет сахрана, од чега су гробови 3 и 5 хронолошки неосетљиви услед одсуства прилога, а гробови 2 и 4 садржали су скелете и

мала пехара), међу којима се издвајају камени брус са бронзаним усадником и коњска опрема (гвоздене жвале, окови и плочице), и две грчке бронзане зделе – једна већа са искуцаним ободом и мања *lotus phiale*. Мали фрагмент керамике – висока прстенаста база, одређен је као најстарији грчки керамички производ на Гласинцу (Паровић-Пешикан 1960: 26-27).

Читлуци. У околини села Читлуци код Сокоца откривено је шеснаест хумки, датованих у период од VII до V века старе ере. У оквиру ове некрополе у посебну групу издвојено је шест тумула, којима је припадао и тумул I, неправилне елиптичне основе 13 x 10 м, насут каменом и земљом. О његовој конструкцији, ис-

траженој и први пут објављеној 1892. године, поново не знамо ништа више (Човић 1979: 157). Стратиграфска ситуација унутар хумке сложена је и због великог броја накнадних укопа. Од десет сахрана у овој хумци, гробови 2, 3, 6 и 8, а могуће је и гроб 1 без прилога, припадају римском периоду. Гроб 4 садржао је пепео без урне и скоро две стотине бронзаних дугмади и ћилибарских зрна, па се по карактеру ових прилога може одредити као женски (Човић 1979: 158). Гроб 7 са скелетном сахраном садржао је четири фрагментована гвоздена копља и наруквицу од сребрне жице (Венас, Ћовић 1957: 16), и његово прецизно датовање није могуће – могао би бити чак и два века млађи. Гроб 5 такође је скелетни и драстично се разликује по броју и врсти прилога од осталих у тумулу: накит (три бронзане фибуле, копча за појас, четири масивне наруквице и ниска од бронзаних, стаклених и ћилибарских зрна), ратничка опрема (двосекли гвоздени мач, једносекли гвоздени мач, три копља, три бојне секире), бронзана пинцета и коњска опрема, као у случају кнежевског гроба Осово II/1. Грчки производи у Читлуцима I/5 су: ребраста бронзана здела, бронзане кнемиде са искућаном мускулатуром ноге и бронзани умбо штита (Човић 1979: 157-158). Као и у случају гроба II/1 на Илијаку, у Читлуцима I/5 бронзана ребраста здела постављена је уз теме покојника, попут оглавља (Човић 1979: 149, 158). У насипу тумула констатоване су коњске и псеће кости, што је Боривоја Човића (1979: 158) навело да помисли на жртвовање ових животиња, које су припадале великодостојнику и подвлачиле његов статус.

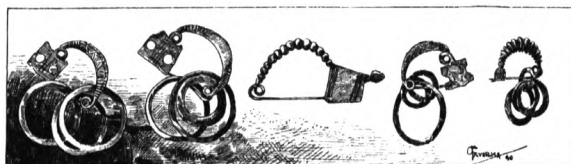
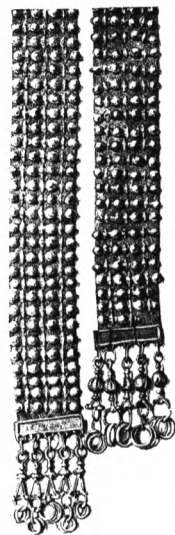
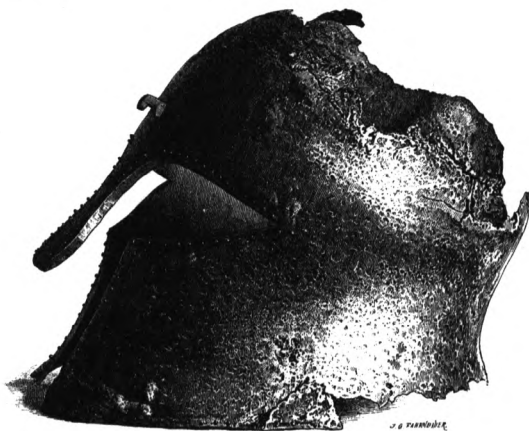
У оквиру исте издвојене групе хумки у Читлуцима налази се и тумул V, млађи више од једног века. Покојник сахрањен у њему је кремиран и приложени су му гвоздена копља, бронзани накит и грчко бронзано посуђе – два пехара и цеђиљка, као и мали сликани керамички скифос (Човић 1979: 159).

Гробови Бранковићи V/1, Потпећине XVIII/1 и Заграђе I/3 у смислу конструкције и односа гробова унутар хумке остају непознати. Руководиоци ископавања и каснији аналитичари грађе из гласиначких гробова у оквиру ових целина нису нашли елементе довољне да их сматрају кнежевским гробовима, па им није посвећена посебна пажња. Како било, у њима је констатован материјал грчке производње – бронзано посуђе (Ћовић 1983; 1987: 616), што нас обавезује да их поменемо у прегледу гласиначких гробних конструкција.

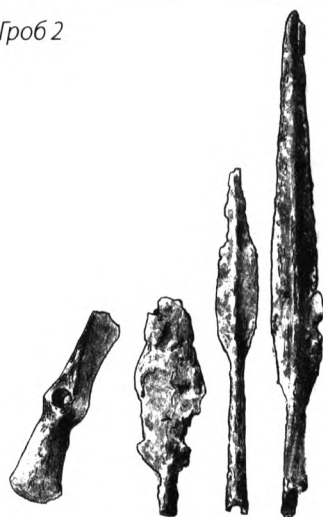
Арарева громила. Најмлађа гробна целина у области Гласинца која се сматра кнежевским гробом стајала је неколико стотина метара југоисточно од насеља Гујин Градац у Кусачама код Сокоца, издвојена од осталих гробних конструкција (Човић 1979: 159, 162). Вероватно је Арарева громила привукла већу пажњу првих истраживача, пре свега Ћире Трухелке, услед своје величине (пречник 22 м) и сложености конструкције, тако да данас срећом располажемо готово свим релевантним подацима о њеном изгледу. Градња хумке започета је насипањем платформе од камена, на којој је запаљена ломача, кремирано тело једног од покојника, потом на охлађени пепео положени прилози и насут слој камена. Поред централног гроба са пепелом кремираног покојника, на површини платформе, одајући утисак да је настао истовремено, налазио се још један гроб скелетно сахрањеног покојника. Спаљени гроб 1 обилује накитом (12 бронзаних фибула, 4 игле, 7 наруквица, копча и чланци астрагалоидног појаса, бронзане перле и привесци, ћилибарска зрна), садржи бронзану пинцету и два мања керамичка пехара домаће израде. Једини предмет стране производње, и уједно једини који указује на ратнички карактер гроба, јесте бронзани шлем коринтског типа (*Venac, Čović 1957: 20, 21*). У скелетном гробу 2, међутим, накита је било сасвим мало (10 дугмади, по три бронзана привеска и три перле), али су зато регистрована три гвоздена копља и гвоздена бојна секира, коју смо већ помињали као ознаку статуса (Човић 1979: 165; 1987: 607). Овакав необичан распоред прилога тумачен је тако што је покојнику из гроба 2 приписана улога слуге-штитоноше, док је кнез сахрањен у гробу 1 са собом задржао само шлем. Велика количина накита, као и мале димензије наруквица из гроба 1, објашњене су супституцијом, односно потребом да се људска жртва – сахрањивање жене уз погинулог ратника, замени полагањем њеног накита (Човић 1979: 161, 162). Могућност другачијег тумачења пола покојника и њихових друштвених улога биће понуђена у следећем поглављу.

Историјат теренских истраживања и потоње анализе гласиначких тумула, као и њихова географска, хронолошка и типолошка блискост наводе да се ови гробови у археолошкој литератури сматрају целином и разматрају упоредо. Како се ради о великом броју међусобно заиста блиско повеза-

Гроб 1

Гроб 2

Арарева іромила (ірема WMBH 1899)

них налаза, који нуде могућности одређеног степена генерализације, обичај ни овом приликом неће бити напуштен.

Грбови означени као кнежевски појављују се први пут у другој половини VII века старе ере, као новина у континуираном развоју некропола и начина сахрањивања у гласиначкој области од периода бронзаног доба (Ћовић 1963: 51, 54, 56). По богатству налаза и сложености гробне конструкције, гласиначке хумке заостају за налазима са источне стране Дрине (Атеница, Нови Пазар, Пилатовићи), што је навело Александра Палавестру да их сврста у своју другу групу изразитих кнежевских гробова (Палавестра 1984: 19). Најстарији гласиначки кнежевски гробови конструкцијом и обредом не издвајају се од истовремених (Човић 1979: 164; Палавестра 1984: 24), већ само присуством појединих врста прилога који указују на посебан статус сахрањеног (кнемиде домаће израде, камени брус или гвоздена бојна секира, коњска опрема). Гроб 9 из тумула III на Илијаку на основу ових предмета означен је као први у низу кнежевских сахрана. Тек гроб II/1 на Илијаку уводи грчке производе – бронзано посуђе, као посебно упечатљив прилог.

Положај тумула у којима су сахрањени гласиначки кнежеви такође указује на постепено одвајање од заједнице: на Илијаку, у Брезју и Осову издваја се група тумула, а тек је Арарева громила, најмлађи у низу гласиначких тумула доминантно и сасвим несумњиво изолован као посебан споменик.

На више места изнето је запажање да у погледу непосредног тремана тела покојника, кнежевски тумули Гласинца прате преовлађујућу праксу: у тренутку када се највећи број гробова у овој области одликује инхумацијом, и изузетне сахране прате правилност. У време, међутим, када спаљивање преузима примат, најмлађи гласиначки кнежевски гроб у правом смислу речи – Арарева громила у свом централном гробу такође је садржала кремираног покојника (Ћовић 1963: 52, 57; 1979: 163; Јовановић 1979: 66).

Грчки импорт на Гласинцу појављује се од фазе IV с-2 (друга половина VI века старе ере) и у хумкама које се не сматрају кнежевским – Бранковићи V/1, Потпећине XVIII/1, Заграђе I/3 (Ћовић 1987: 616).

ПИЛАТОВИЋИ

У хронолошком и географском смислу, кнежевска хумка у Пилатовићима, пет километара југоисточно од Пожеге, најближе се надовезује на гласиначке гробове. Обиље елемената овог налаза, како у смислу покретног инвентара, тако и архитектонских и топографских детаља, чини га изванредно значајним за успостављање хронолошког и типолошког следа кнежевских сахрана на централном Балкану, и тим је већа штета што до данас не располажемо у потпуности објављеним резултатима ископавања вршених крајем седамдесетих.

Кнежевска хумка у Пилатовићима налазила се на локалитету Трњаци, око 500 метара удаљена од групе седамнаест очуваних хумки (истражено осам) на локалитету Равни Луг, са којима је била у вези (Zotović 1985: 81). Сложеност конструкције ове хумке и њене димензије (пречник 42 м, очувана висина око 2,5 м – Zotović 1985: 80) у великој мери превазилазе до сада описане гробне целине. Троструки прстен који је опасивао тумул подигнут је од речног облутка, потом од ломљеног камена и најзад поново од облутка. Средишња елипсоидна гробна конструкција зидана је од крупног речног камена (2,20 x 2,70 м) и на њу су положени кремирани остаци покојника и његова ратничка опрема (гроб 1). Важно је истаћи да је централни гроб кнежевске хумке једини случај кремације на целој некрополи у Пилатовићима (Zotović 1985: 93, 100). У близини централног гроба озидан је мањи гроб са скелетом детета, на основу прилога одређен као гроб девојчице (гроб 3). Трећи гроб у тумулу такође је зидан од речног камена и у њему је био скелет интерпретиран као женски (гроб 2)¹⁷. По релативно-стратиграфском положају, женски гроб сматра се каснијим од централног, мушког. На површини ограниченој троструким прстеном констатован је још низ кружних концентрација речног облутка са траговима гара и фрагментима керамике, протумачених као обредне површине (Zotović 1985: 89, 90).

Детаљније разматрање инвентара скелетних гробова 2 и 3 и могућих импликација следи у поглављу посвећеном женским гробовима. Централни гроб 1, међутим, и сам покреће мноштво занимљивих проблема. По свом положају унутар хумке и стратиграфском односу према

17 У објављеној грађи напомиње се само да је женски гроб у теренској документацији означен као гроб 2. Централни и дечији гроб овде су ради прегледности означени као 1 и 3.

потпорном прстену, интерпретиран је као примарна сахрана, којој је у суштини и посвећен цео споменик (Zotović 1985: 93). Сиромаштво материјала приложеног у овај гроб, међутим, одскаче од његовог места у конструкцији. Ратничка опрема јако је фрагментована и аутор ископавања није обелоданио њен детаљнији опис, мада се чини да двосекли мач спада у гласиначки арсенал (Čović 1987: 606), а штит, чији је само метални умбо сачуван, близак је примерцима са Гласинца, Доње Долине, Ромаје или Атенице (Čović 1987: 618). Михајло Зотовић (1985: 96) је централном гробу приписао и извесну количину материјала нађеног изван њега, али му стратиграфски одговара и налази се измешан са гаром и спаљеним људским костима. Ради се о фрагментима керамичких посуда и профилисаног и декорисаног бронзаног лима грчке израде, и о једној шупље ливеној фигурини лежећег лава, каква се среће на ободима архајских бронзаних кратера (Rolley 1982).¹⁸ Уколико прихватимо да је овај материјал припадао кремираном гробу 1, мушкарац – највероватније кнез, сахрањен је са оскудном ратничком опремом, али уз присуство грчких посуда од керамике и бронзе.

Налаз скарабеја из централног гроба побудио је посебну пажњу истраживача Пилатовића. Представа овог инсекта у староегипатској култури честа је и има смисао релативно сложеног соларног симбола. Експертизом којој је био подвргнут примерак из Пилатовића као време његовог настанка одређен је период од XX до XXII династије (Zotović 1985: 94), односно између 1190. и 720. године старе ере (Анђелковић 1991: 67, нап. 7). Претпоставка да је симболички садржај представе овог инсекта био савршено јасан покојнику сахрањеном у Пилатовићима (Zotović 1985: 95) не чини се вероватном. Реалистичнијом се чини могућност да је овај египатски производ стигао најпре у грчку средину, путевима комуникације међу овим културама који су били нарочито интензивни од средине VII века, да би се потом нашао у истој „пошиљци“ са грчким производима који су доспели дубоко у балканско залеђе. Симболички смисао скарабеја, готово је сигурно, није препознат у новој средини, већ су материјал од којег је израђен и начин на који је доспео у посед покојника из Пилатови-

18 Пролећа 1987. године имала сам прилику да делимично прегледам материјал из Пилатовића, на чему дугујем захвалност др Михајлу Зотовићу. Овде изнета запажања, посебно што се тиче бронзаних фрагмената, великим делом заснована су на тада сакупљеним утисцима и белешкама.

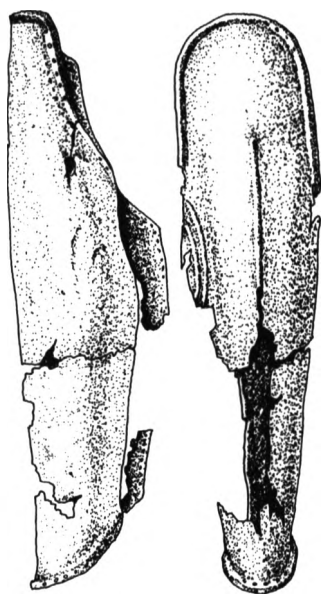
ћа довели до тога да буде укључен међу гробне прилоге (уп. Анђелковић 1991: 68).

У непосредној близини кнежевске хумке у Трњацима, у Пилатовићима је на локалитету Равни Луг истражено осам хумки, од тридесет колико се помиње у извештајима и седамнаест колико је констатовано рекогносцирањем (Зотовић 1979: 31; 1985: 80). Из близу осамдесет истражених гробова потиче материјал датован у бронзано и старије гвоздено доба. Претпоставка да је овде током дужег времена сахрањивана популација чији се један члан крајем VI века истакао и сахрањен на истакнутом месту у близини, на Трњацима, чини се веома вероватном. Могућност поређења међу овим хумкама зато налазиште код Пилатовића чини драгоценим извором података. Коначна публикација свих ових гробних целина, могуће је, промениће до сада формиране закључке о овој некрополи.

Данас, међутим, располажемо релативно потпуним подацима о трима хумкама са Равног Луга, обележеним бројевима III, V и VII (Зотовић 1979; 1985: 81-88; Јевтовић, ур. 1990: 169-174). На основу анализе ових тумула, њихов истраживач изнео је неколико општих запажања о начину сахрањивања у оквиру некрополе на Равном Лугу. Пре свега, свака хумка садржала је велики број појединачних сахрана (чак 24 у хумци III, 13 у хумци V, 8 у хумци VII), које су настајале сукцесивно, поштујући устаљен распоред и редослед: гробови су укопавани у концентричним круговима, од периферије према центру, како сведочи стратиграфски однос гробова 11, 3 и 4 хумке III. Централни простор хумки остајао је празан, и претпоставка је да је овде вршен обред. Сваки појединачни гроб брижљиво је озидан речним каменом и већим оклесаним плочама. Типичан прилог у већини гробова је шоља са високом дршком, која се повезује са гласиначким керамичким репертоаром (Зотовић 1979: 41-42; 1985: 87-88). Метални налази такође се доводе у везу са материјалом из источне Босне (Ћовић 1987: 603, 606, 608, 609, 610, 614; Јевтовић, ур. 1990: 169-174).

Гробови 6 и 21 хумке III, посебно описани у два маха (Зотовић 1979: 36; 1985: 84), представљају скелетне ратничке гробове озидане крупним облацима и плочама шкриљца. Прилози се састоје од по два копља, кривог ножа, односно мача, брусова за оштрење оружја, „омега“ игала, бронзаних зрна и бронзане појасне копче у случају гроба 6.

Гробови III/3, V/9 и VII/6 посебно ће бити обрађени у поглављу посвећеном статусу жена.

Кнемиде, Кличево
(цртеж В. Васиљевић)

КЛИЧЕВО

Налази из грובהа ратника из села Кличева код Никшића доспели су као откуп у Завичајни музеј у Никшићу, и сви подаци о њиховој конструкцији потичу из казивања мештана који су предмете прикупили приликом копања темеља за кућу (Жижић 1979).

Ради се о три скелетна гроба, озидана мањим каменом и облутком и прекривена каменим плочама. У каснијем обиласку терена уочена је „гомила великог промера“ (Жижић 1979: 206), па можемо са приличном сигурношћу претпоставити да су и разрушени гробови били прекривени тумулом. Један од њих, по исказу налазача, био је без прилога. Из преостала два гроба потичу два комплета ратничке опреме (два пара кнемида и један шлем грчког порекла, мачеви, копља, ножеви), накит од ћилибара, стакла и бронзе.

Материјал из Кличева сматра се да несумњиво припада гласиначкој сфери (Ћовић 1987: 579, 634).

ЛИСИЈЕВО ПОЉЕ

У близини села Доње Луге, јужно од Берана (Иванград), крајем седамдесетих година, приликом земљаних радова констатован је случајни налаз који се састојао од бронзаног накита, ћилибарских украса, две керамичке посуде и два гвоздена копља (Srežović, Marković 1980-1981). По казивању, материјал је прикупљен приликом заравњавања мале хумке пречника око 5 м и очуване висине од око 0,80 м. У основи хумке запажени су јако оштећени фрагменти скелета. На основу материјала, изнет је став да се радило о двоје покојника, женског и мушког пола, који су сахрањени у приближно исто време. Већ у првом објављивању, бронзани накит из Лисијевог Поља доведен је у везу са гласиначким материјалом (Srežović, Marković 1980-1981: 72), што је потврђено и приликом касније обраде, када је датован у фазу IV c-2, односно у сам крај VI века (Ћовић 1987: 615, 634). Мала керамичка ојнохое опредељена је као јонски производ (Ћовић 1987: 616), а ћилибарске плочице са фигуралним представама јахача са псом, зеца и вепра немају директних аналогија, мада су блиске јужноиталским производима (Palavestra 1993: 160-161).

Недавно објављен материјал из две суседне хумке, које су систематски истраживане почетком осамдесетих, чини овај налаз посебно занимљивим (Марковић 1997). У хумци II констатован је двојни скелетни гроб (гроб 2) датован, на основу кратког бронзаног мача на грудима једног од покојника, у фазу B2-C, односно у сам крај бронзаног доба. Гроб 1 хумке II такође је садржао два скелета, од којих би један, на основу јако оштећених фрагмената лобање, могао припадати веома младој женској особи. Гроб је опремљен са дванаест гвоздених врхова копаља, бронзаним накитом, ћилибарским перлама и двема керамичким посудама. На основу облика лучних фибула са правоугаоном ногом, повезаних дугим ланцем, гроб 1 датован је у VI-V век старе ере, дакле – приближно истовремено са девастираним гробом објављеним 1980-1981.

Стратиграфски однос гробова унутар хумке II поставља извесне проблеме. Наиме, старији гроб 2 само је делимично покривен хумком. Такође, примећена је разлика у саставу насипа изнад гробних целина: док је гроб 1 покривен измешаном мрком земљом и облацима, изнад гроба 2 налазио се само земљани насип. Како су оба гроба имала неправилне правоугаоне конструкције од облутака и камена (1-2,70 x 1,40 м; 2-4,10 x 1,30 м), „најчешће сложених у два реда“ (Марковић 1997: 326), могуће је упоредити доње коте: дно старијег гроба 2, који је само делимично под хумком, налази се 0,55 м испод првобитне основе хумке, односно испод нивоа дна конструкције гроба 1 (Марковић 1997: 327, 328). Понуђена је интерпретација по којој је најпре над гробом 2 насута хумка од чисте земље, па потом укопан гроб 1 и над њим подигнут тумул од земље и облутка, мањих димензија, негирајући старије обележје (Марковић 1997: 328).

Хумка I у Лисијевом Пољу садржала је најмлађи материјал са ове некрополе. Ради се о три скелета под насипом од земље и облутака, при чему су по ободу постављени крупнији облаци, тако чинећи венац. Скелети су положени на тле, без посебне гробне конструкције. Две индивидуе (гробови 2 и 3) нису примиле никакве прилоге, док су се прилози (масиван бронзани треножац, бронзана апликација у облику палмете, керамички пехар), „по свему судећи“, односили на гроб 1, који је заузимао централно место. Читава хумка I датована је у IV век старе ере, пре свега на основу бронзане палмете, која показује сличности са дршком бронзане посуде из Олинта (Марковић 1997: 328).

АТЕНИЦА

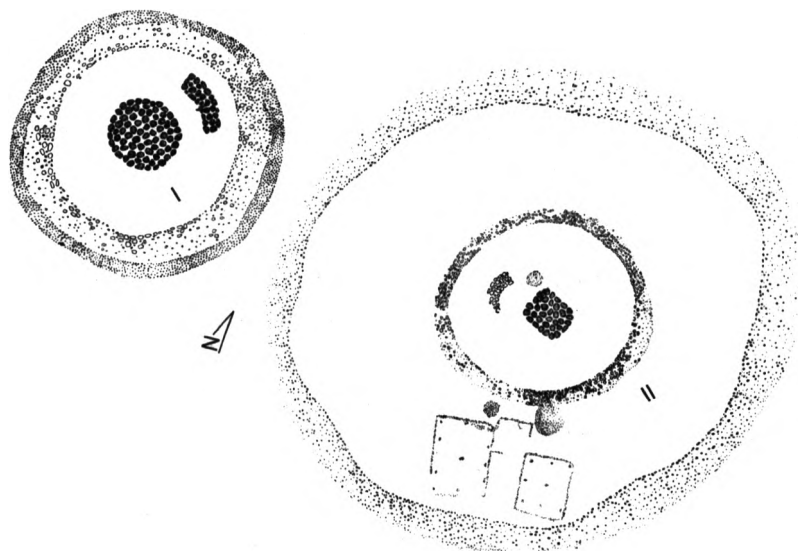
Две кнежевске хумке на локалитету Атеница на периферији Чачка представљају до данас најпотпуније истражене и публиковане гробне целине овога типа (Ђукнић, Јовановић 1966). Могуће је да делимично и зато реконструкција ритуала који је пратио ове сахране оставља утисак далеко сложеније погребне праксе него у претходно описаним случајевима. Ипак, несумњиво је да се у Атеници ради о монументалним гробним конструкцијама, које морају бити одраз концепције загробног живота и значаја особа овде сахрањених у очима њихових савременика.

Хумка II имала је пречник око 70 метара и очувану висину до 1,5 м. Пре почетка грађевинских радова, у основи хумке принета је животињска жртва,¹⁹ а потом је постепено и веома брижљиво песком и шљунком насипана платформа. Њена горња површина је нивелисана и прекривена слојем глине, на којој је потом озидана централна гробна конструкција. Ова приближно квадратна структура (5,30 x 5,20 м) подигнута је од слабаног речног облутка и камених плоча. Међу градивом конструкције распоређени су гробни прилози и сагореле кости покојника, међу којима су констатовани фрагменти лобање.

На самој платформи уочен је један лучни простор димензија 5,10 x 1,20 м поплочан каменом, са интензивним траговима горења који су истраживачи Атенице интерпретирали као спалиште (Ђукнић, Јовановић 1966: 9). Северно од ове конструкције налазио се простор прекривен угљенисаним дрветом (1,90 x 1,10 м), налик на остатке сложених и спаљених облица. Централни гроб, лучна конструкција и правоугаони простор са спаљеним дрветом окружени су потпорним прстеном који је и сам почињао на платформи заравњеној глином. Пречник овако затвореног простора износио је 12-14 м. Зид прстена био је широк 2 м и висок око 0,40 м.

Прилози хумке II у Атеници веома су бројни и разноврсни (Ђукнић, Јовановић 1966: 19-25). Златне и сребрне апликације, перле и дугмад, ћилибарска зрна, фрагменти обрађене кости, бронзане игле, дугмад и привесци у облику барских птица, гвоздено оружје – мачеви, копља, нож, делови колских окова. Фрагменти бронзаног лима оштећени ватром ломаче, као и ваљкасте дршке, уз појаву позлаћене сребрне апликације – палмете, говоре о присуству грчког бронзаног посуђа. Двосекли мач – кси-

¹⁹ Констатоване су кости две дивље свиње, три тура и фрагменти вилица који су приписани домаћем псу. Како су остале животиње дивље врсте које служе у исхрани, необично је да се међу њима нашао и домаћи пас.

Аџеница, основе хумки (према Ђукнић, Јовановић 1966)

фос и једносекла крива махајра са коштаном оплатом дршке такође су вероватно грчки рад (Vasić 1982: 15; Parović-Pešikan 1982: 29). Тропере бронзане стрелице скитског типа представљају посебан проблем и о њима ће бити више речи. Фрагменти два умба штита, као и они из Читлука и Пилатовића, могу се сматрати такође хеленским производом (Čović 1987: 618; Vasić 1982: 14), као и керамички суд – ојнохое. Коштана плата кутије је јединствен налаз и везује се за етрурску производњу (Васић 1986).

Нешто млађа хумка I западно од хумке II имала је пречник од око 35 м и максималну очувану висину од 1,2 м. На њој су затечени рецентни гробови, који су оштетили оригиналну конструкцију. Централни елемент је камена гробна конструкција облика зарубљене купе (пречник 9 до 6 м, очувана висина 1,90 м), настала ређањем ломљеног и притесаног камена, нивелисана насипањем земље. Прилози су расути међу камењем, заједно са пепелом са ломаче и земљом.

Керамичка ојнохое, Аџеница, хумка II (цртеж Д. Јовановић)

Кошћана оплаћа
дршке махајре,
Аџеница,
хумка II (црњеж
Д. Јовановић)

Хумка је била опасана потпорним прстеном од облутка и ломљеног камена, са стопом са спољне стране, која је додатно учвршћивала целу конструкцију. У њеном североисточном сегменту, уз прстен је констатована површина нагореле земље (Ђукнић, Јовановић 1966: 5, Т. XXX, XXXII), са фрагментима керамике и калцинисаних костију. То је простор који је означен као место ломаче.

Прилози у централном гробу хумке I такође подразумевају дугмад, апликације и накит од злата и сребра, стаклене и ћилибарске перле, фрагменте бронзе оштећене ватром, гвоздене делове колске и коњске опреме (Ђукнић, Јовановић 1966: 16-18). Једина фибула, начињена од сребра, у оквиру атеничке некрополе потиче из овог гроба и повезује се са гласиначким репертоаром (Vasić 1987: 649). Бронзано посуђе грчке производње, јако оштећено ватром ломаче, налази се у веома малим фрагментима профилисаног лима, са

траговима орнаментације – астрагал, розета. Одсуство оружја, врста накита (салталеони) и мање димензије тумула довели су до интерпретације централног гроба атеничке хумке I као гроба жене – кнегиње.

Трећи покојник сахрањен на атеничкој некрополи такође је положен у хумку I, као секундарни гроб укопан у већ насут плашт по обављеној сахрани у централној конструкцији (Ђукнић, Јовановић 1966: 5, Т. XXX, XXXIII; Vasić 1987: 646). Северозападно од средишњег гроба налази се лучна конструкција (7 x 2 м) изведена идентичном техником градње, са прилозима измешаним са земљом и расутим међу камењем. Украсни предмети од злата, сребра, ћилибара и стакла чине главнину прилога (Ђукнић, Јовановић 1966: 18, 19). Апликација од позлаћеног сребрног лима у облику вепра, несумњиво грчки рад, уз фрагменте гореле бронзе, укључујући и декорисану ваљкасту дршку, говоре о присуству једног великог бронзаног кеимелиона у овоме гробу. Ратничка опрема састоји се само из фрагментованог гвозденог копља, док две бронзане тропере стрелице са цилиндричним усадником вероватно нису имале смисао оружја, о чему ће касније бити речи.

Посебну пажњу истраживачи и сви каснији интерпретатори атеничких хумки посветили су структури на платформи хумке II, јужно од централног гроба, изван потпорног прстена, која је означена као жртвена конструкција (Ђукнић, Јовановић 1966: 10-14). Ради се о три правоугаоника исписана тракама поређаног облутка на површини платформе, од

којих су бочни знатно већи: западни – 9,80 x 7,50 м; источни – око 7 x 7 м, судећи по цртежу (Ђукнић, Јовановић 1966: Т. XXXVI), јер се његове димензије не наводе у тексту. Средишњи правоугаоник имао је облик готово правилног квадрата димензија 4,5 x 4,5 м и на њему нису запажени никакви додатни елементи. Источни и западни правоугаоник, међутим, садржали су правилно распоређене левкасте јаме (9 у источном и 13 у западном), дубоке од 0,10 до 0,53 м, испуњене тамном земљом, фрагментима керамике и горелих костију, и покривене облутком. Ове левкасте јаме, распоређене дуж ивица правоугаоника и по једна у средини сваке површине, означене су као жртвеници (Ђукнић, Јовановић 1966: 10, Т. XXXVI, XXXVII, XXXVIII). Њиховом распореду и броју придат је симболички смисао (Ђукнић, Јовановић 1966: 51-53; *Stipčević* 1981: 151), а за целу конструкцију понуђена су различита решења, од гробова спаљених, жртвованих саплеменика или заробљеника до макете светилишта или куће поглавара, неке реалне архитектонске конструкције, која је овде поновљена уз наглашавање њених култних димензија (Ђукнић, Јовановић 1966: 53; *Vasić* 1987: 646, 647). Сума свих понуђених решења је сумњичавост аутора и коначна збуњеност над сложеним ритуалом који се на овој површини одвијао.

Можда вреди покушати да се решење за атеничку конструкцију у оквиру хумке I потражи у практичнијем, функционалном домену. Уколико узмемо у обзир и хумку I, насталу незнатно касније од хумке II, на атеничкој некрополи сахрањено је троје припадника племенске аристократије. Све троје су спаљени, кнез на колима са четири точка, а кнегиња у хумци I на двоколицама. За овакву ломачу, као што истичу аутори (Ђукнић, Јовановић 1966: 53, 53), потребан је велики простор, већи од онога који је претпостављен у понуђеној интерпретацији: у случају кнеза, лучна конструкција поплочана облутком, а у хумци II североисточни део потпорног прстена на којем су запажени трагови горелог дрвета и фрагменти керамике (Ђукнић, Јовановић 1966: 5-6; *Vasić* 1987: 646). Чини се привлачном претпоставка да је обред спаљивања извршен на неком другом, доминантном и пространим месту, у непосредној близини гробова. Три површине исцртане тракама облутка могле су представљати три ломаче за покојнике високог ранга, уздигнуте на претходно брижљиво нивелисану платформу. Јаме са црном – нагорелом? – земљом могле су бити јаме за стубове на

Сребрна ајликација,
Ашеница, хумка II
(цртеж В. Васиљевић)

које су подигнуте дрвене конструкције, и на њима кола са покојницима. Кнез је после смрти добио мањи тумул, тако што је насут само круг оивичен потпорним прстеном, а после смрти његових блиских сродника и, по свој прилици, наследника положаја, насут је и освећени простор на којем су спаљена њихова тела. Трагови горења тако не морају бити уочљиви на површини земље, уколико је ватра горела на дрвеним платформама, одакле је пепео разнет до тренутка насипања коначног плашта хумке II. Без намере да се оваква реконструкција сматра коначном, износим је као могућ правац размишљања који би решење тражио изван опасне и заводљиве сфере симболике бројева.

НОВИ ПАЗАР

Налаз велике количине накита и луксузног посуђа откривен приликом конзерваторских радова на средњевековној цркви св. Петра у Новом Пазару, откривен 1957. године, међу првима је покренуто питање односа централнобалканске културе старијег гвозденог доба и архајске Грчке.

Бронзана хидрија, Нови Пазар (фото Народни музеј, Београд)

Дрвени сандук у којем се налазила већина предмета, нађен уз темеље цркве, тумачен је најчешће као остава (*Mano-Zisi, Popović 1969: 9; Popović 1975: 44*). Међутим, мада веома поремећени грађном средњевековног објекта, трагови конструкције који су уочени указују са приличном вероватноћом да се и овде радило о фунерарном контексту (Јуришић 1969).

Под темељима и између зидова средњевековне грађевине установљени су трагови централне гробне конструкције од крупног речног камена, потпор-

ног прстена од камених плоча, широког 5 до 6 метара, и спалишта између њих (Јуришић 1969: 41). У непосредној близини спалишта налазио се ковчег са материјалом. Стратиграфске индикације говоре да је само овај део праисторијске конструкције остао неоштећен каснијом градњом (Јуришић 1969: 42), док се простор гроба налази на месту на којем су средњевековни темељи укупани дубље. Пречник овако реконструисане хумке износио би око 55 метара.

Према ауторима, у ковчегу и на њему налазило се мноштво златног, сребрног и бронзаног накита (фибуле, наушнице, делови огрлице, игле, дугмад, апликације, појасеви од искуцаног златног лима), ћилибарска и стаклена зрна, као и керамичко и бронзано посуђе грчког порекла (*Mano-Zisi, Popović* 1969: 13-36). Како није излагано вагри, посуђе је далеко боље очувано него примерци са Гласинца или из Атенице. С обзиром да ни у оквиру овог налаза није констатована ратничка опрема, отворена је могућност да је сахрањена особа била женског пола (Јуришић 1969: 43; *Vasić* 1987: 645). Међутим, пошто је могуће и да је данас познати материјал у ковчег доспео тако што су га средњевековни градитељи, пореметивши његов оригинални положај током својих радова, са поштовањем тамо сместили и поново закопали, остаје непознато шта је још могло чинити инвентар гроба, као и то о колико се гробова заправо ради.

Налаз из Новог Пазара, јединствен по количини и богатству откривених предмета, занимљив је и у погледу свог ширег контекста. Наиме, описана гробна конструкција подигнута је над старијом хумком (пречник 45 м) у којој су констатоване три урне са материјалом датованим у период од краја енеолита до средњег бронзаног доба (Јуришић 1969: 41).

Каснија теренска истраживања у Новопазарској Бањи (Јовановић 1995) пружила су још веома драгоцених података о односу становника ових крајева током старијег гвозденог доба према њиховим претходницима. Ископавањем је констатован већи тумул датован у крај VI и почетак V века старе ере, са елементима материјалне културе који га повезују са гласиначким културним комплексом, односно са тренутком стабилизације његових носила-

Црнофијурална керамика,
Нови Пазар
(цртеж Д. Јовановић)

ца у овим крајевима (Јовановић 1995: 40). Међутим, посебно су занимљиве четири гробне хумке датоване у касно бронзано доба и поплочани простор између њих, по којем су расуте животињске кости и фрагменти керамике датоване поново у крај VI – почетак V века, са видним гласиначким елементима. Како аутор ископавања истиче, веома је прихватљива интерпретација по којој се ради о континуитету сакралног простора на којем је вршена сахрана и накнадним обредима над бронзанодопским гробовима, као одразу идеје о претходним становницима – поседницима земље. Однос према прецима посебно испуњен пијететом карактеристичан је за тренутке стабилизације новог друштвеног поретка, како сведоче и примери из грчке историје (Јовановић 1995: 34-36; *Morris* 1987).

ПЕЋКА БАЊА

Налаз из Пећке Бање, као и неколико већ наведених, резултат је грађевинских радова. Документација са заштитних ископавања која су убрзо уследила, на жалост, до данас није у потпуности публикована. Објављени сумарни подаци говоре о два гроба положена на поплочану основу окружену сухозидом. Једина очувана димензија је дужина ове конструкције, која је незнатно прелазила два метра (Палавестра 1984: 32, 33; Тасић 1997). С обзиром на потпуно одсуство остеолошког материјала, третман тела сахрањених у Пећкој Бањи остаје отворено питање. Веома богати налази подељени су по свом карактеру на мушке – ратничке и женске прилоге, и на предмете који се не могу са сигурношћу приписати ни једној од ове две целине, већ су, чини се, били расути на простору између и око њих. Ратник је био опремљен јединственим налазом прстена од сребрног лима који понавља облик такозваних мраморачких појасева; сребрни салталеон, огрлица од ћилибарских и стаклених зрна, три бронзане фибуле, бронзане и посребрене токе, бронзани троугаони носач бруса и гвоздено јако кородирано оружје чине инвентар овог гроба. Три шлема илирско-грчког типа нађена, изгледа, изван овог гроба, приписују му се са много вероватноће. Женски гроб садржао је мноштво ћилибарских зрна, две сребрне омега-игле, пар сребрних фибула, два сребрна салталеона. О полу и узрасту покојнице говоре два пара сребрних наруквица, две са завршетком у облику змијске главе и две искуцане у облику мраморачког појаса (Јевтовић, ур. 1990: 185), веома малог пречника, као што је и сребрни прстен са спиралним завршецима (Палавестра 1984: 59). Осам троперих бронзаних

стрелица скитског типа, као и оне из кнежевог гроба и периферног гроба хумке I у Атеници и једног кремираног гроба у оквиру кнежевске хумке у Пилатовићима, биће предмет посебног разматрања. Материјал који се за сада не везује ни за један од ова два гроба појединачно, уз поменуте шлемове, чинила је већа количина фрагмената керамике, од којих су неки одређени као грчки рад (Паровић-Пешикан 1997).

РАЖАНА

Мања некропола са тумулима у месту Ражана код Косјерића такође се везује за гласиначку културу (Гарашанин 1957: 37; 1973: 470 и даље, 509; *Čović* 1987: 578, 614).

Тумул V, значајан за ово разматрање, имао је типичну конструкцију за читаву некрополу и тумуле овог периода и подручја уопште (Гарашанин 1973: 471). Састојао се од језгра зиданог од камених блокова без везива, док се у самој основи и насипу хумке уочавају трагови обреда – ломљена керамика и животињске кости, уз трагове горења. Централни гроб садржао је остатке спаљеног покојника. Гроб обележен бројем 1 са скелетном сахраном, међутим, секундарно је укопан у плашт хумке, готово тачно изнад централног гроба (Гарашанин 1957: 37; 1973: 472, 509). Скроман инвентар овог гроба састојао се само од два гвоздена копља и једног бронзаног шлема грчке израде, што је већ у тренутку открића покренуло низ питања (Гарашанин 1957: 38, 39). Регистровани су налази шлемова овог типа из Трстеника (Гарашанин 1973: 511) и једног кремираног гроба хумке у Талинама на Гласинцу (*Čović* 1987: 630; *Vasić* 1982: 6), у једнако скромном контексту.

КРУШЕВИЦА

Случајни налаз из села Крушевице код Рашке не пружа готово никакве информације о контексту из којег потиче. Познато је само да је материјал откривен приликом грађевинских радова, концентрисан на релативно малој површини, покривеној крупнијим каменом. Овако оскудни подаци, уз садржај налаза (златан и сребрни накит, зрна ћилибара и стаклене пасте, бронзано и керамичко посуђе за пиће грчке производње), ипак упућују да се радило о гробу (Јевтовић, ур. 1990: 188-192; Срејовић, Вукадин 1988). Прилично широко датовање, од краја VI до IV века старе ере, на основу домаћих производа сужено је према прецизнијим датумима за

грчке посуде – 480-460. година (Срејовић, Вукадин 1988: 13). Међутим, некропола у Синдосу, међу чијим прилозима су тражене аналогije, пружа и могућност каснијег датовања, све до почетка друге половине V века (*Vokotopoulou et al.* 1985: Figs. 70, 520, 521). Такође је веома уверљиво и датовање локалних производа, пре свега гривни са змијским главама, у период ближе средини V века (Гарашанин 1992: 296). Претпоставка да се радило о једној, можда чак и две женске особе, свакако високог друштвеног ранга (Срејовић, Вукадин 1988: 10) биће размотрена нешто касније.

2. Статусни симболи у кнежевским гробовима

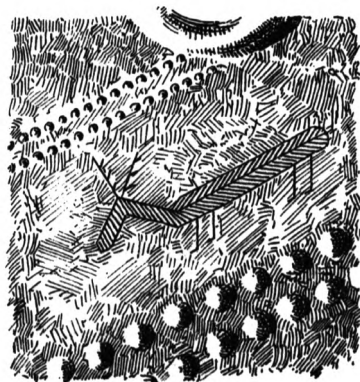
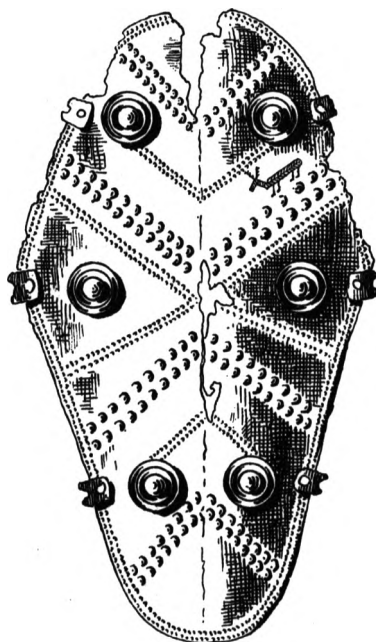
Најстарији налаз који се сматра кнежевским гробом јесте Илијак III/9 (*Venac, Čović* 1957: 31, 36; Човић 1979: 152), датован у крај VIII века старе ере (фаза IV *b* гласиначке културе, *Čović* 1987: 601). Овај гроб издвојен је из групе истовремених сахрана због карактера прилога, мада се конструкцијом не разликује од других гробова унутар групе у којој је стајао. Међутим, две бојне секире и кнемиде са урезаним бродовима, можда пореклом са јужног Јадрана (*Čović* 1987: 592; *Islami* 1981) сасвим су посебан налаз, који у ово време нема паралеле на простору Гласинца. Тек у нешто млађим гробним целинама, такође на Илијаку (II/1, XIII/1), појављују се кнемиде веома сличне израде и начина украшавања, овог пута удружене са каменим брусевима усађеним у бронзану дршку посебно брижљиве израде и декорације, за које су истраживачи Гласинца увели назив жезла, хотећи да подвуку њихову церемонијалну и статусну улогу (*Venac, Čović* 1957: 35).

Дакле, најстарије гробне целине приписане новој социјалној групи – кнежевима, издвајају се од истовремених сахрана присуством посебне врсте ратничке опреме, секирама и брусевима, као и дефанзивном опремом – кнемидама. Штитници за потколенице као симбол високог ратничког статуса овековечени су у Илијади, где је стални епитет Ахејаца назувчари (*euknemides*). У исто време, појава оружја уопште, па и ових посебних инсигнија, разликује гробове старијег гвозденог доба од фунерарних споменика старије етапе културног развоја на Гласинцу – касног бронзаног доба. Увођење ове нове врсте гробног прилога повезано је са појачаном друштвеном конкуренцијом и борбом за политичку моћ прво унутар групе, а потом и међу мањим заједницама (*Čović* 1963: 56, 57). Оружје, као

средство у овом надметању, постаје симбол освојене власти. Секире из гроба III/9 на Илијаку тако су ознака војно-политичког статуса покојника.

Кнемиде – штитници за потколенице, које се појављују у сва три илијачка кнежевска гроба, даље указују на неке важне детаље овог статуса, који ће касније постати јаснији. Орнаментика ових делова паноплије указује на везе са долином реке Мати у Албанији, где је констатована дефанзивна опрема од бронзаног лима украшена урезивањем и искуцавањем, веома блиског начина израде и стила украшавања (Čović 1987: 592; Islami 1981: 46-48). Ради се о два гроба под тумулима на локалитету Урак. У једном је нађен штитник за стомак, нека врста појаса од бронзаног лима који се на леђима вероватно везивао кожним тракама, потом пар кнемида који обликом прати мускулатуру ноге, пет бронзаних плочица, гвоздено оружје и две керамичке посуде, облика врло сродних гласиначким двоухим пехарима фазе IV с-2 (Čović 1987: Т. LXIII). У другом гробу такође је констатован предњи бронзани део заштитног појаса, али се не наводе евентуални други прилози (Islami 1981).

Што се гласиначких кнемида тиче, појава мотива брода на пару из Илијака III/9 саввим јасно говори да инспирација за орнамент није могла потећи из средњобалканског пејзажа, а релативно тачни детаљи представе сведоче и да се није радило о информацији из друге руке. Мотив јелена, с друге стране, на пару из тумула XIII/1 повезан је са далеким узорима из средње Италије (Venac, Čović 1957: 37). Не чуди претпоставка о радионици на јужном Јадрану као могућем месту настанка кнемида са Илијака (Čović 1987: 592), с обзиром на изразиту сродност материјалне културе на простору источне Босне, југозападне Србије и северне Црне Горе са терито-

Кнемиде са предшавом јелена, Илијак, тумул XIII/1 (према WMBH 1893)

ријом северне и средње Албаније, која се у литератури сажима у појам културе Гласинац-Мати (Ћовић 1987: 575, 576). Оно што на овом месту треба истаћи, међутим, јесте да су већ у најстаријим кнежевским гробовима на Илијаку, укључујући и онај у којем није било грчких производа, предмети који их издвајају и покојнике означавају као припаднике владајућег слоја, вероватно на Гласинац доспели са југа, и то из области насељених сродном популацијом са сличним естетским мерилима и технолошким знањима.

Најстарији пар кнемида са Илијака (III/9) занимљив је и по томе што се може пратити „стратиграфија“ орнамента на њима: урезани концентрични кругови и бродови изведени су пре савијања лима и настанка централног вертикалног ребра, а потом су искуцани додатни украси. Најзад, уз руб кнемида трака са урезаним круговима и шрафираним ромбовима прекинута је и говори да је лим сечен после ове прве фазе декорације. Понуђено је објашњење да су штитници првобитно носили урезане орнаменте, потом је у складу са променом моде додат искуцан мотив. Ова се промена стила одвила упоредо са променом власника кнемида, који их је прилагодио новом укусу и својој ноzi, укроживши их са стране (Венас, Ћовић 1957: 36, 37). Ово је прва индиција да су посебно вредни предмети – ознаке статуса, мењали власнике током времена, односно да су заједно са положајем у групи прелазили на наследника.

Грчки производи, основни предмет нашег интересовања, појављују се први пут у гробу 1 тумула II на Илијаку, и од тада су редовни репертоар гласиначких кнежевских сахрана и служе као један од основних критеријума одређивања статуса покојника. У најстаријим примерима (Илијак II/1 и XIII/1, Брезје I/1, 2, Осово II/1) то су искључиво бронзане посуде и тек више од једног века после прве појаве хеленских производа уведена је друга врста предмета несумњиво грчке израде – кнемиде (Читлуци I/5). Имајући у виду да су управо штитници за потколеницу пореклом са југа одредили првог гласиначког кнеза, упада у очи да је овај детаљ паноплије прво одступање од правила да *keimelion* представља бронзано посуђе. Има основа претпоставка да су кнемиде као ратнички реквизит, упадљив део костима и предмет погодан за уметничку обраду идеалан статусни симбол војничких старешина који учвршћују и шире своју власт (Watson 1994: 103, 105).

Уколико узмемо да су најстарије кнемиде које познајемо (Илијак III/9) сахрањене са својим другим власником, можемо са приличном ме-

ром сигурности извести претпоставку да су управо штитници за потколенице представљали прву јасну ознаку статуса ратничког вође и права његовог наследника. Произвођене најпре у оквиру локалне културе, на њеном јужном ободу, означавају правац којим ће се посебна добра – ознаке статуса кретати током следећег периода. Уз бронзано посуђе, кнемиде ће бити први грчки производ који ће кнежеви сматрати достојним свог статуса, можда управо зато што је већ постојала идеја о овом делу паноплије као инсигнији војничке моћи.

Кнежевски гробови Илијак II/1 и XIII/1, уз кнемиде условно домаће израде, садржали су брусеве-жезла и први несумњиви импорт са југа – бронзане посуде. Старији, утврђени симболи власти – кнемиде и жезла, удружени су са новим – грчким посуђем. Овакво гомилање инсигнија у смислу броја и врсте предмета, говори о потреби да се освојени друштвени положај задржи и учврсти, при чему се образац варира и прилађава новим условима (Wason 1994: 96).

Смисао дипломатског дара – *keimeliona*, који је бронзано посуђе носило у грчкој цивилизацији архајског периода управо је помогао да установимо узрок и начин појаве хеленских производа дубоко у балканском залеђу, предложен у претходним поглављима. Међутим, у најстаријем гробу са импортом (Илијак II/1), положај ребрасте зделе говори прилично речито да њена оригинална функција посуде за либацију није била ни најмање занимљива сахрањеном, па вероватно ни позната – грчки суд нађен је на темену покојника, попут шлема (Benac, Čović 1957: 61; Човић 1979: 149). Веома слично, уз главу скелета, отвором приљубљена уз лобању, постављена је и ребраста здела из Читлука I/5 (Човић 1979: 158), датована знатно раније него што је сам гроб (здела у VII век, Паровић 1960: 21, Васић 1986: 15, а гробна целина у другу половину VI, Човић 1979: 158; 1987: 613, 621, 626), што омогућава претпоставку да се и овде ради о наслеђеној ознаци статуса. Ваља поново напоменути и да је управо у овом гробу констатован први пар грчких кнемида. Случај покојника из Читлука, који је поново увео кнемиде са југа као ознаку статуса, по узору на илијачке старешине, говори да је био посебно одан традицији, па је поновио и начин примене грчке бронзане посуде. Могућа су два разлога која су навела гласиначке кнежеве да бронзане зделе користе као оглавље. Пре свега, покривало за главу као статусни симбол потврђено је низом етнографских паралела (Wason 1994: 105), чак и ако нема никакву утилитарну улогу. Даље, уколи-

ко је идеја о дефанзивној ратничкој опреми од бронзаног лима као ознаци статуса већ постојала међу палеобалканским становништвом, као што показује пример кнемида, шлем – метално оглавље чини се логичним наставком. Прилив добара са југа посебне симболичке вредности за њихов положај у заједници већ је установљен, његова функција дела паноплије такође, па се нови предмети укључују у већ постојећи образац, без обзира на њихову оригиналну намену, која је, по свему судећи, остала непозната становницима централног Балкана.

Када су бронзане посуде престале да се користе као шлемови, или бар да се полагају у гроб у положају који сугерише такву намену, остаје питање чему су служиле. При том треба имати у виду да је поседовање предмета потпуно лишених практичне сврхе такође важна одлика посебног друштвеног статуса (Бабић 1995: 74; *Kopytoff* 1986; *Wason* 1994: 94). У сваком случају, необична примена грчког посуђа у кнежевским гробовима, попут оне на Илијаку и у Читлудима, више се не бележи. Остаје нам да закључимо како су коришћене као нашироко видна обзнана статуса свог власника и легитимитета његовог наследника, као што је случај са посудом која је носила сребрну апликацију вепра из Атенице (Бабић 1991: 101; 1995: 74), о чему ће још бити речи.

Статусни симбол везан искључиво за кнежевске хумке у Атеници, јесу кола на којима су тела покојника доведена до ломаче и на њима спаљена (Ђукић, Јовановић 1966: 53). Овај налаз сасвим је усамљен на карти југоисточне Европе халштатског доба, док је у области централне Европе забележена честа појава сахране на колима са два или четири точка (*Pare* 1989: 92, *Fig. 11*). На тој територији делови колске опреме релативно често су регистровани у гробовима и оставама касног бронзаног доба (*Pare* 1989: 82, *Fig. 1*), што значи да обичај употребе кола у ритуалном, посебно фунерарном контексту овде има дугу традицију. Веома рано, појављују се и модели кола – *Kesselwagen* – који су у погребном обреду симболички и практично везани за предмет који представљају. Покојник се до ломаче довози на великим колима, а по спаљивању се његов пепео преноси до гроба на малом моделу. Његово тело кроз дим је отишло у небо, а земни остаци остају на колима које вуку птице, које као мотив прате појаву модела кола од самог

њеног настанка (Pare 1989). Делује уверљиво тумачење да овај мотив стоји у вези са соларним култом (Stipčević 1981: 27, 28). Барске птице, махом селице, прате циклусе годишњих доба и сунчаног кретања, а идеја о птичијој запрези, чији су рани пример на нашем подручју керамичка колица из Дупљаје код Вршца (Гарашанин 1951), сачувана је све до грчког мита о повратку Аполона из земље Хиперборејаца, што говори о дуговечности и распрострањености овог соларног симбола (Васић 1986: 8-10).

Као што су атеничка кола јединствен налаз на овој територији, тако и бронзани модел колица са барским птицама из једног тумула на Гла-синцу (Čović 1976: 269, 302, Сл. 172) нема аналогија у оквиру балканског гвозденог доба. Контекст овог налаза, откривеног 1880. године, познат је само утолико што знамо да се радило о каменој хумци са више гробова и једном скелетном сахраном, са „нешто накита и једним бронзаним пехаром за вино грчког типа“ (Čović 1976: 269). Предложен је датум седмог века старе ере (Čović 1976: 302), односно фаза IV *b* гласиначке културе (*Arheološki leksikon BiH 1*, 79). Колица су пренета у Беч и потом изгубљена.

Иако је веома незахвално доносити закључке на основу овако сиромашних података, на основу појаве колица и грчког пехара, безбедно је претпоставити да се радило о једној изузетној скелетној сахрани у оквиру тумула. По одсуству помена оружја, могуће је да се радило о женском гробу. Сам предмет представља реалистичну представу кола са два стилизованим фигурама барских птица на њима, сасвим у складу са правилношћу успостављеном у централној Европи од бронзаног доба.²⁰ Мања птица заправо је поклопац на леђима веће, која је шупље ливена и могла је бити реципијент посебне намене. На њеном телу уочавају се делови коњске опреме који, уз њен положај тела са напред извијен вратом, сугеришу да је већа птица заправо вукла кола.

Појава кола у атеничким хумкама, с једне стране, и бронзаног модела са барским птицама из непознатог гласиначког тумула са друге, омогућава нам да размотримо примере ситне пластике са представом птица који се појављују у неколико овде описаних гробних целина. У хумци II у Атеници два пара птица израђена од бронзе (Ђукнић, Јовановић 1966: 31, 32; Т. XXIII, 1-5) и једна резбарена од кости (Т. XXII, 12), налазе се управо у гробу у којем је покојник спаљен на колима. Барске птице мотив су

20 Два керамичка модела кола из Дупљаје у Банату, која вуку барске птице и у којима се налази идол, датована у развијено бронзано доба (Гарашанин 1973: 347, 348), говоре да је и у областима географски ближим централном Балкану ова симболичка представа била позната.

и ћилибарских зрна нађених у самој Атеници, потом у Новом Пазару, Пилатовићима и на Гласинцу (*Palavestra* 1993: 238, 259), где је, у гробу Заграђе I/3, заједно са сребрном апликацијом вепра блиском атеничкој, нађена и бронзана представа антитетично постављених двеју птица идентична оној у кнежевском гробу у Атеници (*Ћовић* 1987: 616; Ђукнић, Јовановић 1966: 31, 32; Васић 1986: 8). Са изузетком женског гроба 2 у Пилатовићима, ради се о сахранама са кремираним покојницима (*Додатак В*, Табела 3). Представе овог типа нису познате из других истовремених гробних целина на територији коју посматрамо.²¹

Ове представе барских птица у различитом материјалу (бронза, ћилибар, кост) могу бити схваћене као преносници покојника посебног статуса на њихово ново одредиште, баш као и кола са којима се удружују у симболичку слику и која сасвим конкретно постоје у атеничким хумкама. Тамо где се појављују само представе птица у ситној пластици, оне могу такође означавати особе високог статуса које полажу право на овај култни симбол и ознаку својег положаја. Остаје отворено питање како је, у том случају, у Атеници симболика изведена до своје крајње консеквенце и покојници заиста положени на кола. У случају Пилатовића, Новог Пазара и Заграђа само је представа птице преузимала улогу преносиоца у соларну сферу. Овим се отвара питање статуса покојника из гроба 3 тумула I у Заграђу, који се обично не сматра кнежевском сахраном (*Ћовић* 1987: 616). С обзиром да у инвентар овог гроба спада и поменута сребрна апликација, можда би требало размотрити могућност да се и овде ради о особи највишег ранга унутар заједнице.

Од најстаријих предмета који су одредили карактер кнежевских сахрана, примећују се два важна елемента која су одређивала избор инсигнија. Уочљиво је да се ради о деловима ратничке опреме – кнемидама, чија је утилитарна димензија, међутим, мање значајна од церемонијалне. Иако чести у Грчкој и опевани код Хомера, метални делови паноплије нису уобичајени у култури старијег гвозденог доба централног Балкана и не представљају опрему примерену њиховом начину ратовања (*Babić* 1989). Управо

21 Растко Васић (1986: 9-10) помиње бронзани предмет, можда жезло, са представом птица из Влаштице код Ђилана, потом и изгубљена колица са „зечићима“ из Маћедонаца код Медвеђе. Занимљиво је да су ова два налаза географски релативно блиска.

чињеница да нису редован део ратничке опреме, њихова церемонијална димензија и велике могућности које пружају за занатску обраду чине их погодним за изражавање статуса (Wason 1994: 104). Осим тога, већ прве кнемиде са Илијака указују на могућност да су посебни предмети – ознаке статуса долазили у централнобалканско залеђе са југа, назначујући пут којим ће ускоро стићи најмаркантније инсигније кнежевске моћи – грчко посуђе. Пут којим су се кретала *keimelia* у најширем смислу речи, дакле, није се променио, већ су само у већ постојећу шему односа размене међу заједницама од непосредног залеђа јадранске обале до источне Босне укључени нови артикли, *keimelia* у правом смислу – грчка бронза. Уз ратнички карактер моћи племенских поглавара, овим је постала уочљивија и спољнополитичка дипломатска активност која је била њихов искључив домен. Склапање и одржавање савеза на јужним границама, како сведоче кнемиде, било је од значаја већ од тренутка њиховог запоседања власти, али је са појавом тако упадљиво различитих и раскошних предмета, као што су хеленске бронзане посуде, спољнополитичка димензија улоге кнеза несумњиво добила на значају.

У Атеници је констатован елемент конструкције – поља оивичена обланицама испуњена правилно распоређеним јамама, интерпретирана као жртвене површине, што је довело до тумачења да су кнежеви у својој друштвеној улози сажимали и звање првосвештеника (Ћаџе 1985; *Palavestra* 1995: 48, 49). Међутим, резерва изнета у погледу интерпретације поља са обланицама у Атеници доводи у сумњу ритуал који би потврдио положај краља-свештеника. Насупрот томе, кола из ових хумки указују на поједине култне симболе који су били ограничени искључиво на сахране поглавара. Могућа симболичка веза између идеје коју су оваплоћивала кола и оне исказане представом барских птица, које се појављују и као самостални симболи, указује на ове представе као на култне предмете везане само за положај кнеза. Оне би тако указивале и на одређене култне идеје и представе које су се односиле само на припаднике групе на власти. Међутим, ове идеје нису морале неминовно значити њихову искључиву или доминантну надлежност за питања култа у оквиру групе.

С обзиром да археолошки подаци о кнежевским сахранама ни у једном другом елементу у погледу конструкције, третмана тела и прилога, не указују на другачији култни поступак, њихова улога краља-свештеника се мора узети са знатном резервом. Постојеће разлике у положају,

уложеном колективном напору и инсигнијама у односу на истовремене сахране могу се задовољавајуће објаснити социјалном димензијом световне моћи и не постоје јасни показатељи који би их означили као особе задужене за култ у оквиру заједнице. Невоља је што се овакви појединци не могу са сигурношћу означити ни међу другим гробовима старијег гвозденог доба, па остаје отворено питање ко су биле особе са овим ингеренцијама. Могуће је, наравно, да су кнежеви у својој друштвеној улози сажимали војне, економске, дипломатске и свештеничке дужности, али се на основу инсигнија које су носили чини да култни елементи нису играли претежну улогу у начину на који су задобијали, вршили и одржавали своју власт. Ратнички симболи и предмети који говоре о њиховом посебном месту у односима са спољним светом, размени и уговорима који су склапани, у контексту њихове сахране доминирају као ознаке статуса. Култни предмети, с друге стране, указују на могућност постојања идеје о некаквом посебном одредишту на које су се упућивали по преласку у другу сферу, куда су их преносиле барске птице. Овако схваћен, положај кнеза у култу заједнице би се могао описати као положај особе која је на изванредан начин била предмет култа, пре него његов главни вршилац. Идеја о хероизираним покојницима (Ћаџе 1985; *Stipčević* 1984), који после смрти досеже некакво посебно стање, ближа је археолошкој слици коју дају кнежевски гробови од оне о поглавару са дужностима свештеника. Ипак, на овом месту још једном постаје очигледно ограничење археолошког материјала и његових интерпретација у смислу реконструкције веровања, мита и ритуала протоисторијских заједница.

3. Топографија кнежевских гробова

Све овде описане гробне целине које су означене као кнежевски гробови налазиле су се под хумком од ломљеног камена или земље. Међутим, број гробова у свакој појединачној хумци варира, као и положај читавог споменика у односу на друге елементе – некрополу или насеље са којима се хронолошки може довести у везу. Импликације ових елемената за реконструкцију друштвених односа нису занемарљиве. Може се сматрати универзалним правилом да више сахрана у оквиру једног споменика подразумева сроднике. Уколико се овакав споменик посматра као целина и поре-

ди у односу на друге групне сахране истог периода, може се установити хијерархијски однос сродничких група, који даље имплицира наследну припадност одређеном социјалном статусу. Када се после периода групних сахрана особа високог ранга, једна од њих издвоји у сасвим посебну гробну целину, могуће је претпоставити да превласт појединца над групом постаје најзначајнији елемент друштвене структуре и да је стратификација заједнице досегла висок ниво (Wason 1994: 89-93).

Две најстарије кнежевске сахране, Илијак III/9 и III/1, налазе се у оквиру исте некрополе, док је трећа у хронолошком низу (XIII/1) такође на подручју градине Илијак, али у оквиру друге групе тумула, удаљене око једног километра. Обе групе тумула, међутим, могу стајати у вези са градинским насељем, које није систематски ископавано, али површински налази дозвољавају да се у време настанка ових гробова у њему одвијао живот. Топографија ових сахрана наводи на закључак да су прве ратничке вође – кнежеви потицали из исте или блиских сродничких група и били повезани са једним насељем, у чијој су близини сахрањени, у оквиру заједничке некрополе са другим сродницима нижег ранга (Човић 1979: 151).

На основу утврђених датовања, следећи кнежевски гробови су они из Брезја и Осова, издвојени као посебне хумке које се не могу довести у везу са већом некрополом, нити пак са насељем (Човић 1979: 154, 155). Са становишта топографије ове гробне целине говоре о издвајању кнежевске сахране из оквира родовске некрополе, мада се унутар исте хумке и даље сахрањују посебно блиске особе, веома вероватно блиски крвни сродници – у Брезју једна жена и два мушкарца, а у Осову, уз централну, примарну сахрану, још два ратничка гроба са нешто млађим материјалом и два без прилога. Понављајући инвентар старијих кнежевских сахрана (камени брусеве, грчко посуђе), оне указују на нови однос између поглавара и заједнице по томе што су издвојене из заједничке некрополе.

Тумул I у Читлуцима и гроб 5 у њему, међутим, поново враћају кнежевску сахрану у групу тумула, додуше нешто издвојену из велике родовске некрополе (Човић 1979: 157), што је посебно занимљиво с обзиром да смо већ утврдили извесну склоност овог појединца ка старијим обрасцима, у избору статусних симбола и начину њиховог полагања у гроб. У истој хумци, од осам гробова, један женски гроб свакако му је хронолошки близак, док један ратнички може бити и нешто каснији (Човић 1979: 158). У оквиру исте групе од шест тумула констатовани су грбови датова-

ни до краја V века, па и гроб 1 тумула V, који се такође одликује богатим инвентаром и најмлађом појавом грчког материјала на Гласинцу. Намеће се помало смела претпоставка да је група која се сахрањивала на читлучкој некрополи дуго уживала висок статус у оквиру шире популације и да је била склона очувању традиционалних начина да свој статус објави, како у избору и начину ношње инсигнија, тако и у месту сахрањивања.

Арарева громила, најмлађи и најизразитији кнежевски гроб на подручју Гласинца, стајала је издвојено, као доминантан споменик, иако су у њеној близини констатоване групе тумула (Потпећине, где је у гробу XVIII/1 констатовано грчко бронзано посуђе) и мање градинско насеље – Градац у Кусачама (Човић 1979: 159). Међу два гроба унутар овог тумула уочава се драстична разлика у броју и карактеру прилога. Централни гроб са кремираним покојником имао је, чини се, несумњиво ексклузиван карактер у оквиру самог споменика и ширег окружења. Гроб са импортом из Потпећина, датован као и овај у фазу IV с-2 гласиначке културе (Ћовић 1987), иако се тешко може довести у родбинску везу са особом високог статуса из Арареве громиле, говори о извесној концентрацији друштвене моћи међу тумулима који гравитирају градини у Кусачама.

Напуштајући Гласинац, хронолошки и географски прво се сусрећемо са некрополом у **Пилатовићима**, где је на Равном Лугу истражено осам од очуваних седамнаест хумки. Пола километра даље, на локалитету Трњаци, стајала је усамљена кнежевска хумка са три сахране, које по полу и узрасту покојника намећу помисао о нуклеарној породици (Зотовић 1979: 31; 1985: 88). Имајући у виду и чињеницу да је положај мушког гроба у оквиру тумула сасвим посебан, јер се на Равном Лугу централни простор никада не користи за сахрану, покојник сахрањен у средишњем гробу изолованог тумула морао је уживати посебне повластице.

Положај двеју хумки у **Атеници** које, по свему судећи, нису биле у саставу некрополе, говори о потпуном издвајању кнежевске породице из заједничке некрополе. Размештај покојника у оквиру ових споменика разликује се од начина сахрањивања „владарске“ породице у Пилатовићима. Док су тамо претпостављени отац, мајка и девојчица сахрањени у оквиру исте хумке, у Атеници је у млађој хумци I у централном гробу женска особа, а у периферном, и по свему судећи секундарном, млађи мушкарац. У хумци II, старијој деценију или нешто више, сахрањен је сам мушкарац, по свим индицијама носилац највишег друштвеног статуса. Мо-

гуће је да је до оваквог распореда дошло управо због хронолошке разлике међу сахранама.

Ситуација у Новом Пазару у погледу броја индивидуа које су поседовале благо из ковчега сасвим је нејасна. Ако се сумња да се овде уопште ради о фунерарном споменику изузме као неоснована, остаје нам непознат изглед самог центра хумке, који је највише оштећен каснијом градњом цркве (Јуришић 1969: 42). Поуздано је, међутим, да хумка није била у склопу некрополе и да су најближи истовремени гробови констатовани у Новопазарској Бањи, око пет километара на исток (Јовановић 1995). Оба насеља која су могла бити синхрона са тренутком настанка велике хумке под Петровом црквом, сувише су удаљена да би се са сигурношћу повезала са истом групом становника (Постење – Мркобрад, Јовановић, Ружић 1993; Осаоница – *Jevtić, Dorđević* 1991). Тако новопазарски налаз својим изолованим положајем, на платоу изнад речице, једнако као и огромном количином сјајних предмета, указује на особу/особе видно и наметљиво издвојене од своје социјалне групе.

Оба гроба – мушкарац и веома грацилна женска особа – констатована у Пећкој Бањи налазила су се под заједничком хумком, али изван некрополе. Стиче се утисак да је изолован положај кнежевске хумке постао правило, потврђено и у случају Крушевице, уз нужну ограду услед нејасних услова налаза.

Разматрање положаја кнежевских гробова у оквиру самог споменика – хумке којој припадају и непосредног окружења, може се свести на закључак да је уочљиво постепено издвајање појединаца изузетног статуса. Од најстаријих гласиначких примера сахрана у оквиру истог тумула и некрополе, до издвајања групе хумки из некрополе и, најзад, сасвим изоловане хумке у којој је сахрањена само нуклеарна породица, пређени пут говори о јачој концентрацији моћи у појединцу и тенденцији да се доминација исказе положајем сахране. Ово издвајање места сахране, односно полагање права на посебну, симболички издвојену локацију по неким ауторима чак је јача индиција постојања социјалних разлика него количина и врста прилога у самом гробу (*Brown* 1981: 29; *Shephard* 1979).

Порука о високом положају кнеза, исказана издвајањем његове гробне конструкције на усамљено и доминантно место, по свему судећи није била упућена само члановима његове непосредне заједнице. Анализа положаја кнежевских сахрана у ширем географском контексту упућу-

је да су они служили и као поруке читаве заједнице спољном посматрачу и ознаке територије која јој је припадала (*Palavestra* 1995). Заснована на претпоставци, веома вероватној, о трансхумантном сточарењу као доминантној привредној активности становника централног Балкана у старије гвоздено доба, ова интерпретација скреће пажњу да се већина доминантних гробних конструкција налази на узвесицима уз речне токове и да су њихово непосредно залеђе планински пашњаци. Контрола над сезонски коришћеним планинским подручјима од пресудног је значаја за мобилне групе одгајивача стоке. Консеквенце сукоба око извора соли, такође неопходних сточарским популацијама, описане су веома живо у фрагменту из Страбонових списа (VII, 5, 11), који садржи бројне импликације за археологију гвозденог доба централног Балкана. Борба за контролу над основним ресурсима могла је имати, дакле, веома далекосежне последице за трансхумантне групе. Кнежевски гробови, који се налазе на важним чворовима путева трансхумантних кретања, тако су упућивали поруку могућим претендентима на испаше да су оне већ заузето и контролисано подручје и умањити могућност сукоба.

Веза између положаја фунерарних споменика и контроле заједнице над природним ресурсима несумњиво је установљена у археолошком материјалу и писаним споменицима. Током целе касније праисторије на простору Европе, на различитим ступњевима сложености друштвене организације, појављују се монументалне гробнице и све се могу довести у везу са контролом над природним ресурсима (*Chapman* 1981). Погребни обичаји међу скитским краљевима, како их је описао Херодот, такође говоре да је овај номадски народ веома јако доживљавао везу између места на којем је сахрањен поглавар и територије којом су се кретали (*Hartog* 1977). За наше разматрање значајна је импликација да су заједнице које су прибегавале овој стратегији – подизања монументалних гробница као територијалних ознака – у исто време почивале на сродничким групама у оквиру којих се контрола над ресурсима наслеђивала по правилима крвне везе (*Chapman* 1981). Сличне консеквенце могу се извући из модела заснованог на етнографским паралелама са сточарским заједницама Балкана, који је предложио Александар Палавестра (1995: 49).

Континуитет материјалне културе на подручју Гласинца и чињеница да се некрополе старијег гвозденог доба често настављају на фунерарне просторе формиране током бронзаног доба, па се чак и гробови укопа-

вају у старије хумке (Čović 1963: 51), отварају могућност да су сточарске заједнице VIII, VII и VI века старе ере осећале право на исте територије, култна места и ресурсе као и њихови преци на тој земљи. Случај новопазарске хумке постављене преко старије бронзанодобне (Јуришић 1969), као и поплочана површина са керамиком гвозденог доба између хумки бронзаног доба у Новопазарској Бањи (Јовановић 1995) говоре о истој тежњи да се култним радњама на месту старије сахране утврди и прикаже континуитет легитимитета, приступа земљи, пашњацима – ресурсу од животног значаја за заједницу. Носиоци културе гвозденог доба у Грчкој на исти начин односили су се према микенским гробовима и култним местима, подвлачећи савез са претходницима – власницима земље (Snodgrass 1977; Morris 1987). Сам надгробни споменик тако наглашава везу са прецима и појачава наследно право на контролу над ресурсима (Shephard 1979). Појединац у оквиру заједнице и читава заједница у односу на друге претенденте на контролу над, у овом случају, пашњацима монументалном гробницом обзнањују свој наследни статус.

Александар Палавестра (1995: 43-45) своју анализу закључује тако што одређује зоне чија су средишта били поједини кнежевски гробови, имплицирајући да се на овако дефинисаним подручјима простирала власт појединог старешине. Међутим, сам аутор скреће пажњу на извесне разлике у друштвеној структури коју одсликавају гробне целине са источне и западне стране Дрине (Palavestra 1995: 43). Осим тога, ратничка хумка у Ромаји на Метохији (Ђурић, Глишић, Тодоровић 1975; Тодоровић 1979) и, додаћемо, налаз из Лисијевог поља (Sreјović, Marković 1980-1981) не могу се сматрати експонентима истог друштвеног феномена као, на пример, атеничке хумке. Гласиначки тумули заиста указују на различит степен друштвене стратификације, као што смо видели, између осталог, по положају покојника унутар хумке, хумке у односу на друге сахране, па и с обзиром на избор предмета који се сматрају статусним симболима, али ова разлика пре свега се мора повезати са хронолошком димензијом. Међу самим кнежевским гробовима овог подручја уочавају се разлике које указују да се социјални положај поглавара постепено мењао, од илијачких тумула релативно скромних инсигнија, уклопљених у родовску некрополу, до издвојеног веома богатог централног гроба Арареве громиле. Зато се чини да гласиначку област не треба схватити као јединствену гравитациону тачку око које се одређује њена „сфера утицаја“. Гробови у Пилатови-

ћима, Атеници, Новом Пазару и Пећкој Бањи, с друге стране, као несумњиво најизразитији кнежевски гробови које данас познајемо, по датовањима којима располажемо могу се сматрати хронолошки блиским у мери која дозвољава претпоставку да су у њима сахрањени поглавари и заједнице из којих су потицали морали поштовати међусобне територијалне претензије. Најзад, хумке у Ромаји и на Лисијевом пољу својим инвентаром, пре свега одсуством инсигнија које се могу сматрати кнежевским, по свему судећи нису гробови племенских поглавара, већ особа нижег статуса, о којима ће касније бити речи.

Уколико кнежевске сахране централног Балкана посматрамо истовремено у хронолошкој и географској димензији, могуће су друге импликације. Најстарије сахране на Гласинцу, које говоре о почетку формирања слоја војничких старешина са посебним инсигнијама, груписане су на малој територији између планина Романија и Деветак и река Миљацке, Праче и Ракитнице. Од краја VIII века старе ере (Илијак III/9) до друге половине VI (Арарева громила) гробне целине положајем, конструкцијом и прилозима, посебно симболичким ознакама статуса, говоре о јачој концентрацији моћи у једној индивидуи. Утисак о постепеној дисперзији појачан је и чињеницом да се све три најстарије сахране налазе у оквиру веома уског подручја илијачке градине, које се одликује благом климом и већом обрадивом површином (Човић 1979: 146). Можда су управо такве погодности условиле да се на овој тачци концентрише друштвена моћ у тренутку формирања нове групе на власти. Потом се кнежевске сахране сукцесивно појављују, у кратким интервалима, унутар гласиначког подручја, али на различитим локацијама. Могуће је претпоставити да су критеријуми за избор места за сахрану кнеза промењени и да се оно удаљава од насеља или, пак, да су се одвијале смене сродничке групе на власти, што није изненађујуће у тренутку када нови друштвени поредак није стабилно дефинисан, и када се ради о изразито ратничкој популацији, каква је несумњиво насељавала централни Балкан старијег гвозденог доба.

Крајем шестог века фокус друштвених промена као да се сели преко Дрине, у источну Србију, где се код Ужичке Пожеге, Чачка, Новог Пазара и Пећи приближно истовремено појављују кнежевске сахране у пуној својој форми, распоређене на далеко већој површини. У овом контексту подела територија и значај монументалних сахрана као ознака доминације над њима делује сасвим веродостојно. Остаје отворено питање који је

то друштвено-историјски контекст условио померање жижe друштвених кретања на исток. Поменути фрагмент из Страбонових извештаја (VII, 5, 11; *Parazoglu* 1969: 50, 78) о померању моћног племена Аутаријата, са много вероватноће поистовећених са материјалом гласиначке групе, и њиховом освајању трибалске земље, веома убедљиво повезан са археолошким подацима (*Vasić* 1972), нуди се као историјска рационализација.

Занимљиве су импликације које произилазе из чињенице да после овог померања на исток и досезања своје коначне форме, пошто појава кнежевских гробова захвати највеће подручје, од почетка V века она нестаје са археолошке карте Балкана. Могућа објашњења биће понуђена с обзиром на друге елементе, који нису искључиво просторног карактера. Међутим, географско померање центара моћи, дисперзија и потом престанак градње кнежевских гробница на исти начин коинцидирају на простору читаве Европе (*Brun* 1994), што је правилност коју ваља истаћи.

Најзад, територијална распрострањеност веома богатих сахрана, неких са грчким импортом (Крушевица, Ражана), али свакако без одлика припадника највише друштвене групе, у непосредној близини кнежевских сахрана (*Palavestra* 1995: 42, 45) сведочи о постојању сложене друштвене организације, која није подразумевала само поглавара и масу поданика под његовом влашћу, већ и групу са извесним повластицама, испољену и у начину сахрањивања и у поседу над драгоценостима. Овим гробовима, проблемима које покрећу и могућим решењима биће посвећено посебно поглавље овог рада.

4.

Грбови жена

Међу гробовима старијег гвозденог доба на централном Балкану који су садржали предмете грчке производње и обухваћени су овим радом, пет је приписано одраслим женама и два девојчицама (*Догайџак В*, Табеле 2-4). Ни у једном случају пол сахрањеног није сигурно утврђен остеолошким анализама, било зато што су истраживани крајем прошлог века (Брезје), зато што је материјал нађен у поремећеном контексту (Нови Пазар) или је у питању случајни налаз (Крушевица), па коштаног материјала није ни било, или грађа још увек није у целости обрађена и публикована (Пилатовићи, Пећка Бања). Полна атрибуција зато почива на врсти прилога, најпре

на одсуству оружја из ових гробова, односно целина, потом на њиховој типолошко-стилској анализи, као што је случај са накитом. Разматрајући конструкције кнежевских гробова уопште у претходном поглављу, уочили смо да су гробови издвојени као женски, иако веома сложене конструкције у односу на већину истовремених сахрана, мањих димензија уколико је реч о посебној хумци (Атеница), или смештени на мање доминантан положај унутар заједничког тумула (Пилатовићи). Ова је околност свакако допринела да истраживачи претпоставе како се ради о женама-супругама кнежева који су доминирали конструкцијом.

Међутим, као што присуство оружја не мора неминовно подразумевати мушког покојника, тако ни његово одсуство не мора одређивати женски гроб. Типови накита приписани мушком и женском костиму, као и положај у оквиру заједничке хумке једнако су ограничено поуздано средство. Тек низ индиција које паралелно воде оваквом закључку могу нас довести до веродостојније претпоставке. Зато ће нека од овде понуђених решења унеколико противречити до сада уобичајеном одређењу пола покојника сахрањених у кнежевским гробовима.

Значај наслеђивања по крвној линији и консеквенце припадности одређеној сродничкој групи за друштвени положај појединца истичу се као једна од основних карактеристика ступња социјалног развоја заједнице старијег гвозденог доба (*Friedman, Rowlands 1977: 206-208; Gibson, Geselowitz 1988: 24-25; Peebles, Kus 1977: 422-423*). Поглаварство (*chiefdom*), које се, како је изложено у поглављу II-3, сматра моделом социјалних односа најпримеренијим за период о којем је реч, дефинише се као заједница сродничких група везаних знањем о заједничком пореклу. Међу њима, једна сродничка група (*lineage*) преовлађује на основу претпостављеног директног сродства са претком-оснивачем, на којем заснива своју доминантну улогу у групи. Сви други положаји у заједници такође су одређени припадношћу појединој сродничкој групи и положајем унутар ње (*Gibson, Geselowitz 1988: 24*). Наследно право рода на одређено место у оквиру некрополе и импликације положаја кнежевских гробова, размотрени у претходном поглављу, указују да старије гвоздено доба централног Балкана у овом погледу није изузетак. У археолошком запису, један од начина да се установи овакав друштвени ред ствари јесте анализа разлика у погребној пракси међу члановима заједнице које нису засноване на разлици у узрасту и полу. Међу заједницама где је друштвени положај наследан, много су

чешћи гробови жена и деце који носе одлике високог друштвеног ранга (Wason 1994: 98, 99). Положај жена у овом контексту посебно је занимљив с обзиром да га многе индиције доводе у везу са разменом нарочито вредних добара, што су у овом случају грчки производи.

Хомеров *keimelion* подразумева метално посуђе, оружје, коње и – жене (Fischer 1973; Morris 1986: 9). Ове су драгоцености поклањане као посебне почасту у нарочито важним односима међу мушкарцима социјалних група вишег или највишег статуса. Овај најстарији писани извор којим располажемо за наше питање указује да су се упоредо са протоком драгоцених материјалних добара кретала и људска бића. Имајући у виду природу Хомерових епова и опасности њихове употребе у смислу кохерентних историјских извора (Rowlands 1980: 21; Snodgrass 1974), поступићу у складу са ставом изнетим у уводним поглављима, користећи их као извор за „историјско-етнографску грађу“ (Clarke 1978: 394), и друштво описано у Хомеровим еповима схватити као идеалну слику створену и намењену аристократији раног гвозденог доба Грчке, када је настао њихов највећи део, дакле – као идеолошки манифест, одраз идеалне социјалне структуре, а не реализоване организације, као кодификацију погледа на свет групе која је стихове памтила, преносила и допуњавала.

Грчки митови и традиција која је у њима сачувана воде нас даље у закључивању какав је био смисао размене жена међу појединим групама. На основу честих случајева митолошких јунака који су постали краљеви женидбом, М. Финкелберг (Finkelberg 1991) успоставља правилност да се у Грчкој херојског доба порекло водило по мушкој линији – партиципационо, али да се краљевски положај стицао женидбом краљевском кћери. Тако Телемах током предугог одсуства свога оца не наслеђује престо, већ се бори са насртљивим просцима своје мајке. Чини се да је Пенелопа заправо носилац краљевске власти коју врши онај који се њоме ожени (Rowlands 1980: 23). Имајући у виду опасности којима нас излажу Хомерови епови и, нарочито, митолошка грађа употребљени као извори, не можемо ипак занемарити прилично кохерентне индиције да је кретање жена и њихово склапање брака приметно утицало на односе међу заједницама и њиховим поглаварима. Очигледан резултат повезивања заједница у сродничку везу путем брака посебно је значајан уколико се ради о породици/породицама које унутар заједнице играју водећу улогу. У случају митолошке грађе, жена-наследница престола не мења боравиште, али јој њен

отац и браћа бирају мужа, будућег краља, као што је случај Хеленине браће Кастора и Полидеука, приликом њене удаје за Менелаја. Посед над наследницом престола обезбеђује приступ краљевској власти, а не краљевско порекло.²²

Потврду ћемо поново потражити међу етнографском грађом и нећемо бити нимало разочарани. Примери су многи и добро документовани (*Eckholm 1977, Rubin 1983*). Могуће су многе варијације основног обрасца по којем групе на престижном положају унутар заједница међу собом размењују различите врсте дарова, међу којима су и невесте, тако утврђујући међусобне односе. Од Луиса Моргана у „Древном друштву“, преко Фридриха Енгелса у „Пореклу породице, приватне својине и државе“ до Клода Леви-Строса у „Елементарним структурама сродства“, размена жена постављена је као важна социјална чињеница, на којој се базира систем сродства, као начин културне организације биолошких датости (*Rubin 1983: 106*). Иако се ово међу антрополозима веома распрострањено гледиште доводи у питање (*Godelier 1996*), остаје несумњиво да размена жена представља веома значајан облик размене и стварања односа реципрочности међу заједницама и да тече упоредо са другим врстама размене добара посебне вредности.

Археолошки подаци о бронзаном и старијем гвозденом добу Европе (*Rowlands 1980*), као и о културама старијег гвозденог доба области блиских оној о којој говоримо такође сведоче да су поједине жене високог социјалног статуса биле припаднице друге културне и, могуће је, етничке групе од оне у оквиру које су живеле и сахрањене (*Teržan 1995*). Ово кретање припадница виших друштвених слојева међу гвозденодопским заједницама по свему судећи укључивало је и грчке колонисте тамо где се са њима одвијала размена другим добрима која се могу означити као *keimelia* (*Compernelle 1983*). У овом случају нарочито, немогуће је искључити и случајеве који нису резултат уређене размене, већ последица невољне промене боравишта.

Имајући у виду писане изворе, етнографску грађу и њене интерпретације, као и археолошке показатеље који се односе на период старијег гвозденог доба, размотримо женске гробове који припадају корпусу материјала разматраном у овом раду.

22 Треба, међутим, истаћи да је међу палеобалканским племенима, на основу писане грађе, установљен и другачији принцип наслеђивања власти – преношење на најстаријег агнатског сродника (*Vulpe 1976: 15-38*).

Најстарији међу њима је гроб 2 у тумулу I у Брезју на Гласинцу (*Venac, Ćović* 1957: 13, 14, 46, 47; *Ćović* 1987: 603, 613). Садржао је, између осталог, и две грчке *phiale*, веома богату огрлицу од ћилибарских, стаклених и бронзаних зрна и мноштво накита (две копче, седам фибула, 12 калотастих дугмади). Како је тумул у Брезју истраживан крајем прошлог века, антрополошке анализе скелета су изостале и претпоставка о женском гробу заснована је на одсуству типично мушког инвентара у њему, пре свега оружја. Овај гроб налази се у тумулу са још два мушка скелетна гроба сиромашнијег инвентара. Из гроба 1 потиче још једна грчка *phiale mesomphalos*, а у њему, као и у гробу 3, нађено је гвоздено оружје и брусеве-жезла, какви постоје у друга два кнежевска гроба ове фазе: Илијак XIII/2 и Осово II/1, о чијем статусном карактеру је већ било речи.

За разлику од богато опремљеног гроба 2 у Брезју, у Читлуцима, у тумулу I, уз описани кнежевски гроб 5, налазио се и гроб 4 са кремираним покојником и скромнијим прилозима: близу две стотине бронзаних дугмади и огрлицом од ћилибарских зрна (*Venac, Ćović* 1957: 16, Т. XXX; Човић 1979: 158). Ово је једини гроб у тумулу који се са сигурношћу може датовати истовремено са богатим гробом 5. Карактер прилога и овде је одлучио у корист женског пола сахрањене особе.

Централни гроб хумке I у Атеници такође је на основу инвентара приписан женској особи (Ђукњић, Јовановић 1966: 26, 35). Сложен ритуал кремације на колима и богат инвентар домаћих и страних производа (златни привесци и дугмад) несумњиво сведоче да се ради о припадници највишег друштвеног слоја. У истом тумулу сахрањен је кремирани дечак, једнако богато опремљен. Хумка I сматра се нешто млађом од сахране мушкарца у хумци II (Васић 1987: 648). Извесне сродности атеничког налаза са гласиначким културним кругом већ су помињане, а међу њима је посебно занимљиво да једина фибула у обема хумкама, типичан налаз сваког гласиначког богатог гроба, потиче управо из гроба кнегиње (Ђукњић, Јовановић 1966: Т. XV, 13) и Растко Васић је сматра импортом из Новог Пазара (*Vasić* 1987: 649).

О карактеру налаза из Новог Пазара је такође већ било речи. Како скелетних остатака није ни било, наши закључци о полу власника блага заснивају се само на карактеру материјала, поглавито на одсуству ратничке опреме. Било да је опредељен као девастирани гроб или остава, овај материјал је повезиван са женском особом (*Mano-Zisi, Popović* 1969: 11, 38;

Vasić 1987: 646). Како се сав материјал приписује у власништво једној особи, што можда и није био случај, следи да су керамичко и метално посуђе и златни накит грчког порекла сви припадали једној жени. Везе са гласиначком културом веома су истицане и у случају Новог Пазара (Ћовић, 1987: 626, 627; *Mano-Zisi, Popović* 1969: 49; Vasić, 1987: 646).

Сличан проблем поставља се и код случајног налаза из Крушевице. Одсуство остеолошког материјала поново нас оставља да закључујемо само на основу накита и металног и керамичког посуђа домаће и стране производње. Истраживачи су са сигурношћу доделили ове предмете жени, а по великој количини накита дозволили и могућност двеју женских особа (Срејовић, Вукадин 1988: 10). Оружја нема, али ни других ознака статуса, осим грчког комплета металног и керамичког посуђа за пиће.

Грбови из Пећке Бање, непотпуно публиковани, дају податке о још једној женској особи. Оскудни подаци говоре да је сопственица веома малих комада накита – сребрне нарукнице и прстен (Јевтовић, ур. 1990: 185, 186, бр. 137/1, 2, 10) – морала бити девојчица. У њеном гробу једини предмети стране производње били су ћилибарска зрна и стрелице скитског типа (Палавестра 1984: 59). О грбовима младих особа и могућностима тумачења социјалне структуре на основу њиховог статуса биће више речи у следећем поглављу. Овде је занимљиво да је, чини се, једна девојчица сахрањена уз зрелог мушкарца и да су обоје заузимали висок положај, судећи по броју и богатству прилога.

Кнежевска хумка у **Пилатовићима** на локалитету Трњаци нешто је потпуније публикована, али и у овом случају недостају остеолошке анализе. Како било, претпоставка да је у гробу 2 инхумирана жена делује веродостојно. По стратиграфском положају унутар тумула, Михајло Зотовић (1985: 90) сматра да је поново женска сахрана уследила после мушке, која заузима централно место у тумулу. Женски гроб 2 садржао је богат материјал (Zotović 1985: 90, 91): грчко бронзано посуђе, златни накит, бронзане привеске и ћилибарска зрна, и она у облику барских птица, и астрагалоидни појас, који се везује за налазе фазе IVc2 гласиначке културе (Арарева громила). Иако морфолошки сасвим различити, ови појасеви функционално и симболички везују се за појасеве типа Мраморац (Ћовић 1987: 622). Претеча металног појаса као ознаке статуса може се тражити у грбовима из долине реке Мати (Islami 1981), где су у два тумула у Ураку констатовани већ поменути фрагменти орнаментисаног

бронзаног лима реконструисани као штитници за стомак. У Пилатовићима је у кнежевском тумулу скелетно сахрањена и једна девојчица са ћилибарском огрлицом и веома кородираним бронзаним накитом (Zotović 1985: 89).

Некропола у Пилатовићима изванредно је важна за разматрање многих питања, па тако и положаја жена унутар друштва старијег гвозденог доба централног Балкана. Ово пре свега стога што нам нуди компаративну грађу са локалитета Равни Луг, из некрополе која је припадала члановима заједнице којом је управљао кнез сахрањен на Трњацима. Међу њима располажемо подацима о три женска гроба припадница нижих друштвених слојева. У хумци III гроб 3 припадао је женској особи која је, по мишљењу истраживача, сахрањена унутар своје породичне групе (Зотовић 1979: 36; 1985: 81-84). Како је претпостављено сахрањивање у концентричним круговима од периферије према средишту тумула (Зотовић 1979: 42), гроб 3 сматра се млађим од скелетног мушког гроба 11 у спољном прстену, и истовремен са гробом 4, ближем центру, који је приписан детету, вероватно због мањих димензија (Zotović 1985: 83, сл. 9). Цео тумул бројао је 24 мушка и женска скелетна гроба (Зотовић 1979: 41). Коштани материјал није очуван, али прилози (керамичка посуда, перле од стаклене пасте, две бронзане наруквице) навели су на закључак о полу покојника у гробу 3 хумке III.

Хумка V на локалитету Равни Луг у гробу 9 (Зотовић 1979: 39; 1985: 85) релативно сложене конструкције од речног камена, смештеном у периферном прстену, садржала је женски скелет са већом количином прилога: ћилибарске перле, четири бронзане фибуле, бронзано дугме, бронзана и керамичка перла, фрагментовани салталеони, керамичка здела и шоља. У хумци је било још 13 мушких и женских скелетних грובהа.

У хумци VII у Равном Лугу у Пилатовићима, међу 8 констатованих скелетних грובהа, гроб 6 истицао се богатством толико да се жена сахрањена у њему сматра веома угледном (Zotović 1985: 86). Гроб је смештен у периферном прстену хумке и озидан речним каменом. Прилози су подразумевали преко 160 ћилибарских зрна, две бронзане и две керамичке перле, 12 фибула, две бронзане наруквице и бронзану калотасту дугмад и керамички суд (Јевтовић, ур. 1990: 171-174).

Дакле, у хијерархији друштва старијег гвозденог доба централног Балкана жене су заузимале високе положаје, који су им обезбеђивали бо-

гату сахрану. Размотримо, на основу изнетих претпоставки, импликације које могу произаћи из описаних гробних целина.

Покојница из гроба 2 тумула I у Брезју сахрањена је уз два зрела мушкарца, чији су прилози малобројнији и нешто скромнији него њени. Занимљиво је истаћи да је у оба мушка гроба констатовано жезло-брус, који се сматра статусним обележјем, аналогним бојној секири. Гроб 1 садржао је и грчку бронзану *phiale*, што је једини случај међу гласиначким тумулима да се у оквиру исте хумке у два гроба појављују предмети хеленског порекла. По броју и врсти прилога у гробовима овог тумула стиче се утисак да је водећу улогу у овој групи играла особа сахрањена у гробу 2, док су у гробу 1 један *keimelion* – *phiale*, и један брус довољни да претпоставимо нешто мању, али знатну друштвену моћ. Како се ради о три зреле особе, тешко је одредити родбинску везу која је довела до дистрибуције моћи међу њима. Ипак, има основа претпоставка да је женска особа била поседник моћи коју је преносила на мушкарца, који ју је вршио. Утолико није неочекивана констатација Боривоја Човића да је Брезје I/2 кнежевски гроб „само у једном ширем смислу“ (1979: 154), изречена пре свега на основу чињенице да је ово једини гласиначки женски гроб у којем се појављује грчко бронзано посуђе.

Занимљиво је упоредити ову женску сахрану са незнатно каснијом из гроба 4 тумула I у Читлуцима. Ради се о најстаријој кремацији у оквиру кнежевског тумула коју познајемо, и то у тренутку – средина и друга половина VI века старе ере – када се овај ритул постепено установљава као доминантан на гласиначком простору (Џовић 1963: 52-53). Како је гроб 4 датован „приближно истовремено“ са скелетним гробом 5 (Човић 1979: 158), док су остали укопи знатно каснији, читав тумул I може се сматрати првобитном сахраном једног пара, где је мушки покојник међу далеко бројнијим прилозима примио и све одлике високог статуса (грчко посуђе и дефанзивна опрема, коњска опрема, бојна секира). Женски гроб 4 указује на статус далеко скромнији од онога покојнице из гроба Брезје I/2. На основу свих изнетих општих претпоставки, намеће се интерпретација по којој је њена друштвена улога, исказана прилозима који су уз њу положени, зависила од врсте родбинске везе са покојником из гроба 5. Женске особе које по свом наследном праву припадају роду на власти, рођењем стичу право на посебан положај, најзад исказан и начином на који су положене у гроб. С друге стране, статус стечен склапањем брака подра-

зумева мање друштвене привилегије, изведене из положаја онога ко носи статус – особе са којом је брак склопљен. Археолошки корелат овој ситуацији су изузетни женски гробови, који доминирају унутар целине, као што је случај у Брезју, и приписују се биолошким припадницама родбинске групе на власти, и гробови који говоре о повлашћеном, али ограниченом статусу, као што је гроб Читлуци I/4, где је женска особа укључена у сродничку групу склапањем брака (Wason 1994: 99).

Централни гроб хумке II у Атеници пружа више елемената за дискусију. С обзиром на гроб дечака у оквиру истог тумула и гроб мушкарца у непосредној близини, помисао на кнежевску породицу је незаобилазна. Појава сребрне лучне фибуле која се доводи у везу са гласиначким културним кругом једино у женском гробу (Vasić 1987: 649), наводи да је овај лични део ношње одлика костима коју кнегиња није делила са својим супругом. Ово свакако није довољно да говоримо о њеној етничкој припадности, што је и иначе осетљив терен, али отвара могућност размишљања о егзогамној вези која је постојала међу различитим заједницама (Rowlands 1980: 30).

Чињеница да је атеничка хумка II млађа од кнежеве хумке I, отвара питање судбине његове породице после његове смрти. Уколико смрт кнеза доведемо у везу са сукобима два велика племена која су се граничила управо на овом подручју (Vasić 1972), његова заједница нашла би се обезглављена у жаришту опасног конфликта. Жена и младић сахрањени у хумци II поседовали су све одлике моћи (кола, бронзано грчко посуђе, богат домаћи материјал) које омогућавају претпоставку да је она на њих пренета после смрти њиховог мужа и оца. О овом случају наслеђивања власти биће више речи у следећем поглављу.

Налази из Новог Пазара и Крушевице не дају нам много простора за претпоставке. Само одсуство оружја из ових целина није довољан аргумент за одређивање пола власника, већ и због несигурних услова налаза у оба случаја.²³ Уколико су заиста у питању два веома богата скупа предмета у поседу жена, наведени смо да закључимо да су у периоду блиском тренутку смрти атеничке кнегиње још две жене такође поседовале знатна материјална добра и заузимале високе друштвене положаје. Ова је претпос-

23 У јесен 1997. године имала сам прилику да у депоу Народног музеја у Београду погледам велики део материјала из Новог Пазара, на чему се захваљујем колегиницама др Тајјани Цвјетићанин и Вери Крстић из Музеја, као и колеги др Александру Палавестри, тада из Балканолошког института САНУ. Количина и врста ћилибарског материјала указује на могућност да се овде радило о сахрани више особа (три?).

тавка тим занимљивија ако се узме у обзир топографија ових хумки и импликације размотрене у претходном поглављу (уп. *Palavestra* 1995). Другим речима, бар једна „интересна зона“ одређена на основу положаја монументалне сахране – Нови Пазар – дефинисана је на основу женске сахране. Уколико имамо у виду каснији пример Теуте, илирске краљице, која је на власти наследила свог мужа, краља Агрона (*Parazoglu* 1969: 113), претпоставка о веома високом положају жене међу централнобалканским племенима не може се искључити.

Један од гробова особе високог, иако не највишег друштвеног положаја унутар ове зоне, који имплицира сложenu друштвену структуру (*Palavestra* 1995: 42) – Крушевица – такође је одређен као женски гроб. У погледу Крушевице, међутим, треба бити опрезан с обзиром на непрецизну хронологију на основу домаћег материјала, која је коригована датумима одређеним за грчку керамику (Срејовић, Вукадин 1988: 12, 13). На основу овде изнетих претпоставки, тренутак полагања у гроб предмета пореклом са југа могао је бити и неколико деценија касније од претпостављеног времена израде. Налаз из Крушевице и по другим особинама – веома елабориран сребрни накит – допушта датовање ближе средини, па и другој половини V века старе ере. Зато његов положај у мрежи односа на централном Балкану треба узети са резервом.

Веома млада женска особа сахрањена у кнежевском гробу у Пећкој Бањи представља занимљив изузетак зато што је, колико се чини на основу доступних података, реч о једином случају где се дечији гроб налази у тумулу без гроба одрасле жене. Родбинска веза која се може закључити јесте веза оца и кћери или, што је вероватније, веома младе супруге. Важност склапања бракова у циљу ојачавања веза реципрочности међу заједницама подразумева и удају веома младих особа предодређених за ту улогу. Како је у Пилатовићима и Атеници успостављено правило породичне групе са родитељима и децом, можда је управо дечији узраст женске особе у гробу у Пећкој Бањи разлог што нема трећег – дечијег гроба. Уколико је ипак у питању кћи, а не веома млада супруга, њен веома богат скуп гробних прилога у супротности је са гробом 3 у Пилатовићима, где је такође сахрањена девојчица, са малом количином бронзаног и ћилибарског накита, уз потпуно одсуство предмета који би се могли означити као статусни симболи.

За разлику од те девојчице, гроб одрасле жене у Пилатовићима, у оквиру сложене конструкције (*Zotović* 1985: 90), садржао је чак три брон-

зане зделе грчке производње, златни и бронзани накит, ћилибарска зрна, укључујући привеске у облику барских птица и астрагалоидни појас. Ово обиље предмета који се сматрају одликама статуса (*keimelia*, барске птице) поново се налази у гробу кнегиње за коју се може претпоставити да је надживела супруга. Датовање бронзаних здела по аналогијама са онима из тумула на Гласинцу у фазу IVc (Zotović 1985: 91-92) дозвољава хронолошки распон у оквиру којег се одиграло преношење ових *keimelia* са њиховог првобитног власника, сахрањеног у гробу 1, на преживелог наследника. Као што ћемо видети на примеру Атенице, заједно са овим одличјима статуса, вероватно је пренет и сам статус поглавара. Могуће је претпоставити да је кнегиња из Пилатовића после смрти мужа преузела водећу улогу у заједници. Њена посебна улога појачана је и тиме што је, за разлику од атеничког периферног гроба хумке II, где је сахрањен богато опремљен дечак, гроб 3 у Пилатовићима, вероватно девојчице, веома сиромашан.

Женски гробови (III/3, V/9, VII/6) са локалитета Равни Луг могу послужити као компаративни материјал за гроб 2 кнежевске хумке. Могућност закључивања је ограничена, с обзиром да некропола није у целости обрађена и да се у два од три случаја ради о гробовима који су посебно детаљно описани управо зато што се одликују богатијим инвентаром (Зотовић 1979, 1985: 81-88). Гроб 3 хумке III најскромнији је међу њима и указује на правилност полагања покојника у концентричним круговима око централног празног простора, у оквиру које је поштована сродничка веза међу покојницима. Женски гроб 3 тако се налази између ратничког гроба 11 и вероватно дечијег гроба 4, што је Михаила Зотовића (1985: 84) навело на идеју о породичној групи. Гроб 9 хумке V, по речима истог аутора, један је од најбогатијих у оквиру тумула, што се посебно огледа у присуству ћилибарске огрлице, предмета који је свакако страног порекла. По положају, уколико се прихвати претпоставка о сахрањивању у концентричним круговима према средишту хумке, овај гроб је један од најстаријих. Гроб 6 хумке VII такође је у спољном прстену, па се и он може сматрати једном од сахрана којом је почела градња ове родовске хумке. Такође је садржао богат комплет женског накита: 12 фибула, две наруквице, 21 бронзано дугме и преко 160 зрна обрађеног ћилибара.

На основу доступних информација о некрополи на Равном Лугу могу се извући само веома грубе претпоставке: у бар два случаја подизање тумула за сахрану сродничке групе почело је полагањем изузетно бо-

гато опремљене покојнице, са прилозима који укључују ћилибар – материјал страног порекла, иначе ограничен готово само на сахране особа веома високог статуса. Помисао о женској особи – родоначелници, из чијег се статуса изводи статус сродничке групе њених биолошких потомака делује као прихватљива интерпретација. С обзиром да не знамо готово ништа о другим хумкама откривеним на Равном Лугу, немогуће је тврдити да су сродничке групе из хумки V и VII биле другачијег, вишег ранга него оне сахрањене у осталим тумулима ове некрополе. Уколико то јесте случај, веома богате женске сахране V/9 и VII/6 могле би припадати чланицама исте сродничке групе из које је потицала и сама кнежевска породица из хумке у Трњацима.

У претходном одељку, говорећи о конструкцијама гласиначких хумки, назначено је питање Арареве громиле и пола особа сахрањених у њој. При претходним интерпретацијама ове гробне целине, аутор (Човић 1979) је одступио од правила да се одсуство оружја узима као крајњи аргумент за одређивање женске сахране. Наиме, коринтски шлем који је констатован у централном гробу ове хумке, иако једино ратничко обележје, овај гроб „изричито одређује као мушки и ратнички“ (Човић 1979: 160). С друге стране, свих седам бронзаних наруквица нађених у њему припадају женском инвентару: једна дечија, један веома мали пар – за „веома грацилне женске руке“, пар од бронзане фолије и пар масивних наруквица са укрштеним крајевима, које се „знатно чешће“ срећу у женским гробовима (Човић 1979: 162). Ова недоследност објашњена је опроштајним даром или супституцијом људске жртве, односно обичаја да супруга прати у гроб палог ратника. Тако је централни гроб опредељен као мушки, а одсуство оружја објашњено је инвентаром гроба 2, где су уз мању количину накита положена и три копља и гвоздена бојна секира, па је скелетно сахрањени покојник из гроба 2 протумачен као слуга-штитоноша. Правилно увиђајући да је шлем, као ознака статуса, морао остати уз кнеза, Боровој Човић (1979: 161) међутим дозвољава да је бојна секира, иначе искључиво инсигнија кнежева (Џовић 1987: 607), положена у гроб одвојено од онога чији је статус обележавала.

Чини се да је потребно премостити мањи број препрека и понудити мањи број неуобичајених објашњења, уколико прихватимо да је женска особа могла бити сахрањена са шлемом. У том случају, наруквице су припадале управо покојници из гроба 1, мада у необично великом броју,

а нападачко оружје је изостало као и у већини женских гробова. Покојник сахрањен са копљима и бојном секиром био би управо онај коме је и припадала као ознака статуса. Остаје само необичан налаз шлема у женском гробу. Уколико се за тренутак остави по страни његова утилитарна улога дефанзивног ратничког реквизита и посебно нагласи да се ради о грчком производу – *keimelioni*, његова основна социјална порука је ознака високог статуса, који подразумева наслеђено право на располагање добрима која у заједницу долазе споља. Као што смо видели, ово је право могла имати и жена, па је чак управо она могла бити носилац наследног права на статус поглавара, које је браком преносила на самог кнеза. У овом светлу, у Араревој громили могла је у централном гробу бити сахрањена жена која је својом припадношћу сродничкој групи била носилац статуса означеног шлемом, а у гробу 2 мушкарац који је вршио улогу поглавара, оличену у бојној секири. Полазећи од претходно изнете претпоставке да елементи гробне целине конзистентно изражавају социјалну улогу покојника, тешко је очекивати да један тако стар и јасно дефинисан симбол статуса, као што је бојна секира, буде раздвојен од особе чији статус обележава.

С друге стране, претпоставка о штитоноши уводи још једну неправилност у утврђено правило сахрањивања припадника највишег друштвеног слоја у кругу блиских сродника, у посебним родовским хумкама, које се до времена градње Арареве громиле чак издвајају из некрополе заједнице. У оваквом контексту, није логично очекивати у истој хумци сахрану поглавара и особе која не припада његовом роду, па чак ни његовој друштвеној групи. У свим другим овде описаним случајевима веома јасно се показује да је формално место сахране (*formal disposal area*) важан елемент поруке коју су кнежевски гробови упућивали како члановима заједнице, тако и спољном посматрачу. Сахрана пратиоца високе личности унутар њеног споменика заиста се у многим примерима појављује као елемент који подвлачи његов доминантан положај, али овакав обичај био би одступање од правила уставновљених на овом подручју, и Арарева громила била би једини такав случај.

Разлика у третману тела међу гробовима ове хумке поставља посебно питање, које се тиче проблема биритуалног сахрањивања на Гласинцу од почетка гвозденог доба и постепеног увођења кремације као доминантног ритуала (Ћовић 1963). Занимљиво је истаћи да је једини претходни кремирани гроб у оквиру кнежевске хумке на Гласинцу такође жен-

ски – гроб 4 тумула I у Читлуцима. С тим у вези, статистичка анализа која би повезала пол покојника са третманом његовог/њеног тела и обухватила целу познату серију гласиначких тумула могла би да пружи изненађујуће податке.

Разматрање женских сахрана међу кнежевским гробовима и гробним целинама уопште које су садржале грчки материјал, указује на значај сродничких веза у друштву старијег гвозденог доба централног Балкана. Подаци указују на особе које су припадале доминантној друштвеној групи на основу своје припадности појединим родовима, било рођењем или удајом, где се до извесне мере могу пратити разлике у степену изражавања њиховог друштвеног положаја с обзиром на ову околност. Врста предмета, нарочито оних пореклом са југа, који су прилагани у ове гробове – ћилибар на Равном Лугу, али и бронзане зделе у Брезју и шлем у Араревој громили – указују да су своју рођењем стечену позицију ове жене могле утврдити и своју друштвену моћ проширити. Склапање брака са припадником највише сродничке групе у оквиру друге заједнице и егзогамно кретање, упоредо са разменом међу заједницама других добара од значаја – *keimelia* са свим значењима која ова реч обухвата, могло је довести до гробних конструкција као што је хумка II у Атеници, па чак и новопазарски налаз, где је могуће говорити о сасвим усамљеној сахрани веома богате и, по томе судећи, веома моћне жене.

5.

Грбови деце

Тренутак када моћ постаје наследна, и када појединачне способности играју све мању улогу у запоседању друштвеног статуса, обележава важну прекретницу у социјалној еволуцији (*Brown 1981; Peebles, Kus 1977: 422*). Археолошки уочљив показатељ овакве ситуације су грбови деце или веома младих особа који указују на статус виши него код већине одраслих сахрањених чланова групе (*Tainter 1978: 106; Saxe 1970: 8*), отуд што наследни друштвени положај увек прати и наслеђивање материјалних симбола који га разглашавају и учвршћују (*Davis 1985: 156*).

Такав је пример периферног гроба у хумци I некрополе у Атеници. Већ по томе што се налази унутар кнежевог тумула, овај гроб указује на повлашћен положај младе особе која је у њему сахрањена. Аутори ис-

копавања наводе да се ради о секундарном укопу, не дуго пошто је насута хумка I, у којој је сахрањена кнегиња (Ђукњић, Јовановић 1966: 5; Vasić 1987: 646). Лучна камена конструкција (7 x 2 м, висина 0,60 м) технички је изведена истоветно као и централни гроб, редовима ломљеног и грубо тесаног камена и речног облутка, нивелисаним слојевима земље (Ђукњић, Јовановић 1966: Т. XXIX, XXXIII). Прилози, положени између камена, састојали су се од златне дугмади, апликација и привезака у облику пчеле, сребрних привезака и цевчица, зрна обрађеног ћилибара и стаклене пасте, две бронзане троперне стрелице и фрагментата једног гвозденог копља. Посебно је значајно присуство једне бронзане ваљкасте дршке, фрагментата бронзаног лима и позлаћене сребрне апликације са представом вепра (Ђукњић, Јовановић 1966: 17-19, Т. XI, XIX, XX). Како је материјал из обе хумке у Атеници јако оштећен ватром ломаче, могуће је да су бронзани фрагменти и сребрна апликација заправо делови једне исте велике посуде, можда кратера са ваљкастим дршкама – *keimeliona*. Апликација је на основу начина представљања животиње датована у средину VI века старе ере (в. *Догатџак А*, Каталог), док је сам гроб одређен у почетак V века (Vasić 1987: 648), дакле педесет година касније. Овај временски распон, као и младо доба у којем је сахрањен покојник периферног гроба хумке I говоре у прилог претпоставци да је бронзани кратер са представом вепра на централни Балкан доспео прво у посед поглавара сахрањеног у хумци II, као последица његове улоге у систему размене са спољним светом. После његове смрти посуда је прешла у руке наследника, као ознака његовог легитимног права на статус и симболе који га прате (Babić 1990; 1995).

Остаје отворено питање начина на који су женска особа сахрањена у централном гробу хумке I и младић из периферне конструкције међу собом поделили надлежности после смрти мушкарца из хумке II. Судећи по положају гробова, одрасла жена – мајка, имала је доминантну улогу. С друге стране, уколико се прихвати претпоставка да је периферни гроб секундарно укопан, кратак период између ове две сахране можда је доба самосталне, неуспеле и брзо окончане владавине младића.

Постоје јаке индиције да је обичај наслеђивања инсигнија пратио већ прве кнежевске сахране на Гласинцу, као што смо видели на примеру илијачких кнемида, прекрајаних за следећег власника. Илијачки назувци и атенички кратер дају прилично јаку потврду претпоставци да су племенски поглавари централног Балкана преносили власт по крвној линији и да

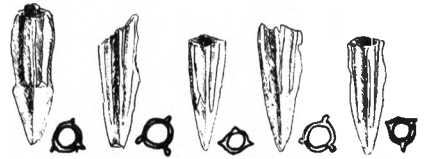

је овај прелаз праћен наслеђивањем инсигнија. У оба наведена случаја ради се о производима са југа, који су у посед кнежева дошли мрежом размене и дипломатске активности, што сведочи о правилности да висок положај у заједници коју означавамо као поглаварство у великој мери подразумева водећу улогу у контроли, размени и расподели добара и ресурса.

За разлику од атеничког гроба младе мушке особе сахрањене са упадљивом инсигнијом високог друштвеног положаја, гробови младих женских особа у Пећкој Бањи и, нарочито, у Пилатовићима, о којима је било речи у претходном поглављу, скромнијег су инвентара и у њима нису констатовани изразити симболи друштвене моћи. Њихов положај у оквиру кнежевских хумки ван сумње их доводи у родбинску везу са поглаварима заједнице, али се чини да њихов удео у власти није могао бити значајан. Иако смо видели да су жене на доминантном друштвеном положају појава коју можемо са пуно разлога очекивати у друштву старијег гвозденог доба централног Балкана, на основу карактеристика сахрана девојчица из Пећке Бање и Пилатовића намеће се закључак да су само зреле женске особе могле уживати право на поглаварске инсигније и, најзад, сахрану. С друге стране, младић из Атенице са својим грчким кратером указује да су мушки припадници рода раније стицали ову привилегију. На први поглед у делимичној контрадикцији са закључцима претходног поглавља, овај став заправо поткрепљује тезу да су женске чланице одређених родова биле носиоци, али не и вршиоци власти, то јест да је њихова улога била у томе да пренесу ингеренце на следећег владара, а не да саме преузму ту улогу. Следствено томе, кнегиња сахрањена у Атеници, као много касније Теута, могла је играти улогу регенткиње, али не пуноправне и искључиве владарке. У овом светлу постаје још вероватније да се у случају новопазарског налаза није радило о гробу само једне – женске – особе, и да материјал којим располажемо није читав инвентар овог монументалног тумула.

За појаву дечјих гробова везује се и једна посебна врста налаза: бронзане двоперне и троперне стрелице са цилиндричним усадником скитског типа (Палавистра 1984: 59). У Пилатовићима, на јужној периферији хумке на Трњацима, констатован је гроб кремираног покојника са прилогом

од 25 таквих стрелица (Zotović 1985: 97).²⁴ Уз гроб младића у Атеници (2 комада), оне се појављују и у гробу кнеза у хумци II (7 комада, Ђукнић, Јовановић 1966: 19, 22, Т. XIII/3, 4, Т. XX/19, 20; Т. XXIV/1-5). У Пећкој Бањи у гробу девојчице налази се 8 комада (Палавестра 1984: 59). Примерци из Пилатовића дају се у VII-VI век старе ере (Паровић – Пешикан 1994: 103; Zotović 1985: 97), док су атеничке стрелице нешто млађе, опредељене у VI-V век (Паровић-Пешикан 1994: 103). Један примерак са три пера забележен је и у хумци XV на Илијаку и датован у V век (Паровић-Пешикан 1960: 33). Маја Паровић-Пешикан (1994: 103) помиње још и два примерка из Вршца, четири са некрополе Крчевине у Подрињу, датоване у VI-V век, и примерке прикупљене у околини Земунa, данас у Музеју града Београда, који припадају старијој групи VII-VI века (такође и Vasić 1987: 564, 565).

Скитске стрелице, Атеница
(црцнеж Д. Јовановић)

Појава пројектила типичних за ратничко, номадско племе са обала Црног мора у централнобалканској области, заједно са деловима наоружања и коњске опреме у Атеници и Пилатовићима, тумачена је „вероватним илирско-скитским контактима“ (Ђукнић, Јовановић 1966: 85), у тренутку њиховог продора у панонске области током VI и V века, највероватније као последица трговине или ратног плена (такође Zotović 1985: 98). У контексту одређивања трговачких путева импорта до централног Балкана (Паровић-Пешикан 1960: 39-41), скитском елементу у комуникацији дуж Дунава и преношењу јонских утицаја овим путем придавана је и активнија улога (Гарашанин 1973: 505; Палавестра 1984: 73). У синтетском осврту на материјал скитског порекла на нашим налазиштима, Маја Паровић-Пешикан (1994: 107) истиче да се ради о малобројним налазима, који су на централни Балкан доспели „као резултат размене са суседним подручјима, а не као последица насељавања скитских племена“.

Проблем појаве скитских производа у контексту гробова старијег гвозденог доба централног Балкана представља посебно поље истраживања, које превазилази задатак овога рада. Међутим, стрелице из наведена четири гроба указују на могућност да њихов смисао не треба тражити у контактима са номадским становницима доњег Подунавља и обала Понта.

24 Извесна забуна могућа је с обзиром да аутор наводи да је централни гроб мушкарца – кнеза једини случај кремације на целој некрополи (Zotović 1985: 100). Остаје нејасан разлог због којег је из ове констатације искључена појава гроба са стрелицама.

Наиме, стрелицама се може приписати и функција различита од очигледне намене пројектила, која их доводи у другачији контекст.

Средином VII века старе ере на северним обалама Црног мора, односно на рубовима скитских земаља, настају прве грчке колоније, чија историја се потом вишеструко преплиће са животом староседелца (*Boardman* 1980: 238-263; *Marčenko, Vinogradov* 1989; *Rostovtzeff* 1975). Ови се контакти могу посматрати са истих теоријских полазишта као и насељавање Грка на обалама Медитерана и њихови контакти са становницима залеђа, о којима је већ било речи, уз нужно поштовање специфичности сваке појединачне ситуације. Једна од посебних одлика комуникације између Скита и Грка у овој области било је и средство њихове размене, које су Хелени, по свему судећи, увели као прелазни облик „монете“, намењен размени са њиховим новим суседима, којима је употреба новца била непозната (*Sorda* 1979: 200). Ово средство размене имало је облик бронзаних врхова стрелица скитског типа, али се разликовало по детаљима обраде и тежини. Њихова употреба као средства плаћања потврђена је и једним натписом из Олбије (*Sorda* 1979: 198). Овако чудан избор облика у којем су Грци понудили средство монетарне размене својим суседима на обалама Понта делимично је расветљен епизодом из Херодотове Историје (IV, 81), где је сваки скитски ратник приложио по један врх своје краљу Аријанти, како би овај од њих излио велики котао, као спомен на своју величину, али и као очигледан доказ о броју и непобедивости свог народа.²⁵ Бронзани врхови стрела за скитске ратнике нису, дакле, били само најчешћи облик наоружања, већ су у себи садржали и симболички смисао, представљајући самог ратника, његову част и снагу.

Уколико, дакле, претпоставимо да је појава стрелица нека врста припреме за употребу новца у размени између Грка и Скита у областима Понта, њихово присуство у гробовима централног Балкана у којима је констатован хеленски импорт може се разумети као назнака да је сличан поступак био примењен и на становнике ових области. Како је број ових налаза веома мали у сваком појединачном случају, као и број гробних целина у којима се јављају, стиче се утисак да овај покушај није оставио дубок утисак на балканско становништво.

Најзад, уврежено повезивање ове врсте налаза са дечјим гробовима такође треба узети сасвим условно. У Пећкој Бањи реч је о девојчици; у

25 Не треба занемарити околност да у овој причи о материјализацији краљеве моћи централну улогу игра велика бронзана посуда.

Атеници се ради о веома младој мушкој особи, али су стрелице, и то у већем броју, констатоване и у гробу поглавара. Најзад, у случају Пилатовића, кремирани покојник непознатог је пола и старости, а услови налаза сасвим несигурни. Недвојбено је, међутим, да су налази стрелица ретки и малобројни и да им, по свему судећи, није придаван посебан значај. Стога су, могуће је, као класа импортованог материјала од мањег значаја, чешћи у гробовима припадника кнежевских породица са мањим овлашћењима.

6. Други гробови са импортом

На територији обухваћеној овим истраживањем, у другој половини VI и почетком V века старе ере појављују се гробови међу чијим прилозима су констатовани производи грчких радионица, али не и други предмети који се могу сматрати инсигнијама друштвеног положаја поглавара (в. поглавље IV-2). Уз одсуство изразитих статусних симбола, и њихова градитељска својства, тамо где располажемо подацима о конструкцији ових гробних целина, чине их скромнијим примерима фунерарних споменика (в. поглавље IV-1).

Међу гласиначким тумулима, гробови **Бранковићи V/1** и **Потпећине XVIII/1**, датовани у последњу четвртину VI века, садржали су бронзано посуђе грчке израде (Ћовић 1983; 1987: 616; в. Каталог, *Догашак А*). Не располажемо детаљним подацима о њиховом положају, прилозима и гробној конструкцији, осим да се ни по једном од ових елемената не издвајају од већине истовремених сахрана (Ћовић 1976: 283). Међу ове гробове Боривој Човић (1987: 616) убрајао је и гроб из **Заграђа I/3**. Међутим, као што смо видели, с обзиром да се у овој целини појављује и бронзани украс у облику двеју барских птица, аналоган ономе из Атенице (хумка II), могуће је да је особа сахрањена у Заграђу била знатније издвојена од заједнице.

Група ратничких гробова са краја VI и почетка V века у којима се појављује бронзана дефанзивна опрема грчке производње обухвата **Кличево**, **Ражану**, **Трстеник** и **Талине**²⁶ (Ћовић 1987: 630; Гарашанин 1957, 1973: 511; Васић 1982: 6; Жижих 1979). Судећи по исказима мештана, у Кличеву се радило о три скелетна гроба у оквиру једног тумула једноставне каме-

²⁶ У литератури се налаз шлема са Гласинца обележава као Талине, тумулус II (Ћовић 1987: 630), али и као Талине, тумул I, 1-2 (Васић 1982: 6). Претпостављам, ипак, да се ради о једном истом гробу.

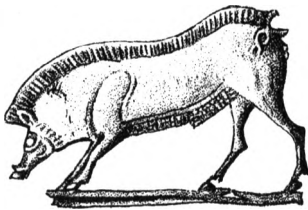
не конструкције (Жижих 1979: 205); у Ражани је шлем такође нађен у оквиру тумула који се ничим није издвајао из некрополе, а гроб 1, секундарно укопан у његов плашт, био је изразито скромног инвентара (Гарашанин 1957: 37, 38). Гробне целине из Трстеника и Талина нису детаљно описане у расположивој литератури.

Материјал из Лисијевог Поља (*Srejović, Marković* 1980-1981) и Крушевице (Срејовић, Вукадин 1988) резултат је случајних налаза, па се о конструкцији ових гробова може говорити само посредно. Судаћи по каснијим радовима на Лисијевом Пољу, радило се о малом сепулкралном простору који је био у употреби од краја бронзаног доба (B2-C, 1400-1300. година ст. ере.) све до IV века старе ере (Марковић 1997). У оквиру три хумке истражено је укупно девет гробова (три у хумци I, по два у сваком гробу хумке II – Марковић 1997, и вероватно два у разрушеној хумци – *Srejović, Marković* 1980-1981), насталих током дугог периода од готово десет векова. Ни у једном није констатован изразит статусни симбол, нити истражене конструкције упућују на сахране особа посебно истакнутог положаја. Богат инвентар разрушене хумке, нарочито обрађени ћилибар (*Palavestra* 1993: 160), указује међутим на индивидуе са правом и могућношћу да располажу луксузнијим добрима, укључујући импортоване производе. Такође, случајни налаз из Крушевице, о чијој архитектури је немогуће доносити икакве одређене закључке, одликама домаћег материјала, пре свега накита, и присуством посуда од керамике и бронзе грчке производње, упућује на покојника/покојнике који, иако се не могу сматрати припадницима поглаварске групе, поседују предмете недоступне већини чланова заједнице.

Најзад, гроб 1 хумке V у Читлуцима на Гласинцу (Човић 1979: 159; 1987: 628, 631), датован у средину V века старе ере (Џовић 1987: 627),

садржао је два бронзана пехара и цециљку и керамички скифос са представом сове, пореклом са југа, као и пар сребрних минђуша необично fine домаће израде. Стајао је у групи од шест тумула издвојеној из читлучке некрополе, заједно са старијим гробом I/5, који се с правом сматра кнежевским (Човић 1979: 157-159).

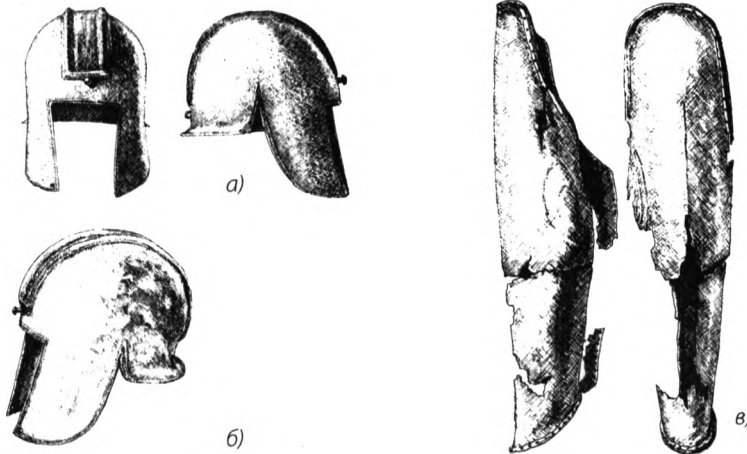
Како се појава грчких производа у контексту старијег гвозденог доба континенталне Европе, како у нашој, тако и у странијој литератури, поглавито сма-

Сребрна апликација са
иредсџавом вејра, Зајраће,
шумул I/3 (иrema WMBH 1899)

тра показатељем присуства припадника највише друштвене класе, у до- садашњим интерпретацијама није у довољној мери наглашена и објашње- на различитост ових гробних целина, како у односу на кнежевске гробо- ве, тако ни на већину преосталих сахрана истог периода. Појава илирско- грчког шлема у Ражани, с обзиром на веома сиромашан контекст, обја- шњена је, додуше наглашено хипотетично, ратничком активношћу њего- вог последњег власника, који га је као плен отео од непријатеља (Гараша- нин 1957: 39). Слично тумачење понуђено је и за присуство бронзаних по- суда у ратничким гробовима Гласинца (Ћовић 1976: 283). Када је реч о по- јави грчких шлемова у унутрашњости Балкана, помињана је и делатност грчких занатлија на јадранској обали, посебно емпориона на месту дана- шње Будве (Гарашанин 1973: 511). Ратничка опрема грчке производње у залеђу тумачена је јачањем трговачких веза са Грчком у тренутку њеног заустављеног продора на источна тржишта, када је успон балканске пле- менске аристократије створио повољне услове за прихватање великих ко- личина скупоцене импортоване робе (Vasić 1982: 21). У светлу овог тумаче- ња, ратницима сахрањеним у Кличеву додељена је улога војних старе- шина (Жижих 1979: 214).

Налаз из Лисијевог Поља, на основу богатства и разноликости предмета, а посебно због присуства заиста јединствене серије обрађених ћилибарских комада, тумачен је као гроб племенског старешине који је са- мостално ступао у размену са удаљеним продукционим и трговачким цен-

Илирско-грчки шлемови из а) Ражане б) Трсџеника в) кнемиде, Кличево (цршеш. Д. Јовановић)

трима (*Srejskić, Marković* 1980-1981: 72). Његов топографски положај узет је као тачка у одређивању интересних зона палеобалканских племенских старешина, иако је истакнуто да његов садржај „није тако богат“ (*Palaves-tra* 1995: 41). Међутим, оно што издваја овај налаз од кнежевских сахрана, у светлу овде изнетих претпоставки, није недовољно богат материјал, већ одсуство предмета који би по својој симболичкој вредности означавали поглаварски статус сахрањеног. Како смо видели у поглављу IV-2, ови предмети нису непроменљиви и смисао инсигније могли су имати делови паноплије, брусеви/жезла или представе барских птица у различитим материјалима, али је свака од ових врста предмета у појединачном тренутку ограничена само на кнежевске сахране. У инвентару гробова из Лисијевог Поља, иако богатом, не може се препознати предмет оваквог симболичког смисла, па би било разборито не тумачити овај налаз као сахрану племенског старешине. На исти начин треба ревидирати став да је налаз из Крушевице представљао посед особе која је припадала истом друштвеном слоју као и индивидуе сахрањене у Новом Пазару и Атеници (*Срејовић, Вукадин* 1988: 11). Појава импорта у гробу Читлуци V/1 такође је, мада не експлицитно, повезивана са статусом покојника из гроба I/5, у чијој близини је стајао (*Човић* 1979: 159), мада и у њему видно изостају инсигније иначе јасно дефинисане на подручју Гласинца.

Потребно је, дакле, потражити поузданији начин да се објасни појава посебних добара у оквиру целина које се не могу сматрати гробовима племенских старешина. Извесна правилност намеће се при хронолошком прегледу врсте импортованих предмета која се појављује у овој групи гробова. Уколико статус покојника сахрањеног у Заграђу из наведених разлога оставимо по страни, две најстарије наведене целине – Бранковићи V/1 и Потпећине XVIII/1, садржале су импортовано бронзано посуђе. Не располажемо подацима о инвентару домаћег материјала и конструкцији ових гробова. Потом следи пар деценија млађа група гробова у којима је нађена грчка ратничка опрема у скромној количини, удружена са такође скромним домаћим материјалом – Кличево, Ражана, Трстеник, Талине. Најзад, њима истовремен налаз из Лисијевог Поља и нешто млађа Крушевица дали су, у контексту богађијег домаћег материјала, ћилибар, сребрни накит и групу посуда за пиће, као и гроб V/1 у Читлуцима.

На релативно малом узорку гробних целина, какав чине гробови старијег гвозденог доба са грчким импортом, статистичке анализе ни-

су подесан метод. Ипак, пада у очи да је број гробова са хеленским производима који, у исто време, не садрже друге елементе који их могу одредити као кнежевске (положај, конструкција, ритуал, инсигније), највећи крајем VI века старе ере. Такође, мења се врста импортованих добара и после бронзаних посуда у два (три?) гласиначка случаја датована у средину VI века, у чак четири гробне целине са краја столећа доминирају делови хеленске паноплије. У петом гробу датованом у исти период – Лисијево Поље – у богатијем контексту, појављује се ћилибар. У Крушевици, датованој најраније око 480. године, а вероватније око 450. године старе ере, грчки импорт чине накит и керамичко и бронзано посуђе, као и у гробу V/1 у Читлуцима, датованом приближно у исто време. Дакле, уз најстарије кнежевске хумке са краја VIII и током VII века – Илијак, Брезје – нема импорта у другим гробним целинама, да би се он прво појавио у другој половини VI века, уз гробове у Осову и Читлуцима, у виду бронзаног посуђа. Потом, крајем VI века, упоредо са кнежевским гробовима најизразитијим по положају, конструкцији и прилозима – Арарева громила, Пилатовићи, Атеница, Нови Пазар, Пећка Бања – јављају се две врсте ових „пратећих“ гробних целина: прве, сиромашније, са импортом који чини искључиво ратничка опрема – Кличево, Трстеник, Ражана, Талине; друге, са богатим домаћим материјалом и луксузним импортом (ћилибар, посуђе од бронзе и керамике, сребрни накит), као што су Лисијево Поље и, касније, Читлуци V/1 и Крушевица. Прве две целине осим тога су укључене у старије некрополе, с тим што се у случају Читлука ради о групи тумула у којој је потврђен гроб племенског старешине (I/5).

Полазећи од очигледног запажања да је хеленски импорт на централном Балкану ретка појава и да је у највећем броју познатих случајева констатован у гробним целинама које су дефинисане као сахране поглавара, поставља се питање по којем друштвеном правилу су ове ретке драгоцености доспевале у посед других чланова заједнице. При тражењу одговора треба имати у виду већ више пута наглашен смисао грчких производа као једне од ознака повлашћеног положаја у друштвеној хијерархији, који посебно подразумева одлучујућу улогу у мрежи размене и прерасподеле, и наслеђује се по крвној линији. Преношење власништва над овим симболима припадности владајућој групи одвија се по истој тој линији, управо да би се нагласила друштвена норма наслеђивања власти и припадност групи која на то има право, као што смо видели на примеру

Атенице. Одступања од овог правила значе одређену промену у друштвеној норми, односно у распореду друштвене моћи и права која је прате.

Анализа статусних симбола у различитим историјским контекстима довела је до увиђања неколико законитости (Davis 1985). Пре свега, употреба материјалних експонената друштвеног положаја посебно је честа у ситуацији нестабилних друштвених услова, када постоје издвојене социјалне групе и када је конфликт међу њима могућ. Тада посед над различитим предметима и право на њихово излагање означавају припадност групи која ствара, намеће и одржава друштвена правила (Renfrew 1986a). Када се овакав систем симбола једном успостави, могуће су промене и адаптације његове примене, с обзиром на промену у политичкој или економској организацији (Davis 1985: 152). Тако се право на посед над одређеним предметима симболичке вредности може проширити на припаднике других друштвених, односно сродничких група које немају наследно право на власт и њене симболе. Ово проширење права почива на већ описаном механизму даривања у циљу стварања односа дуга и обавезе да се услуга узврати у истом или неком другом виду. Тако припадници нижих друштвених група добијају право на поједине статусне симболе, иначе искључиво у домену поглаварске групе, у размену за лојалност и услуге, посебно војне, у очувању власти. Друштвена покретљивост из нижих у више друштвене групе, материјално оличена у ширем присуству појединих статусних симбола, ствара посебно јак притисак на маргинама друштвених слојева, па се управо код припадника ових група може очекивати јача потреба за материјалним излагањем и разглашавањем статуса (Davis 1985: 156, 164). Стога, иако право на поседовање и излагање статусних симбола припада члановима групе на власти, оно се временом шири на одабране припаднике средње класе, као средство окупљања и одржавања оданих следбеника и контроле друштвене покретљивости из нижих у више друштвене групе. У ситуацији појачане нестабилности тако ће се у поседу припадника нижих слојева наћи већа количина добара са симболичком вредношћу статусног симбола.

Правилност установљена у појави импортованог материјала у гробовима са нашег подручја у великој мери одговара изнетим претпоставкама. Пре свега, чињеница да се грчки производи прво појављују искључиво у кнежевским гробовима и да тек готово сто година касније доспевају у посед чланова заједнице који нису били поглавари, говори да је посто-

јао релативно дуг период када се ова врста предмета сматрала искључивим доменом групе на власти. Потом, два (три?) гласиначка примера јављају се у тренутку (последња четвртина VI века) када се тежиште моћи сели на исток и када доминација гласиначких поглавара видно опада. Грбови у Бранковићима, Потпећинама и Заграђу могу значити да у овој области остају савезници нових владара, означени грчким импортом, али да се центар помера према областима у којима ће убрзо настати најбогатији кнежевски грбови Пилатовића, Атенице, Новог Пазара, Пећке Бање. Упоредо са њима, јављају се грбови са грчком војничком опремом, иначе веома скромни, који указују на заслужне ратнике, дариване одговарајућим статусним симболима спрам врсте њиховог удела у очувању друштвеног реда ствари.

Најзад, појава богатих грбова у Лисијевом Пољу и Крушевици може се сматрати показатељем дезинтеграције симболичког система, у којој век и по старо правило постепено губи првобитни смисао. Ове су сахране настале упоредо и непосредно по монументалним споменицима Атенице и Новог Пазара, у којима је похрањена највећа количина драгоцености, па и грчких производа. Супротно уобичајеном схватању да крај VI и почетак V века представља врхунац моћи племенских старешина централног Балкана, може се изнети теза да су управо овако богати грбови последица опадања функционалности система и стратегије којом су се они одржавали на власти. Акумулација статусних симбола у облику накита, металног и керамичког посуђа и хеленских импорта довела је до „инфлације“ њихове симболичке вредности, па је повлачење из оптицаја путем полагања у гроб отворило простор за нову социјалну стратегију разглашавања моћи. Као што смо видели у уводним разматрањима (поглавље II-4, *Halstead, O'Shea* 1989; *O'Shea, Halstead* 1989), институција којом поглавари контролишу проток кроз заједницу добара од значаја за њен опстанак временом сама постаје извор нестабилности и ризика. Тада се она разлаже и, заједно са својим материјалним експонентима, мења свој симболички смисао, отварајући могућност за нову стратегију. Тако су грчки производи у склопу система размене имали улогу инструмента којим је поглавар, у име и за рачун читаве заједнице, одржавао односе дуга и реципрочности са другим групама. У часу када овај поступак доводи до појаве толике количине предмета да се они више не могу посматрати као реткост, њихова симболичка вредност опада и поглавари их више не користе

као искључиве симболе своје моћи, које преносе на наследнике. Право на посед над њима чешће стичу и други чланови групе, заједно са драгоценостима домаће производње. Тилибар из Лисијевог Поља и богатство налаза из Крушевице могу се посматрати у овом светлу, као што се и појава чак четири релативно синхрона веома богата кнежевска гроба са краја VI и почетка V века може сматрати управо знаком да у том часу опада њихова моћ, заснована на контроли над мрежом размене. Гроб Читлуци V/1, у оквиру некрополе рода из којег је век раније потекао кнез, може такође значити да су раније заслуге ове сродничке групе омогућиле једном његовом потомку посед над драгоценостима, учинивши га пожељним партнером у размени, али да његов статус није премашао сасвим уске оквире.

Слика друштва старијег гвозденог доба централног Балкана на основу овде изнетих разматрања, наравно, далеко је од потпуне, пре свега због тога што обухвата само налазе из гробова, и то оних који су садржали грчке производе. На тај начин можемо се приближити питањима стицања, одржавања и преноса власти, положаја жена у овом систему и појаве друштвених група непосредно нижег статуса. Целовитија реконструкција захтева подробну анализу све расположиве грађе из некропола овог периода, као и многе податке које би нам могла пружити истраживања насеља, што далеко премашује обим овог рада. Међутим, закључак овог поглавља је да труд у овом правцу свакако не би био узалудан и да би резултати таквог подухвата били драгоцен допуна и корекција овде изнетим претпоставкама.

Појава производа архајског грчког порекла у гробовима старијег гвозденог доба континенталне Европе, у овом случају – централног Балкана, убрзо по првим налазима са терена пропраћена је тумачењима, како у нашој тако и у европској литератури, која су је доводила у узрочно-последичну везу са истовременим променама у социјалној структури варварске заједнице (уп. поглавље I-3, III-1, 2). Израстање нове групе на власти, дефинисане економском моћи, једнако као и правом политичког одлучивања, наметало се као логично објашњење за појаву луксузних страних производа у њиховом поседу. С друге стране, преовлађујуће тумачење природе грчке културе архајског периода и њених односа са другим народима, засновано на њеном превасходно трговачком карактеру, подупирало је мишљење по којем су племенски поглавари залеђа, у размену за сјајне предмете, нудили сировине и пољопривредне производе који су недостајали Хеленима у њиховим магичним областима (поглавље III-1). Интензивирање овог односа даље је доприносило појачаној друштвеној стратификацији у залеђу, где су поглавари, полажући искључиво право на однос са развијенијим културама Медитерана, убирали плодове ове размене и учвршћивали свој ексклузивни економски, тиме и политички положај.

Крајем седамдесетих година у англо-америчкој литератури овај приступ добио је, у извесном смислу, свој манифест у чланку Сузан Франкенстин и Мајка Ролендса (*Frankenstein, Rowlands* 1978), заснованом на материјалу из југозападне Немачке. Његово теоријско извориште је у концепту светског система и модела центра и периферије (*Champion, ed.* 1989; *Rowlands et al, eds.* 1987; уп. поглавље II-4), по којем се догађаји у било којем сегменту глобалног поретка, посебно они економског карактера, могу објаснити узајамном зависношћу свих његових компоненти. При том се међу јединицама установљавају односи доминације који, иако променљиви, битно одређују обим и карактер размене међу њима. У случају односа архајске Грчке и гвозденог доба Европе, по моделу Франкенстин-Ролендс,

доминација хеленске компоненте, оличена у њеној културној и економској снази, одлучујуће је условила промену социјалне структуре у *barbaricitati*. Претпоставка је да однос економске зависности од размене са југом и дотока луксузне робе покреће драстичне промене у континенталним заједницама, њиховим друштвеним и економским односима.

Ово је истраживање имало за циљ да испита примењљивост описаног модела на ситуацију на централном Балкану током VII, VI и V века старе ере, посебно стога што су од времена његове појаве у литератури

ИНСИГНИЈЕ

делови паноплије, кнемиде бојне секире	→	ратничка снага
грчко посуђе	→	положај у размени
мотив барских птица	→	култна симболика

ТОПОГРАФИЈА

издвајање тумула	→	јачање индивидуалне власти
доминантан положај	→	ознака територијалне контроле ресурса
однос према старијим културним местима	→	тежња за истицањем континуитета

ГРОБОВИ ЖЕНА

инсигније највишег статуса		
самосталне сахране	→	статус из сродничке групе
у оквиру кнежевског тумула	→	статус стечен браком
егзогамија	→	кретање мрежом размене

ГРОБОВИ ДЕЦЕ

инсигније највишег статуса наслеђивање добара	→	наслеђивање статуса
--	---	---------------------

ПРАТЕЋИ ГРОБОВИ

одсуство статусних симбола бронзано посуђе (друга пол. VI века) ратничка опрема (крај VI века) џилибар, накит, посуђе (почетак V века)	→	друштвена покретљивост дезинтеграција симболичког система и економске стратегије
---	---	--

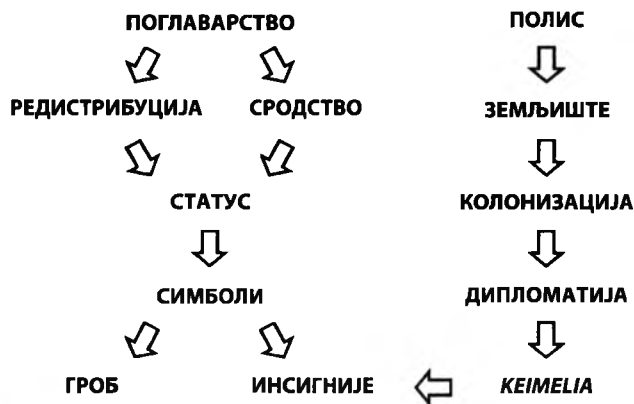
Археолошки корелацији друштвених појава

истицани значајни недостаци овог приступа (*Bintliff* 1984a: 166, 167; *Collis* 1994: 32, 34; *Dietler* 1989, 1990; *Gibson, Geselowitz* 1988: 6; *Härke* 1982). Међу примедбама које се тичу конкретних особина археолошког материјала на који се односи, посебно је значајна она да количина материјала грчког порекла у залеђу не оправдава идеју о снажном економском упливу са југа и контроли његове прерасподеле као кључним елементима социјалне промене (*Bintliff* 1984a: 166-167; *Dietler* 1990: 357, 358). Преглед импортованог материјала из наших области указује на једнако оскудну количину грчких производа у залеђу (уп. поглавље III-2, *Догашак А, Б*). Посебно је важно истражити импликације ове примедбе у склопу преиспитивања карактера економије архајске Грчке и њених односа са другим заједницама, нарочито оних заснованих на колонизацији (поглавље III-1). Трговина као основни покретач хеленског друштва и привреде, тиме и кључни разлог који је довео до оснивања нових насеља широм медитеранских и црноморских обала, у светлу нових археолошких налаза и интерпретативних модела, уступила је место идеји о суштински земљорадничкој природи грчке културе у архајском и класичном периоду. Оснивање колонија и њихов живот у новој средини објашњени су пре свега потребом за земљиштем, а не за оснивањем трговинских станица. Стога се показало неопходним преиспитати природу комуникације између архајских Грка и истовремених култура континенталне Европе и потражити решење које би објаснило размену међу њима процесом другачијим од трговине.

Ритуална размена дарова као манифестација добрих намера, како међу појединцима, тако и међу читавим заједницама, где их у трансакцији заступају поглавари, документована је и детаљно испитана на великом корпусу компаративне археолошке, писане и етнографске грађе (поглавље II-3, 4). Институција *keimeliona*, даривања за то посебно намењених добара у циљу стварања и одржавања пријатељских односа кроз односе дуга, описана је у Хомеровим еповима на примеру поглавара заједница херојског доба Грчке, у Херодотовим списима, па и у Ксенофнтовој Анабазис. Историјска и антрополошка грађа упућују да се сличан обред размене поклона одвијао и међу заједницама чија се социјална организација може сматрати аналогном оној старијег гвозденог доба наших области. Тиме је омогућена реконструкција односа између Грка и централнобалканског становништва, која доводи до малог обима размене изузетним предметима, чији је посед ограничен на припаднике групе на власти.

Потреба за оваквом манифестацијом добрих намера свакако је постојала у тренутку оснивања колонија Епидамноса и Аполоније на јужном Јадрану почетком VII века, непосредно пред тренутак када су се први импорти појавили у унутрашњости (поглавље III-1, 2). Археолошка и историјска грађа о колонизаторској активности коринтског полиса у Епиру и Албанији, као и о специфичностима култа светилишта у Додони, указују на сложене односе између домаћег становништва и дошљака, који су морали бити јасно регулисани приликом оснивања сталних насеља и договор недвосмислено објављен, на начин који је свима био јасан и прихватљив. Од места контакта до места налаза у унутрашњости Балкана, грчки производи кретали су се међу континенталним заједницама, укључивши се у већ постојећу мрежу размене и односа реципрочности. Област северне Албаније, где се одиграо претпостављени контакт, као и земље источне Босне, где је констатован најстарији импорт, и потом западне Србије и Црне Горе, где се он појављује нешто касније, показују висок степен сродности материјалне културе, оличен у археолошком концепту комплекса Гласинац-Мати. Следствено, читава територија обухваћена предложеном мрежом ритуалне размене, од колонија на јадранској обали до кнежевских гробова централног Балкана, где је импорт завршио свој век, може се разумети као хомогено подручје којим је текла ритуална, социјална и економска комуникација. Узроци појаве импорта, дакле, нису морали бити претежно трговачког и економског карактера, па тако ни последице овог контакта нису биле, као што подразумевају Франкенстин и Ролендс, у појачаној еко-

Поглаварство и полис

номској активности у залеђу, како би се подмириле потребе за даљим дотоком луксузне робе са југа и тиме изазваној социјалној стратификацији.

Слика друштва старијег гвозденог доба централног Балкана такође упућује на другачије могућности тумачења настанка групе на власти и њених стратегија одржавања друштвено доминантног положаја. Питања социјалне структуре и организације археолошким средствима веома успешно се тумаче анализом фунерарних споменика. Таква анализа гробних целина обухваћених хронолошким и географским границама истраживања спроведена је до мере коју је омогућило стање истражености, публикавања и доступности података (поглавље IV). Посматрање односа ових гробова према истовременим сахранама сиромашнијег инвентара (поглавље IV-6), па и оних у којима није забележен грчки импорт (Пилатовићи, поглавље IV-1), требало је да омогући увид у начин на који су се поглавари заједница издвајали од осталих чланова групе и на чему је почивао њихов статус. Анализа је имала за циљ да установи јесу ли заиста хеленске драгоцености биле иницијална компонента раслојавања. Компаративна археолошка и антрополошка грађа о заједницама – поглаварствима послужила је као оквир трагања за пореклом и упориштем социјалног статуса племенских старшина старијег гвозденог доба (поглавље II-3).

На нашем материјалу, први статусни симболи који указују на јаке издвајање поглавара од његових саплеменика забележени су на гласичној висоравни, међу гробовима некрополе на Илијаку. Ови су гробови издвојени и означени као кнежевски на основу врсте и количине прилога и положаја у оквиру тумула, некрополе и шире територије (Човић 1979: 144). Међутим, сличне појаве на овој територији запажене су и у периоду касног бронзаног доба (Ћовић 1963: 56), што указује да је друштвено раслојавање заједнице касне праисторије на централном Балкану, као и у читавој континенталној Европи, процес који се не може ограничити само на период који истражујемо. Подела на бронзано и гвоздено доба, заснована пре свега на технологији, нема исти значај у погледу организације друштвеног живота, па се ова археолошка конвенција, потребна и поуздана у многим ситуацијама, овде мора узети са опрезом (*Bintliff* 1984a; *Champion* 1989: 18; *Renfrew* 1986). Штавише, на гласичном подручју овај прелаз готово да је неосетан у погледу свих аспеката материјалне културе, па се и некрополе користе континуирано (Ћовић 1963: 51; 1987). Осећај континуитета самих носилаца културе старијег гвозденог доба према претхо-

дним становницима исте земље посведочен је, осим на Гласинцу, и у случају налаза из Новог Пазара (Јуришић 1969: 41) и Новопазарске Бање (Јовановић 1995: 40), као и дугог коришћења сакралног простора у Ражани (Гарашанин 1973: 509) и на Лисијевом Пољу (Марковић 1997). Уколико се има у виду значај припадности сродничкој групи која полаже право на директно порекло од претпостављеног родоначелника, типичан за старешине поглаварстава (поглавља II-3 и IV-4, 5), никако не чуди потреба да се порекло истакне свим расположивим средствима. Дакле, у периоду који претходи појави најстаријих забележених изразитих кнежевских сахрана на централном Балкану, на истом подручју могу се пратити зачеци процеса друштвеног раслојавања и формирања слоја поглавара издвојеног политичким и економским правима и обавезама од остатка заједнице. У ширем европском контексту, степен стратификације који је досегла заједница бронзаног доба, уз краљевске гробове у Микени, илуструје се и богатим налазима са некрополе Варна у Бугарској. Инвентар појединих гробова, укључујући фрапантне количине златних предмета, упућује на друштвено раслојавање праћено правом на материјални посед већ почетком бронзаног доба (Renfrew 1986a).

Основни закључак који проистиче из овог истраживања је, дакле, да грчки архајски импорт у континенталној Европи старијег гвозденог доба није био кључни катализатор промена, нити показатељ трговине великог обима. Ови ретки предмети прешли су у посед варвара кроз мрежу различитих облика размене и стекли симболичку вредност која је одговарала већ постојећим друштвеним и политичким односима заједница касне праисторије (Dietler 1990: 386-387; Härke 1982). С друге стране, анализа фунерарних споменика одређује припадност сродничкој групи као кључни фактор у одређивању положаја у заједници, док на наследни статус поглавара посебно указују подаци добијени посматрањем гробова жена и изразито младих особа (поглавље IV-4, 5). Власт која је почивала на припадности клану подразумевала је, као главну економску ингеренцу, улогу у прерасподели добара и ресурса (*redistribution*), и оличена је у праву на посед над нарочитим добрима. Ови предмети, дакле, симболички представљају статус свог власника у политичком и економском смислу, али га не стварају.

Појава грчких производа изван територије обухваћене истраживањем, у областима њој блиском, послужила је као средство поређења, да

би се утврдиле различите социјалне и економске околности пријема грчке робе у залеђу (поглавље III-3, 4). Пример охридске области и некрополе у Требеништу управо потврђује да снажан прилив драгоцености са југа не мора бити повезан са политичком доминацијом њихових нових поседника. Чињеница да се на овом месту ради о великом броју гробова са луксузним материјалом, једнако домаћим и грчким, као и специфичним хибридним формама, упућује на читаву заједницу која своју добробит заснива на географском положају у размени. Сиромашнији гробови у Требеништу датовани су непосредно пре и после појаве богатих, што подвлачи утисак да је целокупна популација, или њен највећи део, у једном тренутку осетила добробити контроле над комуникацијом. Крај VI и почетак V века, када се одигравао овај процес, време је наглог замирања појаве кнежевских гробова у дубљем залеђу. Читав овај склоп околности омогућава да се Требениште тумачи као некропола заједнице на вратницама (*Hirth* 1978; *Hodges* 1982), пре него као група кнежевских гробова (поглавље III-4). Њена активност осетиће се тек половином V века старе ере у области источније од зоне изразитих кнежевских гробова Пилатовића, Атенице и Новог Пазара, које су дотле остале у великој мери пасивне према догађањима на југу.

Овако схваћени узроци појаве архајског грчког импорта на централном Балкану и начина на који се контакт одвијао, бацају другачије светло на сам крај овога процеса. Прегледи појаве кнежевских гробова, археолошких целина из којих потиче сав данас познат грчки материјал из наших области, скрећу пажњу на наглу појаву, краткотрајан живот и једнако нагао нестанак споменика ове врсте (Палавестра 1984). Следствено се претпоставља да је група на власти, у чију част су подигнути, такође нестала са сцене и да се социјална организација у првој половини V века битно променила (*Vasić* 1987: 649, 650). Ипак, чињеница да је највећи број предмета грчке производње положен у земљу управо у то време може да значи да је њихова симболичка улога исцрпљена и да заједница напушта стратегију коју су они оваплоћивали и разглашавали (поглавље II-4). Када је доток луксузне робе са југа досегао већи обим, упоредо са акумулацијом богатства израженог и у локалним производима, као што је случај у Атеници и Новом Пазару, губи се смисао ових предмета као објеката у које је инвестирана одложена вредност (*social storage*, *Halstead, O'Shea* 1982). Зато се они повлаче из оптицаја и полажу у гробове поглавара, где

задржавају само смисао ознаке њиховог доминантог положаја. Упоредо, појава гробова са богатим импортом, али без других ознака статуса, као што су Лисијево Поље и Крушевица, указује на ширење права поседа над овим драгоценостима на ниже друштвене слојеве, и тиме на дезинтеграцију институције коју су првобитно означавали (поглавље IV-5). Питање које се овим отвара за будућа истраживања јесте избор стратегије коју су у овом циљу примењивале заједнице гвозденог доба централног Балкана током V и IV века. У том циљу, било би веома занимљиво размотрити оставе овог периода (уп. *Bintliff* 1984a: 159, 167).

Најзад, потребно је истаћи неке методолошке специфичности овог истраживања, наметнуте пре свега његовим непосредим предметом. Било је потребно помирити различите изворе података – археолошке, писане, етнографске – већ стога што је географско, хронолошко и културно одређење заједница чији је контакт посматран, наметнуло питање односа метода класичне и праисторијске археологије. Одабрано решење – интердисциплинарни приступ, у великој мери ослоњен на метод социјалне антропологије, последица је питања која су постављена и циља истраживања. Контакти међу заједницама и промене које их прате, иако чест предмет археолошких истраживања, једнако су марно изучавани и у другим областима друштвених наука. Ова компаративна грађа и закључци истраживача наметали су се као неопходна допуна строго археолошким начинима посматрања, која се показала сврсисходном. Искуства при изради овога текста упућују на низ појава у старијем гвозденом добу наших области које се могу истраживати у истом кључу и значајно допринети нашим знањима о заједницама касне праисторије централног Балкана.

1) СРЕБРНО ПОСУЂЕ

1. *Phiale mesomphalos*, Нови Пазар почетак V века старе ере
Сребрна *phiale* са позлаћеном апликацијом на дну. На апликацији је урезан стилизован мотив лотосовог цвета издужених листова. Омфалос је у облику издуженог цилиндра.

Пречник: 17,6 cm

Народни музеј, Београд, инв. бр. 734/I

Међу блиским аналогијама за ову посуду налазе се фиале из Мајкопа, данас у Берлину, те примерак из Кубана, данас у Ермитажу (*Young* 1958, Pl. XVIa, б). Љ. Поповић (1958) апликације на сребрним пехарима из Требеништа повезује са орнаментом овога суда. Цилиндрични тугулус, међутим, овај примерак чини јединственим и нису познате аналогије за овај детаљ (*Mano-Zisi, Popović* 1969: 15; *Rolley* 1982).

2) СРЕБРНЕ АПЛИКАЦИЈЕ

1. Представа вепра, Атеница, хумка I, периферни гроб
Фрагмент позлаћене сребрне фолије, на којој је резањем и искуцавањем изведена представа дивљег вепра. Детаљи, као што је на кострешена чекињаста грива, изведени су урезивањем.

Димензије: 4,8 x 1,7 cm

Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 265

Ђукњић и Јовановић (1966: 41) наводе бројне аналогије за овакву представу дивљег вепра на грчким сликаним вазама оријентализујућег и црнофигуралног стила коринтских радионица (*P. de la Coste-Masseliere, Le sanglier de Calydon, Au Musée de Delphes, Paris, 1936: 120-159; A. Lane, GREEK POTTERY, London, 1947: 33, Fig. 25c*) и сматрају да је атеничка апликација красила метални шлем или штит.

2. Представа вепра, Заграђе, тумул I, гроб 3

Сребрна фолија са искуцаним мотивом дивљег вепра у ставу повлачења. Детаљи – грива, мускулатура – изведени су урезивањем.

Димензије: 4 x 2,5 cm

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 18186

М. Паровић (1960: 25) такође истиче сличност ове представе са сценама лова на калидонског вепра у керамичкој продукцији Коринта од друге четвртине VI века старе ере.

Сличност апликација из Атенице и Заграђа несумњиво пада у очи и на њу су указали како Паровић (1960), тако и Ђукњић, Јовановић (1966). Васић (1983, 1986) изнео је претпоставку да су обе апликације заправо орнаменти са великих реципијената, можда бронзаних кратера какви су познати са других локалитета. Присуство јако оштећених фрагмената бронзаног лима у оба гроба, као и масивне бронзане ваљкасте дршке у Атеници, веома сличне оној из Требеништа, појачавају веродостојност ове претпоставке. Сликаним представама сродним нашим апликацијама могу се додати и два коринтска арибалоса (*J. Morin, LE DESSIN DES ANIMAUX EN GRÈCE D'APRÈS LES VASES PEINTS, Librairie Reuonard, Paris, 1911: 57, 58, fig. 53, 54*) за које Морен сматра да су малоазијски, асирски утицај у грчком вазном сликарству, потом атички динос јонског стила из прве половине VI века (*Morin 1911: 162, fig. 189*), и најзад, пример из уметности рељефа са сикионског тезаура у Делфима (*Richter 1950, fig. 358.*), који је датован у године 570-550. старе ере.

3. Палмета, Атеница, хумка II, централни гроб крај VI века старе ере
Апликација у облику палмете, израђена искуцавањем на позлаћеном сребрном лиму. Између волута очуване три од пет првобитних латица заобљених врхова.
Димензије: 1,6 x 1,9 cm Народни музеј, Чачак, инв. бр. 253

Метални судови нађени у гробовима других варварских поглавара, који су поседовали грчке производе (Нови Пазар, Требениште, Викс) украшавани су палметима сродне форме (Ђукњић, Јовановић 1966: 43). Овакав украс могао се појавити и на огледалу, као што указује друга паралела коју наводе истраживачи чачанске некрополе (*L. Rey, Decouverte d'un miroir de style archaïque grec, ALBANIA 3, 1928: 37, fig. 30.*). Трећа претпоставка о примени ове апликације, као орнаmenta на шлему коју аутори посебно истичу, изгледа најмање веродостојна с обзиром да је лим сасвим раван и није закривљен, какав би морао бити да би пратио облик парагнатиде.

3) БРОНЗАНО ПОСУЂЕ

1. Здела, Илијак, тумул II, гроб I VII век старе ере
Дубока здела равнoг дна са јако разгнутим ободом декорисаним искуцавањем.
Пречник: 34 cm Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 5411
2. Здела, Осово, тумул II, гроб I VII век старе ере
Дубока здела равнoг дна, са јако разгнутим ободом, декорисаним искуцавањем.
Пречник: 41 cm Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 18102

Зделе са равним дном и ободом декорисаним искуцавањем имају аналогије са гла јужне Италије (*Hencken 1958; A GUIDE TO THE EXHIBITION ILLUSTRATING GREEK AND ROMAN LIFE, London, 1920: 63, T. 53*). Гласиначке зделе Паровић (1960: 23) сматра раним примерцима овог типа и датује их у прву половину VII века. Непромењено мишљење о времену и месту настанка ових здела изнео је и Васић (1986: 13).

3. **Бронзани скифос, Илијак, тумул II, гроб 1** VII век старе ере
Мањи суд облика скифоса са разгнутим ободом, коничним трбухом и благо профилисаном стопом. Трагови двеју хоризонталних дршки од гвожђа непосредно испод обода.
Висина: 7 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 5413
Аналогија коју наводи М. Паровић (1960: 25) потиче са ископавања на атинском Акропољу (*A. de Ridder, CATALOGUE DES BRONZES TROUVÉS SUR L'ACROPOLE D'ATHÈNES, Paris, 1896, 38, Pl. 12*). Као што истиче Б. Човић (1983), веома је могуће да су гвоздене дршке биле накнадна поправка, пошто су оригиналне сломљене. Васић (1983) дозвољава и могућност да је овај суд пореклом из јужне Италије.
4. **Ребраста здела, Илијак, тумул II, гроб 1** VII век старе ере
Суд са разгнутим ободом, кратким ваљкастим вратом и заобљеним трбухом, на ниској прстенастој стопи. Трбух је орнаментисан широким вертикалним ребрима.
Пречник: 19 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 5410
5. **Ребраста здела, Читлуци, тумул I, гроб 5** VII век старе ере
Суд са разгнутим ободом, кратким цилиндричним вратом и заобљеним трбухом, на ниској прстенастој стопи. Трбух је орнаментисан широким вертикалним ребрима.
Пречник: 19 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2851
Оваква форма посуде позната је у етрурској материјалној култури, где се по наводима Ф. Маца (*F. Matz, Altitalische und vorderasiatische Riefelschalen, КЛЮ 30, 1937, 112*), појављује најчешће у контексту гроба. Нарочито су распрострањене на територији Италије крајем VIII и током VII века старе ере (Паровић 1960: 21). У гробове гласиначког подручја стигле су међу најстаријим импортованим предметима, свакако посредством грчких трговаца, највероватније са италског тла (Васић 1986: 15).
6. ***Phiale mesomphalos*, Илијак, тумул II, гроб 1,** VII век старе ере
Здела калотастог облика, непрофилисаног обода, са калотастим омфалосом.
Пречник: 17 цм, висина: 5,5 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 5412
7. ***Phiale mesomphalos*, Брезје, тумул I, гроб 1** VII век старе ере
Зделица благо разгнута обода, заобљеног трбуха, са калотастим омфалосом.
Пречник обода: 13 цм, висина: 4,5 цм
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 12001
8. ***Phiale mesomphalos*, Брезје, тумул I, гроб 2** VII век старе ере
Калотаста здела непрофилисаног обода са нижим калотастим омфалосом.
Пречник обода: 19 цм, висина: 5,5 цм
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 11999
9. ***Phiale mesomphalos*, Брезје, тумул I, гроб 2** VII век старе ере
Здела калотастог трбуха и непрофилисаног обода, са вишим омфалосом.
Пречник обода: 16 цм, висина: 5,5 цм
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 12000

10. *Phiale mesomphalos*, Илијак, тумул XIII, гроб 1 VII век старе ере
Нижа калотаста здела непрофилсаног обода, са профилсаним омфалосом.
Земаљски музеј, Сарајево
11. *Phiale mesomphalos*, Осово, тумул II, гроб 1 VII век старе ере
Мања здела благо разгрнутог обода и заобљеног трбуха, са профилсаним омфалосом. Зидови зделице орнаментисани су стилизованим искуцаним листовима лотоса.
Пречник: 13,5 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 18101
- Зделе са омфалосом, које су служиле за изливање течне жртве, пореклом су из Азије, где су у IX веку први пут прављене посуде са испупчењем на дну. Јонски Грци први су од својих суседа прихватили нову форму зделе, а у VII веку, заједно са обичајем с којим су у вези, фиале су пренете и у копнену Грчку (Vasić 1983). М. Паровић (1960: 23) сматра да су гласиначки примерци начињени управо у време када је овај тип зделе почео да се појављује међу европским Грцима, што је датум са којим се саглашава и Р. Васић (1983: 188). М. Паровић као место производње ипак предлаже Малу Азију. Обичај украшавања фиале, као што је случај са зделицом из Осова, има директну аналогију у Анадолији, у гробу једног Фригијца у Гордиону (Young 1958, T. 27, Fig. 22, 24; Паровић 1960: 23). Васић (1975: 89), међутим, наводи Пелопонез као место настанка посуде из Осова, и доводи је у везу са примерком из Доње Долине.
12. *Oenochoe*, Нови Пазар крај VI века старе ере
Мањи суд овоидног тела са кратким ваљкастим вратом и високим косо засеченим изливком. Висока дршка на ободу је украшена двома, а на рамену једном урезаном розетом.
Висина реципијента: 9 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 658/I
- Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић (1969: 15) наводе као аналогију ојнохое већих димензија, али истог облика и украса, која је нађена у Требеништу (Filow 1927: 62, сл. 69). Роле (Rolley 1982: 88) налаз из Новог Пазара повезује са примерком из Коринта (Vokotopoulou 1975, No. 38, p. 46) и посуду сматра коринтским или халкидичким радом. Међу материјалом из Синдоса налазе се два суда, такође већих димензија, али и веома сродне форме (Vokotopoulou et al. 1985, сл. 161, 376).
13. Суд на трonoшцу, Нови Пазар крај VI века старе ере
Полулоптасти суд са двома хоризонталним дршкама петоугаоног пресека. Обе дршке украшене су пластичним розетама. Постоље почива на три лавље шапе.
Укупна висина: 13,5 цм, висина трonoшца: 5,5 цм, пречник: 11 см
Народни музеј, Београд, инв. бр. 655/I
- Каталог налаза из Новог Пазара (Mano-Zisi, Popović 1969: 14-15) наводи паралелу са судом из јужне Италије (Richter 1953: Pl. LXIII ф), затим Олимпије (Olympria

IV, 146, No. 912, T. LV) и Требеништа (*Filow 1927: 72, No. 89*). Треба додати примерак из Синдоса (*Vokotopoulou et al. 1985, сл. 139*).

14. Суд на трonoшцу, Нови Пазар крај VI века старе ере
Суд плитког заобљеног реципијента, са двома хоризонталним дршкама на ободу. Дршке су шестоугаоног пресека, са биконичним проширењем на средини и урезаним палметама на крајевима. Горњи обруч постоља је вертикално канелован. Три ноге постоља су у облику лављих шапа.
Висина: 26 цм, пречник отвора: 44,5 цм
Народни музеј, Београд, инв. бр. 652/1

Поповић (1969: 15) овај суд, као и претходни, повезује са налазом из Требеништа (*Filow 1927: 72, No. 89, Abb. LXXXVIII-XC*).

15. Хидрија, Нови Пазар крај VI века старе ере
Посуда разгрнутог обода, коничног врата и крушколиког трбуха, на ниској стопи. Једна вертикална дршка у облику наге фигуре младића. На ободу две лежеће фигуре лава, којима се курос држи за репове. Код ногу младића две лежеће фигуре овна и глава Медузе. На рамену посуде две хоризонталне дршке са палметама на крајевима.
Висина: 43 цм, пречник дна: 14,5 цм, вертикална дршка: 18,5 цм
Народни музеј, Београд, инв. бр. 648/1

Мано-Зиси и Поповић (1969: 14) сматрали су новопазарску хидрију јужноиталским радом и став поткрепили аналогијама из Картагине (*Reinach 1897, 3, 25, 6*) и Балтимора (*Hill 1958, Pl. 51, Figs. 6-8*). Међутим, наведени курос из Балтимора Дороти Хил је, као и низ сродних примерака, сматрала пелопонеским радом где се овај тип антропоморфне дршке појавио средином VI века и одатле пренет у јужну Италију, „прилично касно“ (*Hill, 1958: 199, 200*). Р. Васић је, уз претпоставку о јужноиталском пореклу новопазарског бронзаног посуђа, као и атиничког (1983: 189), поменуо и северозападну Грчку као могуће место производње (1986: 13). У сваком случају, тачка на путу свакако су биле јужнојадранске насеобине. Роле налази аналогију за новопазарског куроса у статуети јахача из Додоне и посуду сматра коринтским радом (*Rolley 1982, Figs. 172-175; Rolley 1983: 142, Pl. 71*).

16. Фрагменти фиале, Бранковићи, тумул V, гроб 1 почетак V века старе ере
Пет фрагмента танког бронзаног лима, који су припадали ободу и трбуху једне фиале. Испод обода очуване су две траке орнаменталног изведеног искуцавањем. На једном фрагменту примећује се део фигуралне представе.
Пречник: око 20 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 13841
17. Фрагменти фиале, Потпећине, тумул XVIII почетак V века старе ере
Девет фрагмената веома танког бронзаног лима. Фрагменти који су чинили дно посуде указују на постојање омфалоса. Фрагменти трбуха носе трагове искуцаваног фигуралног орнаменталног.
Димензије: 7 x 3 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 6052

Човић (1983: 149-150) је понудио могућу реконструкцију фигуралне представе коју су носиле фиале из Бранковића и Потпећине, као низ стилизованих грифона и навео аналоган примерак из Перахоре (Payne 1940, Pl. 51, 3). Васић (1983: 188) ове посуде сматра коринтским радом и датује их нешто раније, у средину VI века старе ере.

18. **Фрагменти фиале**, Потпећине, тумул XVIII почетак V века старе ере
Једанаест фрагмената веома танког бронзаног лима. Фрагмент који се налазио при дну посуде показује јасан траг омфалоса, око којег је изведен орнамент искуцавањем.

Димензије: 6 x 2 cm

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 6052

Човић (1983: 150) за овакав тип украшавања фиале наводи аналогije из Доње Долине (B. Čović, *Donja Dolina, INVENTARIA ARCHAEOLOGICA, JUGOSLAVIA, FASC. 31, Vonn, 1961, 125, 3*) и поново из Перахоре (Payne 1940, Pl. 54, 1-2).

19. **Пехар**, Читлуци, тумул V, гроб 1 крај V века старе ере
Бронзани посребрени пехар са јако разгрнутим ободом, цилиндричним вратом и крушколиким трбухом, на равном дну. Тракаста дршка за обод је причвршћена двома алкама од сребрне жице. Трбух је орнаментисан урезаним вертикалним канелурама.

Висина: 8,2 cm

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2969

20. **Пехар**, Читлуци, тумул V, гроб 1 крај V века старе ере
Бронзани посребрени пехар са јако разгрнутим ободом, цилиндричним вратом и крушколиким трбухом, на равном дну. Тракаста дршка за обод је причвршћена двома алкама од сребрне жице. Трбух је орнаментисан урезаним вертикалним канелурама.

Висина: 8 cm

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2970

Сличност форме и орнаментике ових пехара са истовременом керамичком продукцијом нарочито је упечатљива на налазима из некрополе Дуванли у Бугарској, где су у истом гробу нађене посуде од оба материјала. Састав глине бугарског пехара указује на атичку производњу. Тако М. Паровић (1960: 29) истиче да не може бити никакве сумње у место и време настанка ових пехара, те да се ради о типичном производу атичких радионица V века. Међутим, упућује да су овакви налази познати и међу материјалом из црноморских колонија. Васић (1983: 190-191) такође наглашава атички утицај у стилу израде читлучких пехара. У колекцији К. Карапаноса изложеној у Националном музеју у Атини, под бројем 15 239, изложен је пехар веома сличне форме и декорације, са знаком да потиче из Македоније и без датовања.

21. **Цедиљка**, Читлуци, тумул V, гроб 1 V век старе ере
Плитак суд са улошком – цедилом. Дуга таласаста дршка причвршћена је за кивцима за трбух суда.

Пречник: 9,2 cm

Земаљски музеј, Сарајево

Веома фини рад и функција овог предмета, по мишљењу М. Паровић, несумњиво га опредељују као рад страних мајстора. Она наводи (Паровић 1960: 29) аналогije из Украјине (А. Бобринский, Отчет о раскопах произведених в чиринском уезде киевской губернии, ИАК 14, 1905: 23, слика 52) и Олбије, где су, на основу контекста, цедила датована у V век старе ере. Место производње, међутим, теже је одредити. У збирци К. Карапаноса у Националном музеју у Атини, под бројем 1214, изложено је цедило веома блиске форме, које потиче из Додоне, без назначеног датовања.

II

Керамичко посуђе

1. **Фрагмент дна посуде, Осово, тумул II, гроб 1** VII век старе ере
Фрагмент прстенастог дна посуде од црвенкасте глине.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 11515
 2. **Фрагменти већег суда, Сјеверско, тумул VII** VI век старе ере
Четири фрагмента трбуха и дршке округлог пресека већег суда, израђеног од жутомрке глине са примесом веће количине лискуна.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 14172
 3. **Фрагмент дна веће посуде, Русановићи, тумул VIII** VI век старе ере
Фрагмент дна веће посуде (*оепочое?*) дебелих зидова. Глина је светла, жутомрка, са примесом лискуна.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. нр. 11897
 4. **Фрагмент дна посуде, Русановићи, тумул VIII** VI век старе ере
Фрагмент прстенастог дна од жућкасте глине са примесом лискуна.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 14075
 5. **Фрагмент киликса, Илијак, тумул VI** VI век старе ере
Фрагмент обода и трбуха мале посуде са очуваном једном ваљкастом хоризонталном дршком облика слова П. Глина је мркосива, са примесом лискуна.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 5634
- Маја Паровић (1960: 26-27) низ фрагмената керамичких посуда из тумула на Гласинцу повезује, по одликама фактуре, са радионицама на острвима и обали Мале Азије.
6. **Фрагмент трбуха киликса, Осово, тумул IX** почетак VI века старе ере
Фрагмент посуде израђене од мркожуте глине. Са спољашње стране очувано шест вертикалних паралелних линија у тамномрком фирнису.
Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 14047

Уз овај фрагмент Маја Паровић (1960: 27) наводи још два која се чувају у Земљском музеју у Сарајеву, али без података о месту налаза. Сва три сматра родско-јонском продукцијом са почетка VI века.

7. *Оепочое*, Атеница, хумка II, централни гроб друга половина VI века
Оепочое са издуженим кљунастим изливком, кратким ваљкастим вратом и крушколиким трбухом, на прстенастој стопи. Израђена је од глине светле жућкасто-црвенкасте боје. Трбух је орнаментисан трима паралелним хоризонталним тракама мркоцрвене боје. Благо канелована тракаста дршка.

Висина: 28,5 цм

Народни музеј, Чачак, инв. бр. 65

М. Ђукњић и Б. Јовановић (1966: 49) наглашавају да је атеничка посуда по својој факури типична за јонску продукцију друге половине VI века и посуду датују у последњу четвртину VI века старе ере. Сродна форма изливка, врата и дршке појављује се и на једној посуди из Синдоса (*Vokotopoulou et al.* 1985, сл. 231), коју аутори каталога повезују са Коринтом, што је подржала и Маја Паровић (1978: 40). У каснијој анализи (Паровић-Пешикан 1989) овај став је допунила претпоставком да се ради о производу са Тасоса или Халкидика, по узору на коринтску продукцију.

8. Олпе, Нови Пазар крај VI века старе ере
Посуда задебљаног обода, кратког цилиндричног врата и овоидног трбуха на ниској наглашеној прстенастој стопи. Од обода до рамена једна тракаста дршка. На предњој страни вазе црнофигурална представа Диониса са пратњом. Бог држи ритон у десној руци, док су са обе његове стране сатири у игри. Представа је изведена црним фирнисом са детаљима у мркој и црвеној боји.

Висина: 21,7 цм; пречник отвора: 9 цм

Народни музеј, Београд, инв. бр. 659

Мано-Зиси и Поповић (1969: 13) као паралелу за олпе из Новог Пазара наводе вазу из Чертозе (*O. Montelius, LA CIVILISATION PRIMITIVE EN ITALIE, T. CVI, 6*), која потиче из затворене гробне целине и тако је нарочито погодна за датовање. Идентична представа Диониса налази се на вази из Ампуриаса (*Almagro* 1952, T. IX, 4, 7). Мано-Зиси и Поповић (1969) зато сматрају да је олпе пореклом из средње или јужне Италије.

9. Киликс, Нови Пазар крај VI века старе ере
Низак широк суд на наглашеном прстенастом дну, са две хоризонталне масивне дршке. На трбуху вазе, између дршака, два метопска поља са црнофигуралним представама пса или лисице у трку. Фигуре животиња се налазе између палмета.

Висина: 7,5 цм; пречник дна: 9,5 цм

Народни музеј, Београд, инв. бр. 660/I

Мано-Зиси и Поповић (1969: 13-14) на основу сликане декорације сврставају овај суд у халкидску варијанту атичке продукције ваза за пиће. Форма киликса

не пружа могућности за ближу атрибуцију, с обзиром да је веома заступљена у целом грчком свету.

10. Скифос, Храстовача, тумул V почетак V века старе ере
Благо коничан низак суд на ниском прстенастом дну. Две хоризонталне дршке у облику слова П. Израђен од црвенкасте глине. Оштећења површине при конзервацији.

Висина: 7 цм; пречник обода: 10 цм

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2598

Услед оштећења површине посуде, Маја Паровић (1960: 32) уздржано је определила овај скифос као беотски производ, наводећи му као аналогију примерак нађен у Танагри (*M. Collington, L. Couve, CATALOGUE DES VASES PEINTES DU MUSÉE NATIONAL D'ATHÈNES, Paris, 1904, T. XXXII, 794*), и хронолошки га определила у прву половину V века.

11. Скифос, Читлуци, тумул V V век старе ере
Коничан суд непрофилисаног обода, на прстенастој стопи, са два хоризонтална дршкама у облику слова П. Израђен од црвенкасте глине. На обе стране посуде налази се представа сове изведена жућкасто-белом бојом на премазу од црног фирниса.

Висина: 3,5 цм; пречник обода: 7,2 цм

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2967

Маја Паровић (1960: 32) је, у ранијој анализи овога суда, скифос из Читлука сматрала грчким радом и наводила му је аналогије са Делоса и из области Црног мора. У свом новијем раду (*Parović-Pešikan 1986: 41-42*), међутим, изнела је претпоставку да се ради о етурској имитацији атичког рада са краја V века старе ере.

III

Ратничка опрема

1) ДЕФАНЗИВНА ОПРЕМА

1. Шлем, Арарева громила, гроб I друга половина VI века старе ере
Шлем искуцан из једног комада бронзаног лима, са назалом и паранатидама. На челу и затиљку кукице за причвршћивање перјанице. Дуж ивице ситни закивци.

Висина: 20 цм

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 272

Маја Паровић-Пешикан (1960: 24-25) гласиначки шлем сврстава у тзв. атичко-коринтску групу, на основу чињенице да нема рељефне приказе црта лица и ребро на прелазу из калоте у штитник за врат. Наводи аналогије из вазног сликарства Атике у другој половини VI века (Егзекијина амфора са представом Ахила и Ајанта, *Boardman 1984: 200*). Снодграс (*Snodgrass 1982*), међутим, овај детаљ приписује хронолошкој, а не географској разлици у изради шлема, сматрајући старијим пример-

ке са заобљеном калотом без оштрог прелаза на врату, док је варијанта са рашчлањеним затиљком млађа и јавља се у време персијских ратова. Овакав став оправдава и промену у датовању гласиначког шлема, који је Човић (1967) определио у фазу V а гласиначке културе, да би касније (1987) прихватио мишљење Р. Васића (1982: 582), по којем се датум може померити у старију фазу IV с-2, дакле пре последње четвртине VI века. Остали примерци из балканског залеђа (Требениште, Каптол), такође припадају овом старијем типу без наглашене калоте.

2. Шлем, Ражана, хумка V, гроб 1 друга половина VI века старе ере
Шлем илирско-грчког типа са отвореним лицем и дугим парагнатидама. Преко калоте два паралелна ребра. На челу и затиљку кукице за причвршћивање перјанице. Дуж ивице низ ситних округлих жигова, који имитирају закивке. Штитник за врат оштро повијен напоље.
Народни музеј, Београд
3. Шлем, Кличево крај VI века старе ере
Шлем илирско-грчког типа, са отвореним лицем и дугим парагнатидама. На калоти два паралелна ребра. На врховима парагнатида и на затиљку по једна рупица. Задњи руб шлема јако повијен напоље.
Завичајни музеј, Никшић
4. Шлем, Трстеник почетак V века старе ере
Шлем илирско-грчког типа са отвореним лицем и дугим парагнатидама. На калоти два паралелна ребра. Дуж ивице низ ситних округлих жигова. На челу и затиљку кукице за причвршћивање перјанице. Штитник за врат оштро повијен напоље.
Висина: 29 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 645/1
Снодграс (Snodgrass 1964; 1982) порекло илирског шлема изводи из коринтског и сматра да су најстарији примерци са Пелопонеза из раног VII века. Овај тип шлема веома рано је постао далеко популарнији у варварским областима и његова млађа варијанта (VII до средине VI века старе ере), са повијеним вратним штитником и имитацијом закивака на рубу, честа је на балканском простору (Marović 1976). Исто датовање шлемова из Ражане, Трстеника и Кличева предлаже и Р. Васић (1982; 1982-1983).
5. Кнемиде, Читлуци, тумул I, гроб 5 прва половина VI века старе ере
Пар штитника за потколенице од бронзаног лима, које прате анатомски облик ноге. Изражена је мускулатура листа. По ободу су видљиве перфорације за пришивање поставе и траку којом су кнемиде везиване око ноге.
Дужина: око 50 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2854
6. Кнемиде, Кличево крај VI века старе ере
Пар кнемида од бронзаног лима, које прате мускулатуру ноге, досежући од колена до глежња. Ивицом бронзаног лима закивцима је причвршћена уска украсна трака. Три пластична ребра наглашавају мишић листа.
Дужина: 46-48 цм Завичајни музеј, Никшић

7. Кнемиде, Кличево

Пар кнемида од бронзаног лима, које прате мускулатуру ноге. Ивицом лима низ ситних перфорација за причвршћивање поставе. Три пластична ребра наглашавају мишић листа.

Дужина: 32-44 цм

Завичајни музеј, Никшић

Маја Паровић (1960: 23-24) на првом месту је истакла сродност гласиначких кнемида са примерцима из Санског Моста, чему треба додати и пар са Каптола. Такође треба навести да су у гробу ратника код Тетова, у коме је нађена фигурина Менаде, украс са великог металног реципијента, констатовани фрагменти бронзаног лима са траговима мускулатуре, које је Растко Васић (1982: 11-13) протумачио као веома оштећен пар штитника за потколенице. Сви ови примерци из варварских области Балкана припадају старијем типу кнемида са веома израженом мускулатуром и перфорацијама за ушивање поставе (*Snodgrass* 1982; *Vasić* 1982). Упечатљива представа овог дела хоплитске опреме налази се на Егзекијиној амфори, датованој у трећу четвртину VI века старе ере (*Boardman* 1984: 200). Географско порекло кнемида са Балкана теже је одредити, јер су све грчке радионице пратиле исти једноставни модел.

8. Умбо, Читлуци, тумул I, гроб 5

VII-VI век старе ере

Округли умбо штита, начињен од бронзе, са средишњим полулопастим испупчењем, на коме је ливени четворострани шиљак. По ивици, умбо је декорисан мањим и већим кружним испупчењима.

Пречник: 16,5 цм

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2852

9. Умбо, Атеница, хумка II

Фрагменти гвозденог умба штита са симетрично распоређеним испупчењима изведеним искуцавањем. Очуван је и масивни четвороугаони шиљак.

Очуване димензије: 2-9 цм

Народни музеј, Чачак, инв. бр. 76

10. Умбо, Атеница, хумка II

Фрагменти гвозденог умба штита са очуваном бронзаном превлаком. Аплицирани пластични украси на ободу.

Очуване димензије: 2-6 цм

Народни музеј, Чачак, инв. бр. 76

Маја Паровић (1960: 24) наводи као најблискије паралеле примерке из Олимпије (*A. Furtvängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Olympia IV, Berlin, 1880: 70, Tf. XXIV*), оквирно датоване у VII век старе ере, мада им је у овом првом објављивању приписана погрешна функција. Васић (1982: 14) не налази довољно прецизне аналогије, али сва три умба сматра радом грчких занатлија.

2) НАПАДАЧКО ОРУЖЈЕ

1. Корице мача, Атеница, хумка II крај VI века старе ере
Фрагментоване коштане корице дршке мача, са стилизованом главом птице или грифона, украшене урезаним круговама, шрафираним троугловима и пластичним ребрима.

Дужина: 6,5 цм

Народни музеј, Чачак, инв. бр. 46

2. Сечиво мача, Штрпци, тумул I V век старе ере
Фрагмент гвозденог сечива једносеклог мача.

Очувана дужина: 30 цм; највећа ширина: 6 цм

Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 30369

Кратак криви мач са једносеклим сечивом које се при врху нагло сужава, најчешће се обележава називом *machaira*, иако још од античких времена постоје извесне несугласице (Snodgrass 1982; Parović-Pešikan 1982). Овакви мачеви имали су коштану оплату дршке, на чијем врху је била глава птице или грифона. Прототип је постојао у Грчкој пре VI века, како у области наоружања, тако и као сечиво у домаћинству, али је наглу популарност *machaira* стекла тек почетком V века, вероватно под утицајем источњачког типа мача (Snodgrass 1982). Степен оштећења атеничке дршке није дозволио ближе стилско одређење, али је ван сумње њено грчко порекло (Ђукнић, Јовановић 1966: 46, 47). Маја Паровић-Пешикан (1982) овај примерак опредељује као оригиналан грчки производ са почетка V века и повезује са бодежом из Мајура код Светозарева.

3. Мач, Кличево крај VI века старе ере
Пламенасто издужено сечиво мача са средишњим ребром. Очуван је један попречни језичак на прелазу у дршку.

Дужина: 35 цм; највећа ширина: 5 цм

Завичајни музеј, Никшић

4. Мач, Ромаја, гроб 9 крај VI века старе ере
Фрагментовани гвоздени двосекли мач са пламенастим сечивом. Очувана дршка са крстастим штитником. Очувано ојачање каније на врху сечива.

Дужина: 56 цм; највећа ширина: 5 цм

5. Мач, Ромаја, гроб 5 крај VI века старе ере
Фрагментовани гвоздени двосекли мач са пламенастим сечивом. Делимично очуване дрвене каније.

Дужина: 58 цм; највећа ширина: 5 цм

6. Мач, Атеница, хумка II крај VII века старе ере
Врх сечива двосеклог мача са средишњим ребром.

Дужина: 13,5 цм

Народни музеј, Чачак, инв. бр. 15

Непосредне аналогije за ову врсту мача потичу из некрополе у Требеништу. Ове примерке Лахтов (1965) је сматрао за типично наоружање племенске аристократије с краја VI века старе ере, грчке производње, мада је дозволио и могућност

локалне израде. Овако опрезно тумачење прихватили су и истраживачи тумула код Никшића (Жижих 1979) и Призрена (Ђурић, Глишић, Тодоровић 1975). Растко Васић (1982: 15) ове је мачеве означио речју *ksiphos*, описујући их као крстасте двосекле мачеве са пламенастим сечивом, и наводећи још неколико налаза са гла средишњег Балкана (Сански Мост, Букри, Пећка Бања). На некрополи Синдос у близини Солуна такође се појављује овај тип мача, што стоји у прилог грчком пореклу овде наведених примерака (Vokotopoulou et al. 1985, No. 241, 242, 271).

IV

Накит

1. **Овална дугмад, Атеница, хумка I, централни гроб**
Осам дугмади од златног лима, украшених по ивици венцем пластичних испупчења. У унутрашњем делу остаци сиве, чврсте масе.
Пречник: 0,9 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 309
2. **Овална дугмад, Атеница, хумка I, периферни гроб**
Дванаест овалних дугмади од златног лима, са венцем пластичних испупчења по ивици. У унутрашњости су сачувани трагови сиве, чврсте масе.
Пречник: 0,7 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 247
3. **Овална дугмад, Атеница, хумка II, централни гроб**
Дванаест овалних дугмади од златног лима, украшених венцем пластичних испупчења по ободу. У унутрашњости очувани трагови сиве, тврде масе.
Пречник: 0,7 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. 9
4. **Овална дугмад, Нови Пазар**
Сто тринаест калогасто искуцаних овалних дугмади са имитацијом гранулације на ободу. Очувани трагови сиве коштано – смоласте материје.
Пречник: 0,8 цм Народни Музеј, Београд, инв. бр. 729/I
5. **Овална дугмад конкавног пресека, Атеница, хумка I, централни гроб**
Дванаест овалних дугмади конкавног пресека, израђених од златног лима. У унутрашњости очувани трагови сиве, чврсте масе.
Пречник: 1,2 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 319
6. **Овална дугмад конкавног пресека, Атеница, хумка I, периферни гроб**
Три овална дугмета конкавног пресека, израђена од златног лима. У унутрашњости очувани трагови сиве чврсте масе.
Пречник: 0,5 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 298
7. **Овална дугмад конкавног пресека, Атеница, хумка II, централни гроб**
Тринаест дугмади конкавног пресека израђених од златног лима. У унутрашњости очувани трагови сиве, чврсте масе.
Пречник: 0,5 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. 24

8. **Бобичасте апликације, Атеница, хумка I, централни гроб**
 Две бобичасте апликације од златног лима испуњене сивом, чврстом масом.
 Пречник: 0,3 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 349
9. **Бобичасте апликације, Атеница, хумка I, периферни гроб**
 Шесто двадесет пет апликација од златног лима у облику бобица, испуњених сивом, чврстом масом.
 Пречник: 0,3 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 269
- Група златног накита из Атенице по начину израде, а нарочито по испуни од сиве тврде материје, опредељена је као грчки рад (Ђукнић, Јовановић 1966: 35, 40). Чини се да је ова врста накита била популарна и у другим крајевима варварског света са којима су Грци трговали у ово време, јер најближе аналогије за атеничке налазе потичу из некропола црноморске области, где су овакви комади често и дуго били у употреби (Т. Х. Книпович, Танаис, Москва, 1949, сл. 23).
10. **Привесци у облику пчеле, Атеница, хумка I, централни гроб**
 Четрнаест привезака у облику стилизоване пчеле, израђених од златног лима. Детаљи су изведени искуцавањем и урезивањем.
 Димензије: 2,5-3,75 x 0,85-1,2 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 305
11. **Привесци у облику пчеле, Атеница, хумка I, периферни гроб**
 Двадесет три привеска у облику стилизоване пчеле, израђених искуцавањем у златном лиму.
 Димензије: 2,6 x 1,1 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 242
- Географски најближе аналогије атеничким пчелама потичу из Олтеније (D. Berciu, ARHEOLOGIA PREISTORICA A OLȚENIEI, Craiova, 1939, fig. 229/1-8), али је овај мотив пре свега повезан са облашћу источног Медитерана. Богиња Артемида као један од својих најчешћих атрибута носи пчелу и у Ефесу је нађен велики број предмета са овим мотивом (Hogarth 1908, pl. III, 5). Е.К. де ла Ферте (E.C. de la Ferte 1956: 58, 59) наводи да је сличан накит јонске израде био веома чест на грчким острвима током архајског периода, па тако и у остави Артемизиона на Делосу (J. Treneux, Le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos, BULLETIN DE CORRESPONDENCE HELLÉNIQUE, 71-72, 1947/1948, 148-248).
12. **Перле са филиграном, Нови Пазар**
 Три масивне златне биконичне перле са смоластим језгром. На споју конуса трочлана филигранска врпца. Спирале изведене филиграном и допуњене гранулама на телу перле.
 Пречник: 1,2 x 1,5 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 719/I
- Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић (1969: 26) наводе аналогије из колекције Хелене Статагос (Amandry 1953, Pl. XVIII, XXV) које су пореклом из Македоније и са Кипра. Важна подударност је подлога од смоле, која се појављује на свим наведеним примерцима. Такође су наведене аналогије са Халкидиком, из VI века старе ере, данас у музеју Бенаки (B. Segal, KATALOG DER GOLDSCHMIEDEARBEITEN, Athen, 1938, T. V).

Блискост ових перли са биконичном перлом из Атенице (Ђукнић, Јовановић 1966, Т. XV, 16), која је декорисана искуцавањем, не чини се упадљивом. Могуће је зато овај накит довести у везу са примерцима из Синдоса, (*Vokotroulou et al.* 1985, сл. 323) где се у једној богатој огрлици налази низ биконичних масивних перли украсених филигранском нити.

13. **Малинасте перле, Нови Пазар**
Осам малинастих перли, израђених спајањем златних гранула.
Димензије: 0,5 x 0,6 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 728/1

14. **Цевчице, Атеница, хумка I, централни гроб**
Двадесет шест цевчица од златног лима са отиснутим попречним плитким ребрима.
Дужина: 2,2 цм до 5,1 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 310

15. **Цевчице, Нови Пазар**
Четири стотине цевчица од златног лима са отиснутим попречним плитким ребрима.
Дужина: 2,5 цм до 4,6 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 725/1

 Веома сличан накит појављује се и на другим налазиштима у Југославији (Сремска Митровица – *Z. Vinski, VIJESTI MUZEJALACA HRVATSKE*, IX, 2, 1960, 60), док се у грчком свету аналогије могу наћи у Тесалији (*Amandry* 1953, *Pl.* XXXII, 237). Мано-Зиси, Поповић (1969: 27) сматрају да се наребрене цевчице могу сматрати редовним репертоаром у нашим областима у VI и V веку старе ере.

16. **Салталеони, Нови Пазар**
Шест салталеона од спирално увијене златне жице.
Дужина: 2-2,5 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 726/1

17. **Стаклено зрно, Брезје, тумул I, гроб 2**
Перла од црне стаклене пасте са спиралним орнаментом изведеним жутом нити.
Пречник: 1,5 цм Земаљски музеј, Сарајево

18. **Стаклена зрна, Читлуци, тумул I, гроб 5**
„Већи број зрна од стаклене пасте“ (*Benac, Čović* 1957: 16).
Земаљски музеј, Сарајево

19. **Стаклена зрна, Илијак, тумул XXII, гроб 1**
Једно зрно од плавкастог прозирног стакла са вертикалним режњевима; једно зрно од тамноплавог непрозирног стакла са белом цик-цак инкрустацијом; једно лопгасто зрно од плавог непрозирног стакла са тачкастим орнаментом жуте и беле боје.
Пречник: 1-2 цм Земаљски музеј, Сарајево

20. **Стаклена зрна, Илијак, тумул XV, гроб 2**
Једно зрно од црне стаклене пасте са белим тачкастим орнаментом; једно мање пљоснато зрно од светлоплавог непрозирног стакла.
Пречник: 1-2 цм Земаљски музеј, Сарајево
21. **Стаклено зрно, Читлуци, тумул V, гроб 1**
Једно зрно од полупрозрачног плавог стакла, неправилног лоптастог облика, са дубоким вертикалним урезима.
Пречник: 1,5 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 2966
22. **Стаклена зрна, Бранковићи, тумул V, гроб 2**
Једно мање стаклено зрно светлоплаве боје, са тачкастим орнаментом беле и плаве боје.
Пречник: 0,7 цм Земаљски музеј, Сарајево, инв. бр. 13834
23. **Перле са режњевима, Атеница, хумка I, централни гроб**
Сто тридесет осам стаклених перли са дубоким вертикалним урезима, израђених од зеленог, зеленоплавог и плавосивог стакла.
Пречник: 1,5 до 2,5 цм
Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 458, А 462, А 464
24. **Ваљкасте перле, Атеница, хумка I, централни гроб**
Две ваљкасте перле од стаклене пасте, у комбинацији црне, беле и плаве боје, са аплицираним жутиим бобицама.
Димензије: 1,5 x 1,7 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 444
25. **Зрна троугаоног и кружног облика, Атеница, хумка I, централни гроб**
Девет зрна од стаклене пасте у комбинацији црне, беле, жуте, зелене и плаве боје.
Димензије: око 0,8 x 0,7 цм Народни музеј, Чачак, инв. бр. А 444
26. **Перле са режњевима, Нови Пазар**
Двадесет шест стаклених зрна тамнозелене боје, лоптастог облика, са дубоким вертикалним урезима.
Пречник: око 1 цм Народни музеј, Београд, инв. бр. 703/I

Стаклене перле из гробова варварске аристократије највероватније су медитеранског порекла (Паровић 1960: 35, 36; Ђукнић, Јовановић 1966: 38-39; Richter 1953), мада постоје извесне индикације да су и сами становници континенталне Европе могли савладати технику, која је, пореклом из Египта, пренета у Грчку у доба касног геометријског стила. Значајан центар у грчком свету у архаици постаје Родос (E. C. de la Ferte 1956). Мано-Зиси, Поповић (1969: 26) изразили су резерву у медитеранско порекло огрлице из Новог Пазара, и радије се опредељују за аутохтону израду.

Додатак Б

ПРЕГЛЕД ГРЧКОГ МАТЕРИЈАЛА ПО ГРОБНИМ ЦЕЛИНАМА

- I – Илијак, тумул II, гроб 1
(фаза IV *b*; средина VII века)
1) бронзана здела са искуцаним ободом, VII век
2) бронзана ребраста здела, VII век
3) бронзани скифос, VII век
4) *phiale mesomphalos*, крај VII века

- II – Илијак, тумул XIII, гроб 1
(фаза IV *c-1*, крај VII века)
1) *phiale mesomphalos*, крај VII века,
Јонија или Грчка

- III – Брезје, тумул I, гроб 1
(фаза IV *c-1*, крај VII века)
1) *phiale mesomphalos*,
крај VII века

- IV – Брезје, тумул I, гроб 2
(фаза IV *c-1*, крај VII века)
1) две фиале, крај VII века

- V – Осово, тумул II, гроб 1
(фаза IV *c-1*, почетак VI века)
1) бронзана здела са искуцаним ободом, VII век
2) *lotus phiale*, почетак VI века
3) фрагмент керамике, VII век

- VI – Читлуци, тумул I, гроб 5
(фаза IV *c-2*, средина VI века)
1) бронзана ребраста здела, VII век
2) кнемиде, средина VI века
3) умбо штита, VII-VI век
4) стаклене перле

- VII – Бранковићи, тумул I, гроб 1
(фаза IV *c-2*, друга половина VI века)
1) *phiale* са представом грифона,
прва половина VI века

- VIII – Потпећине, тумул XVIII
(фаза IV *c-2*, друга половина VI века)
1) *phiale* са представом грифона,
прва половина VI века
2) *phiale* украшена искуцавањем,
прва половина VI века

- IX – Заграђе, тумул I, гроб 3
(фаза IV *c-2*, крај VI века)
1) сребрна апликација са представом
вепра, средина VI века

- X – Арарева громила, гроб 1
(фаза IV *c-2*, крај VI века)
1) коринтски шлем, друга половина
VI века

- XI – Кличево
(хоризонт 3, крај VI века)
1) два пара кнемида, средина VI века
2) шлем, почетак V века
3) мач, крај VI века

- XII – Ражана
(хоризонт 3, почетак V века)
1) шлем, почетак V века

- XIII – Трстеник
(хоризонт 3, почетак V века)
1) шлем, почетак V века

XIV – Пилатовићи, гроб 1
(фаза IV с-2, крај VI века)
1) бронзана здела

XV – Пилатовићи, гроб 2
(фаза IV с-2, крај VI века)
1) бронзана наребрена здела
2) бронзана здела са искуцаним ободом
3) златни накит

XVI – Атеница, хумка II
(хоризонт 3, око 520. године)
1) *ksiphos*, крај VI века
2) *machaira*, крај VI века
3) *oenochoe*, крај VI века
4) апликација у облику палмете, крај VI века
5) златна дугмад

XVII – Атеница, хумка I,
централни гроб
(хоризонт 3, почетак V века)
1) златни привесци у облику пчеле
2) златна дугмад

XVIII – Атеница, хумка I,
периферни гроб
(хоризонт 3, почетак V века)
1) апликација са представом вепра, средина VI века
2) златни привесци у облику пчеле

XIX – Нови Пазар
(хоризонт 3, почетак V века)
1) *oenochoe*, крај VI века
2) два суда на трonoшцу, крај VI века
3) бронзана хидрија, крај VI века
4) олпе, крај VI века
5) киликс, крај VI века
6) *Phiale mesomphalos*, почетак V века
7) златни накит

XX – Пећка Бања, гроб 1
(фаза V а, почетак V века)
1) шлем
2) керамичко посуђе
3) златни накит

XXI – Читлуци, тумул V, гроб 1
(фаза V а, средина V века)
1) два бронзана посребрена пехара, V век
2) бронзана цециљка, V век
3) скифос, V век

XXII – Крушевица
(фаза V а, средина или друга половина V века)
1) бронзана *oenochoe*
2) керамички скифос
3) златни накит

Напомена: Сви датуми односе се на VII, VI и V век старе ере. Фазе гласиначке културе и хоризонти гвозденог доба за подручје Србије преузети су из периодизација А. Бенца и Б. Човића (1957), са накнадним корекцијама (Čović 1987), и Р. Васића (1977). У овај преглед увршћен је и материјал (Пилатовићи, Пећка Бања, Крушевица), који се због недостатака података не налази у Каталогу.

Додатак В

ТАБЕЛАРНИ ПРИКАЗИ ГРОБНИХ ЦЕЛИНА

Табела 2 – Елементи конструкције кнежевских гробова

КОНСТРУКЦИЈА ЦЕЛИНЕ	ритус и пол	насеље	некро- пола	центар	плат- форма	венац	озидан гроб	спа- лиште	други гробови	пречник
Илијак II/1	С ♂	X	X	X	X				-	15 m
Илијак XIII/1	С ♂	X	X						?	10-13 m
Брезје I/1	С ♂								X	18 m
Брезје I/2	С ♀								X	18 m
Осово II/I	С ♂			X					X	17 m
Читлуци I/5	С ♂		X						X	10-13 m
Бранковићи V/1			X							
Потпећине XVIII/1			X							
Заграђе I/3	К ♂		X		X				X	
Арарева громила	К ♀	X		X	X	X		X	X	22 m
Пилатовићи 1	К ♂		X	X	X	X	X	X	X	42 m.
Пилатовићи 2	С ♀		X		X	X	X		X	42 m
Пилатовићи 3	С ♀ ^{iuв}		X		X	X	X	X	X	42 m
Атеница II	К ♂			X	X	X	X	X	-	70 m
Атеница I	К ♀			X			X	X	X	35 m
Атеница I/2	К ♂ ^{iuв}						X	X	X	35 m
Нови Пазар	К ♀			?	X	X	X		?	55 m
Пећка Бања 1	♂			X	X		X		X	
Пећка Бања 2	♀ ^{iuв}				X		X		X	
Кличево	С ♂		?				X		X	
Ражана V/1	С ♂		X						X	
Трстеник	♂									
Талине	К ♂		X							
Читлуци V/1	К ♂		X						X	
Крушевица	С ♀									

Табела 3 – Гробни њрилози домаће израде

ПРИЛОЗИ ЦЕЛИНЕ	ритус и пол	домаће кне- миде	брус / секира	барске птице	кола	коњска опрема	појас
Илијак II/1	С ♂	Х	Б				
Илијак XIII/1	С ♂	Х	Б				
Брезје I/1	С ♂		Б				
Брезје I/2	С ♀						
Осово II/I	С ♂		Б		Х	Х	
Читлуци I/5	С ♂		С		Х		
Бранковићи V/1							
Потпећине XVIII/1							
Заграђе I/3	К ♂			Х			
Арарева громила	К ♀		(проб 2) С		Х		
Пилатовићи 1	К ♂						
Пилатовићи 2	С ♀			Х		Х	
Пилатовићи 3	С ♀ _{juv}						
Атеница II	К ♂			Х			
Атеница I	К ♀			Х			
Атеница I/2	К ♂ _{juv}						
Нови Пазар	К ♀						
Пећка Бања 1	♂		Б		Х		
Пећка Бања 2	♀ _{juv}						
Кличево	С ♂					Х	
Ражана V/1	С ♂						
Трстеник	♂						
Талине	К ♂						
Читлуци V/1	К ♂						
Крушевица	С ♀						

Табела 4 – Грчки производни у кнежевским гробовима

ПРИЛОЗИ ЦЕЛИНЕ	ритус и пол	брон- зано посуђе	кера- мичко посуђе	накит	дефан- зивна опрема	оружје	скитске стреле
Илијак II/1	С ♂	X					
Илијак XIII/1	С ♂	X					
Брезје I/1	С ♂	X					
Брезје I/2	С ♀	X		X			
Осово II/1	С ♂	X	X				
Читлуци I/5	С ♂	X		X	X		
Бранковићи V/1		X					
Потпећине XVIII/1		X					
Заграђе I/3	К ♂	X					
Арарева громила	К ♀				X		
Пилатовићи 1	К ♂	X	X	X	X		
Пилатовићи 2	С ♀	X	X	X			
Пилатовићи 3	С ♀ ^{iuv}		X	X			
Атеница II	К ♂	X	X	X	X	X	X
Атеница I	К ♀	X		X			X
Атеница I/2	К ♂ ^{iuv}	X		X			
Нови Пазар	К ♀	X	X	X			
Пећка Бања 1	♂		X	X	X		X
Пећка Бања 2	♀ ^{iuv}		X	X			
Кличево	С ♂				X	X	
Рајана V/1	С ♂				X		
Трстеник	♂				X		
Талине	К ♂				X		
Читлуци V/1	К ♂	X	X	X			
Крушевица	С ♀	X	X	X			

Chieftdom and Polis

Early Iron Age of the Central Balkans and the Greek World

The subject of this study is the relation between the Archaic Greece and the contemporaneous cultures of the Early Iron Age continental Europe. The first archaeological finds testifying of these contacts have been registered by the end of the XIX century, in the form of Greek products buried as offerings in the context of exceptional funerary assemblages of the hinterland. Soon after their emergence, these objects have been interpreted in respect to the newly emerging social structure of the Iron Age communities (Chapter I-3, III-1, 2). The consolidation of the new group in power, defined by its economic prerogatives, has been seen as the most obvious explanation of the presence of the luxurious Greek objects far from the Mediterranean shores. At the same time, the prevailing interpretation of the nature of the Archaic Greek culture itself and its relations to the neighboring peoples, based primarily upon its mercantile character, backed up the interpretation according to which the tribal heads of the Iron Age communities exchanged raw material and agricultural products, lacking among the Greeks, for the splendid Hellenic goods (chapter III-1). The intensification of this relationship further promoted the stratification in the hinterland, where the heads exercised the exclusive right to communicate with the Mediterranean, thus enjoying the fruits of this exchange and strengthening their leading economic and therefore political position in the community.

By the end of the seventies, in the Anglo-American literature this approach has been put into a kind of a manifesto in the influential paper of Frankenstein and Rowlands (1978), based upon the material excavated in southwestern Germany. Its theoretical base are the concepts of world system and of center and periphery (Champion, ed. 1989; Rowlands et al, eds. 1987, Chapter II-4), according to which the events in any segment of the global

pattern, especially the ones economic in nature, may be explained by the mutual dependence of all its constituent parts. In this process relations of domination are created among the units determining the extent and character of their mutual exchange. In the case of the relations between Archaic Greece and the Iron Age Europe, according to the model of Frankenstein and Rowlands, the domination of the Hellenic component, embodied in its cultural and economic strength, decisively caused the change of the social pattern in the barbaricum. According to this model, the relations of economic dependency upon the exchange with the South and the flow of luxurious goods caused drastic changes among the continental communities, their social and economic relations.

The present research has been aimed at investigating the applicability of the described model to the situation in the Central Balkans during the VII, VI, and V centuries BC, especially because since the seventies some weak points of this interpretation have been pointed out (Bintliff 1984a: 166, 167; Collis 1994: 32, 34; Dietler 1989, 1990; Gibson, Geselowitz 1988: 6; Härke 1982). Among the objections put forward concerning the actual material the model deals with, the fact has been emphasized that the small quantity of the Greek goods recorded in the hinterland does not fit into the pattern of a mighty economic input from the South and the control over its redistribution as the key elements of the social change (Bintliff 1984a: 166-167; Dietler 1990: 357, 358). The review of the imported objects from the Central Balkans points to the equally poor quantity of Greek products in the hinterland (Chapter III-2, Appendix A, B). It is of utmost importance to explore the implications of this remark in connection to re-investigation of the Archaic Greek economy and its relations to the other communities, especially the ones based upon colonization (Chapter III-1). In the light of the archaeological evidence and interpretive models, the idea of trade as the prime mover of the Hellenic society and economy, therefore one of the key reasons leading to the foundation of the new settlements all over the Mediterranean and Black Sea shores, gave way to the conception of the basically agricultural nature of the Greek culture throughout the Archaic and Classical periods. The foundation of the colonies and their subsequent life in the new environment are above all explained by the need for arable land, not for the trading posts. It has therefore proven necessary to rethink the nature of the communication between the Archaic Greeks and the contemporaneous cultures of temperate Europe, and to seek for the solution that would explain the exchange among them by a notion other than trade.

Ritual exchange of gifts as the manifestation of good intentions, among individuals as well as among whole communities, represented by their heads, has been documented and meticulously analyzed on a large sample of comparative archaeological, written and ethnographic evidence (Chapter II-3, 4). The institution of *keimelion*, gift-giving of the goods specially designed for the purpose of creating and maintaining amicable relations through the creation of debt, has been described in Homer's poems, as well as in Xenophontes' *Anabasis*. Historical and anthropological material points to the similar rite of exchange among the communities whose social organization may be considered analogous to the one of the Iron Age communities of the Central Balkans. Following this line of argumentation the interpretation is put forward describing the relations among the Greeks and the Central Balkan peoples, accounting for the small scope of exchange in exceptional objects, the possession over which is restricted to the members of the group in power.

The need for such a manifestation of good will surely existed at the moment of the foundation of the colonies of Apolonia and Epidamnos in the southern Adriatic coast, by the beginning of the seventh century, just before the first imported goods reached the Central Balkans (Chapter III-1, 2). Archaeological and written sources on the colonizing activity of the polis of Corinth in Epirus and Albania, as well as the specific cults of the sanctuary in Dodode, point to the complex relations between the indigenous population and the newcomers, which had to be clearly regulated at the moment of foundation of the permanent settlements, and the agreement unquestionably announced, in the manner clear and acceptable to both parties. From the contact point to the place of subsequent finding in the interior of the Balkans, the Greek products traveled along the already established network of exchange and relations of reciprocity. The regions of today's northern Albania, where the suggested contact took place, the lands of eastern Bosnia, where the oldest imports have been registered, and subsequently western Serbia and Montenegro, perform a high level of unity in terms of material culture, embodied in the concept of the Glasinac – Mati complex. Consequently, the whole territory encompassed in the suggested network of exchange, from the Adriatic colonies to the princely graves of the Central Balkans, where the goods had been buried, may be perceived of as a homogeneous area over which ritual, social, and economic exchange took place. The causes for the appearance of the imports did not necessarily have to be of commercial and economic character, so the consequences of this

contact need not be, as assumed by Frankenstein and Rowlands, a more vivid economic activity in the hinterland directed to meet the needs created by the influx of luxurious goods from the south, leading to the consequent social stratification.

Some details of the social order of the Central Balkans Early Iron Age also point to different possibilities of interpretation of the emergence of the group in power and its strategies of maintenance of the dominant role in the society. The analysis is somehow limited by the state of research, publication, and accessibility of the data (Chapter IV). The Hellenic imports in the Central Balkans are retrieved almost exclusively from funerary contexts. The comparative archaeological and ethnographic material on chiefdoms was used here as the initial model in the search for the origins and foundation of the social status of the heads of communities of the Early Iron Age (Chapter II-3). The scrutiny of the relation of these “princely” graves to the contemporaneous burials of poorer inventory (Chapter IV-6), and to the ones which did not contain any imported goods (Pilatovići, Chapter IV-1), was aimed at establishing the ways in which the heads of the communities differed from the rest of the population, and at determining the grounds on which their status was founded. The analysis was especially aimed at establishing whether the influx of the Hellenic imports decisively influenced the social change and stratification in the hinterland.

Among the assemblages treated here, the earliest status symbols pointing at somewhat more significant difference among the members of the community has been noted in the graves from the Glasinac plateau, especially from the necropolis Ilijak. These graves have been separated and denoted as princely on the grounds of the quality and quantity of the goods enclosed, the position inside the mound, the necropolis itself and their general geographical setting (Човић 1979: 144). However, similar traits have been noticed in the graves of the preceding Bronze Age (Čović 1963: 56), leading to the assumption that the social stratification of communities during the later prehistory of the Central Balkans, and that of the whole Europe indeed, is a process not to be confined to the period of the Early Iron Age. The systematization into the periods of Bronze and Iron Ages, based above all on the technological traits, does not bear the same importance in respect to social life, so this archaeological convention, necessary and useful in many situations, should be treated with restraint in this respect (Bintliff 1984a; Champion 1989: 18; Renfrew 1986). Furthermore, in the region of Glasinac this transition is almost unnoticeable in respect to all

the aspects of the material culture, stressed by the fact that the necropolises are used continually (Čović 1963: 51; 1987). The subjective feeling of continuity of the prehistoric populations themselves is testified in the Glasinac region, but also in the case of Novi Pazar (Јуришић 1969: 41) and Novopazarska Banja (Јовановић 1995: 40), as well as in the long-term use of the sacral spaces at Ražana (Гарашанин 1973: 509) and Lisijevo Polje (Марковић 1997). If we bear in mind the importance of the affiliation to a certain kin group claiming the right to the direct origin from the founder, typical of chiefdoms (Chapters II-3 and IV-4, 5), the need to emphasize the line of descent by all means at the disposal need not come as a surprise. Conclusively, in the period preceding the appearance of the oldest recorded princely burials in the Central Balkans, the initial stages of the process of social stratification may be monitored in the same region, and the formation of the group in power, distinguished by their political and economic rights and obligations towards the rest of the community had already taken place. In the wider European context, the cemetery at Varna in Bulgaria, along with the famous Mycenae tombs, may well illustrate the level of stratification reached by the Bronze Age communities. The inventory of some of the graves, including the striking amount of gold, points to the social stratification accompanied by the right of material possession as early as by the beginning of the Bronze Age (Renfrew 1986a).

The basic conclusion of the present research is therefore that the Archaic Greek imports into the lands of the central Balkans of the Early Iron Age was not the major catalyst of changes, nor the indication of large-scale commercial activity. These rare objects came into the possession of the Balkan communities through the network of diverse modes of exchange and gained symbolic value which corresponded to the already existing social and political relations among the communities (Dietler 1990: 386-387; Härke 1982). On the other hand, the analysis of the funerary assemblages leads to the conclusion that the affiliation to a kin group was the key factor in determining the position inside the community, and the inherited status of the chieftains is especially stressed by the elements noted in the scrutiny of female and young persons' burials (Chapter IV-4, 5). The power emerging from belonging to a clan or lineage, including the major economic prerogative of the role in redistribution of goods and resources, is also reflected in the right to possess exceptional goods. These objects symbolically represent the status of their owner in political and economic respects, but they do not create this status.

The appearance of the Greek products in the adjacent areas, outside the spatial scope encompassed by this research, is here used as a source of comparative data, in order to establish various social and economic circumstances in the moment of reception of the Hellenic imports (Chapter III-3, 4). The case of the region of Ohrid and the necropolis Trebenište proves that the mighty influx of the valuables from the South need not be associated with the political dominance of their new owners. In this necropolis a large number of graves is furnished with luxurious goods, of indigenous production as well as Greek, but also of some specific hybrid forms, pointing to the whole community whose well-being is based upon the geographical position in the line of exchange. The more modest graves in Trebenište are dated immediately before and after the appearance of the rich ones, a fact that underlines the impression that the whole population, or the best part of it, felt the beneficent results of the control over communication. The end of the sixth century and the beginning of the fifth, when this process took place, is the time of sudden decline in the frequency of the princely graves further inland. These observations lead to the assumption that Trebenište was in fact a necropolis of a gateway community (Hirth 1978; Hodges 1982), rather than a group of princely graves (Chapter III-4). The activity of this community will have been felt later on, by the middle of the fifth century, in the areas east from the region of princely graves of Pilatovići, Atenica, and Novi Pazar, who up till then had been almost completely passive regarding the situation in the South.

The proposed interpretation of the Greek imports in the Central Balkans sheds a different light on the very end of the process in question. The reviews of the princely graves – the archaeological assemblages wherefrom all the presently registered Greek material in the Central Balkans comes from, stress the sudden appearance of the phenomenon, its short life span and its equally abrupt end (cf. *Палавесѝра* 1984). It has consequently been concluded that the group in power, in whose honor they have been erected, also disappeared from the scene and that the social organization in the first half of the fifth century radically changed (Vasić 1987: 649, 650). However, the fact that the majority of the Greek products was buried exactly at that time may mean that their symbolic role expired and that the community abandoned the strategy embodied in these objects and announced by them (Chapter II-4). When the influx of the luxurious goods from the South gained in force, along with the accumulation of richness expressed also in the local products, as in the cases

of Atenica and Novi Pazar, the meaning is lost of these objects as the ones in which social storage is invested (Halstead, O'Shea 1982). They are therefore withdrawn from circulation and laid into the graves of the chieftains, where they retained solely the meaning of the symbol of dominant social role. The simultaneous appearance of the graves with rich imports, but without any symbols of paramount social status, such as Lisijevo Polje and Kruševica, points to the more widespread right to possess these valuables, and therefore to the disintegration of the institution they originally represented (Chapter IV-5). The question raised by this conclusion is the choice of the strategy applied by the Iron Age communities during the fifth and fourth centuries, and the issue of hoards of this period may be a fruitful path to follow (cf. Bintliff 1984a: 159, 167).

Finally, some methodological aspects of this research should be commented upon, dictated by the very nature of the investigated material. The geographical, chronological, and cultural attribution of the communities whose contacts have been treated borne the question of the relation between Classical and Praehistoric archaeologies. Various sources of data had to be applied – archaeological, written, ethnographic. The solution applied – interdisciplinary approach, heavily based upon the method of some streams in social anthropology, is the consequence of the questions raised and the aims set before the researcher. Contacts between populations and the subsequent changes, although a frequent topic among the archaeologists, are equally diligently treated in other disciplines. This comparative body of data and the conclusions of the fellow-researchers are the necessary complementary tools along with the strictly archaeological modes of inference. The experiences gathered during the writing of this text point to a number of traits of the Iron Age society in the region of the Central Balkans which can be treated in similar fashion, thus contributing significantly to our knowledge of the communities of the late prehistory in these parts.

Adcock, F. and D. J. Mosley

1975 – *DIPLOMACY IN ANCIENT GREECE*, Thames and Hudson, London-New York

Almagro

1952 – *AMPURIAS - HISTORIA DE LA CIUDAD Y DE LAS EXCAVATIONS*, Barcelona

Amandry, P.

1953 – *LES BIJOUX ANTIQUES, COLLECTION HELENE STATHATOS I*, Strasbourg

Анђелковић, Б.

1991 – Археолошки материјал блискоисточног порекла у Србији, Гласник Српског археолошког друштва 7, Београд, 67-77.

Arcelin, P.

1986 – *La territoire de Marseille grecque dans son contexte indigène, ÉTUDES MASSALIETES 1*, Centre Camille Jullian, Université de Provence, 43-104.

1988 – *ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Austin, M. M. and Vidal-Naquet, P.

1986 – *ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF ANCIENT GREECE, AN INTRODUCTION*, Batsford, London

Babić, S.

1989 – *IMPORT GRČKOG MATERIJALA NA TLE CENTRALNOG BALKANA TOKOM VI I V VEKA STARE ERE*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd

1990 – *Graeco-barbarian Contacts in the Early Iron Age Central Balkans*, *BALCANICA XXI*, 165-183.

1991 – Употреба грчких архајских производа код варвара централног Балкана, Зборник Филозофског факултета XVII, 95-103.

1992 – Језик археологије, Гласник Српског археолошког друштва 8, 114-118.

1993 – Археологија и антропологија, Гласник Српског археолошког друштва 9, 143-147.

1994 – *Written Sources in the Study of the Balkan Iron Age*, *STARINAR XLIII-XLIV (1992-1993)*, Beograd, 125-128.

1995 – Вредност сребра у протоисторијским заједницама, РАДИОНИЦЕ И КОВНИЦЕ СРЕБРА, И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Б. Борић-Брешковић (ур.), Народни музеј, Београд, 71-76.

2002 – 'Princely Graves' of the Central Balkans – Critical history of research, *JOURNAL OF EUROPEAN ARCHAEOLOGY V (1) (2002)*, 68-86.

Balsdon, D.

1979 – *ROMANS AND ALIENS*, Duckworth, London

Barrett, S.

1984 – *THE REBIRTH OF ANTHROPOLOGICAL THEORY*, University of Toronto Press

Beaumont, R. L.

1936 – Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C., *JOURNAL OF HELLENIC STUDIES*, VOL. 56, 159-204.

1952 – Corinth, Ambracia, Apollonia, *JOURNAL OF HELLENIC STUDIES*, VOL. 72, 62-73.

Benac, A. i B. Čović

1957 – GLASINAC, DIO II – ŽELJEZNO DOBA, Zemaljski muzej, Sarajevo

Bengston, H. (ed.)

1965 – *THE GREEKS AND THE PERSIANS FROM THE VI TO THE IV CENTURIES*, Delacorte Press, New York

Berger, P. L. & H. Kellner

1981 – *SOCIOLOGY REINTERPRETED – AN ESSAY ON METHOD AND VOCATION*, Anchor Books – Doubleday, Garden City – New York

Binford, L.R.

1972 – Mortuary Practices, Their Study and Their Potential, *AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE*, Seminar Press, New York – London, 208-243.

Bintliff, J.

1982 – Settlement Patterns, Land Tenure and Social Structure: A Diachronic Model, *RANKING, RESOURCE AND EXCHANGE*, C. Renfrew, S. Shennan (eds.), Cambridge University Press, 106-111.

1984 – Introduction, *EUROPEAN SOCIAL EVOLUTION – ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVES*, J. Bintliff (ed.), University of Bradford, 13-39.

1984a – Iron Age Europe, in the Context of Social Evolution from the Bronze Age through to Historic Times, *EUROPEAN SOCIAL EVOLUTION – ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVES*, J. Bintliff (ed.), University of Bradford, 157-215.

Bintliff, J. (ed.)

1984 – *EUROPEAN SOCIAL EVOLUTION – ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVES*, University of Bradford

Bloch, M. & J. Parry (eds.)

1982 – *DEATH AND REGENERATION OF LIFE*, Cambridge University Press

Blok, M.

1970 – Odbrana istorije ili zanat istoričara, *TREĆI PROGRAM*, Beograd, 329-460.

Boardman, J.

1980 – *THE GREEKS OVERSEAS – THEIR EARLY COLONIES AND TRADE*, Thames and Hudson, London – New York

Borza, E. N.

1990 – *IN THE SHADOW OF OLYMPUS – THE EMERGENCE OF MACEDON*, Princeton University Press

Braudel, F.

1958 – *Histoire et sciences sociales – La longue durée*, *ANNALES ESC* 13, 725-753.

Brown, J. A.

1981 – The Search for Rank in Prehistoric Burials, *THE ARCHAEOLOGY OF DEATH*, R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), Cambridge University Press, 25-37.

Brun, P.

1994 – From the Hallstatt to La Tene Period in the Perspective of the Mediterranean World Economy, *EUROPE IN THE FIRST MILLENIUM B. C.*, K. Kristiansen, J. Jensen (eds.), Sheffield Archaeological Monographs 6, 57-65.

Сека, N.

1985 – La civilisation protourbaine illyrienne, *ILIRIA* 15, 111-150.

1985a – Aperçu sur le développement de la vie urbaine chez les Illyriens du sud, *ILIRIA* 15/2, 137-161.

1986 – Amphores antiques provenant de Margelic, *ILIRIA* 16, 71-89.

Цермановић, А.

1957 – Грчки тип кривог мача у нашој земљи, *ВЕСНИК МУЗЕЈА ЈНА* 4, Београд, 74-82.

Champion, T. C.

1985 – Written Sources and the Study of Iron Age Settlement and Society, *SETTLEMENT AND SOCIETY*, T. C. Champion, J. V. S. Megaw (eds.), Leicester University Press, 9-22.

1989 – Introduction, *CENTRE AND PERIPHERY – COMPARATIVE STUDIES IN ARCHAEOLOGY*, Hyman, London, 1-21.

Champion, T. C. (ed.)

1989 – *CENTRE AND PERIPHERY – COMPARATIVE STUDIES IN ARCHAEOLOGY*, Hyman, London

Champion, T. C. & J. V. S. Megaw (eds.)

1985 – *SETTLEMENT AND SOCIETY – ASPECTS OF WEST EUROPEAN PREHISTORY IN THE FIRST MILLENIUM B. C.*, Leicester University Press

Chapman, R.

1981 – The Emergence of Formal Disposal Areas and the „Problem“ of Megalithic Tombs in Prehistoric Europe, *THE ARCHAEOLOGY OF DEATH*, R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (eds.), Cambridge University Press, 71-81.

1990 – *EMERGING COMPLEXITY – THE LATER PREHISTORY OF SOUTH-EAST SPAIN, IBERIA AND THE WEST MEDITERRANEAN*, Cambridge University Press

Chapman, R., I. Kinnes & K. Randsborg (eds.)

1981 – *THE ARCHAEOLOGY OF DEATH*, Cambridge University Press

Charbonneaux, J.

1958 – *LES BRONZES GRECS*, Paris

Charbonneaux, J, P. Martin et F. Villard

1968 – *GRÈCE ARCHAÏQUE*, Gallimard, Paris

Clarke, D.

1978 – *ANALYTICAL ARCHAEOLOGY*, Methuen, London

Cohen, Y. A.

1983 – A Theory and a Model of Social Change and Evolution, *JOURNAL OF ANTHROPOLOGICAL ARCHAEOLOGY* VOL. 2, no. 2, 164-207.

Collis, J.

1994 – Reconstructing Iron Age Society, EUROPE IN THE FIRST MILLENIUM, K. Kristiansen & J. Jensen (eds.), Sheffield Archaeological Monographs 6, Sheffield, 31-39.

Compernelle, R. van

1953 – La date de la fondation d'Apollonie d'Illyrie, L'ANTIQUITÉ CLASSIQUE 22, 50-64.

1983 – Femmes indigènes et colonisateurs, MODES DE CONTACTS ET PROCESSUS DE TRANSFORMATION DANS LES SOCIÉTÉS ANCIENNES, ACTES DU COLLOQUE, École Française de Rome, 1033-1049.

Condurachi, E.

1970 – Dodone et ses rapports avec le monde balkanique, ADRIATICA, PRAEHISTORICA ET ANTIQUA, ZBORNIK RADOVA POSVEĆEN GRGI NOVAKU, Sveučilište u Zagrebu, 325-333.

Coudart, A.

1992 – Sur l'analogie ethnographique et l'ethnoarchéologie et sur l'histoire des rapports entre archéologie et ethnologie, LA PRÉHISTOIRE DANS LE MONDE, J. Garanger (dir. par), Nouvelle Clio, PUF, 248-263.

Crawford, M. & D. Whitehead

1983 – ARCHAIC AND CLASSICAL GREECE, Cambridge University Press

Čače, S.

1986 – Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku, RADOVI FILOZOFSKOG FAKULTETA, Zadar, 13-32.

Čović, B.

1963 – Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja, GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA XVIII, Sarajevo, 41-62.

1967 – O izvorima za istoriju Autarijata, GLASNIK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA V, Sarajevo

1976 – OD BUTMIRA DO ILIRA, Veselin Masleša, Sarajevo

1979 – Кнежевски гробови гласиначког подручја, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М. Гарашанин (ур.), Српска академија наука и уметности, Београд, 143-169.

1983 – Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans, 7th to 5th Century, L'ADRIATICO TRA MEDITERRANEO E PENINSOLA BALCANICA NELL'ANTICHITA, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Taranto, 147-154.

1987 – Glasinačka kultura, PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA V, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 575-643.

1991 – Die Bronzezeit im „illyrischen“ Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOTA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBIH-SANU, Sarajevo-Beograd, 57-71.

Čović, B. (ur.)

1988 – ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

D'Andria, F.

1990 – Greek Influence in the Adriatic: Fifty Years after Beaumont, J-P. Descoedres (ed.), GREEK COLONISTS AND NATIVE POPULATIONS, Clarendon Press, Oxford, 281-290.

Daniel, G.

1976 – A HUNDRED AND FIFTY YEARS OF ARCHAEOLOGY, Harvard University Press

Davis, D. D.

1985 – Hereditary Emblems: Material Culture in the Context of Social Change, JOURNAL OF ANTHROPOLOGICAL ARCHAEOLOGY NO. 1, vol. 4, 149-176.

Descoeudres, J-P. (ed.)

1990 – GREEK COLONISTS AND NATIVE POPULATIONS, Clarendon Press, Oxford.

Dietler, M.

1989 – Greeks, Etruscans and Thirsty Barbarians: Early Iron Age Interaction in the Rhone Basin of France, CENTRE AND PERIPHERY – COMPARATIVE STUDIES IN ARCHAEOLOGY, T. C. Champion (ed.), Hyman, 127-141.

1990 – Driven by Drink: The Role of Drinking in the Political Economy and the Case of Early Iron Age France, JOURNAL OF ANTHROPOLOGICAL ARCHAEOLOGY, VOL. 9, NO. 4, 352-406.

Dilke, O. A. W.

1985 – GREEK AND ROMAN MAPS, Thames & Hudson, London – New York

Ђукмић, М. и Б. Јовановић

1961 – Objects importés de Grèce à Atenica, BULLETIN SANU, ТОМЕ XXVIII

1966 – ИЛИРСКА КНЕЖЕВСКА НЕКРОПОЛА У АТЕНИЦИ, Народни музеј, Чачак

Ђурић, N, J. Glišić i J. Todorović

1975 – PRAISTORIJSKA ROMAЈA, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode – Savez arheoloških društava Jugoslavije, Prizren – Beograd

Earle, T.

1997 – HOW CHIEFS COME TO POWER – THE POLITICAL ECONOMY IN PREHISTORY, Stanford University Press

Earle, T. K and J. E. Ericson (eds.)

1977 – EXCHANGE SYSTEMS IN PREHISTORY, Academic Press, New York

Ekhholm, K.

1977 – External Exchange and the Transformation of Central African Social Systems, THE EVOLUTION OF SOCIAL SYSTEMS, J. Friedman, M. Rowlands (eds.), Duckworth, London, 115-136.

Engelbrecht, W.

1974 – The Iroquois: Archaeological Patterning on the Tribal Level, WORLD ARCHAEOLOGY, vol. 6, 52-65.

Ferte, E. C. de la

1956 - LES BIJOUX ANTIQUES, Paris

Филов, Б.

1934 – НАДГРОВНИТИ МОГИЛИ ПРИ ДУВАНЛИЈ В ПЛОВДИВСКО, Државна печтаница, Софија

Filow, B. i K. Schkropil

1927 – DIE ARCHAISCHE NEKROPOLE AM OCHRIDA-SEE, Berlin und Leipzig

Fine, J. V. A.

1983 – THE ANCIENT GREEKS – A CRITICAL HISTORY, Harvard University Press

Finkelberg, M.

1991 – Royal Succession in Heroic Greece, THE CLASSICAL QUARTERLY, VOL. XXI, no. 2, 303-316.

Finley, M.

1973 – THE ANCIENT ECONOMY, Chatto & Windus, London

1983 – ECONOMY AND SOCIETY IN ANCIENT GREECE, Pelicane, London

1985 – ANCIENT HISTORY – EVIDENCE AND MODELS, Chatto & Windus, London

Fischer, F.

1973 – KEIMELIA, GERMANIA 51/2, 436-459.

1982 – FRÜHKELTISCHE FÜRSTENGRÄBER IN MITTELEUROPA, Antike Welt, Mainz

Fol, A.

1991 – Der Stand der Forschungsarbeiten über die östliche Hälfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. u. Z, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOTA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBIH – SANU, Sarajevo – Beograd, 131-151.

Frankenstein, S. and M. J. Rowlands

1978 – The Internal Structure and Regional Context of Early Iron Age Society in South-Western Germany, BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY 15, University of London, 73-112.

Frey, O-H.

1991 – Griechische Schutzwaffen und ihre Nachahmungen im illyrischen und thrakischen Gebiet, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOTA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBIH – SANU, Sarajevo – Beograd, 199-210.

Friedman, J. & M. J. Rowlands

1977 – Notes Towards an Epigenetic Model of the Evolution of „Civilisation“, THE EVOLUTION OF SOCIAL SYSTEMS, J. Friedman & M. J. Rowlands (eds.), Duckworth, London, 201-276.

Friedman, J. & M. J. Rowlands (eds.)

1977 – THE EVOLUTION OF SOCIAL SYSTEMS, Duckworth, London

Gabrovec, S. i B. Čović

1987 – Zaključna razmatranja, PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA V, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 901-928.

Galbraith, J. K.

1983 – THE ANATOMY OF POWER, Houghton Mifflin, Boston

Гаршанин, Д.

1951 – Прилог проучавању дупљајских колица, СТАРИНАР II, 7-12.

1960 – Сребрни илирски накит из Умчара, СТАРИНАР XI, Београд, 86-92.

Garašanin, M.

1949 – Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији, МУЗЕЈИ II, 126-136.

1957 – Илирско-грчки шлем из Ражане, ВЕСНИК МУЗЕЈА ЈНА 4, Београд, 37-51.

- 1967 – Црна Гора у освит писане историје, ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ I, Титоград, 87-139.
- 1973 – ПРАИСТОРИЈА НА ТЛУ СР СРБИЈЕ, Српска књижевна задруга, Београд
- 1988 – Настанак и порекло Илира, Илири и Албанци, М. Гарашанин (ур.), Српска академија наука и уметности, Београд, 9-80.
- 1991 – Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOTA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBIH-SANU, Sarajevo-Beograd, 9-32.
- 1992 – Разматрања о гривнама типа Мраморац, ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА XIV-1, Београд, 293-302.
- 1992 – 1997 – Značenje funerarnih maski u bogatim (kneževskim) grobovima Makedonije, GODIŠNJAK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA, KNJIGA 28, Sarajevo, 59-68.
- 1997 – Dako-Mysier (Nordthranken) in der schriftlichen Überlieferung der Antike? ANTIDORON DRAGOSLAVO SREJOVIĆ, Centrar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 345-350.
- Гарашанин, М. (ур.)**
- 1979 – Сахрањивање код Илира, Српска академија наука и уметности, Београд
- Garnsey, P. & I. Morris**
- 1989 – Risk and the Polis: the Evolution of Institutionalised Responses to Food Supply Problems in the Ancient Greek State, BAD YEAR ECONOMICS: CULTURAL RESPONSES TO RISK AND UNCERTAINTY, P. Halstead, J. O'Shea (eds.), Cambridge University Press, 98-105.
- Genette, G.**
- 1966 – Frontières du récit, COMMUNICATIONS 8, Paris
- Gibbon, G.**
- 1985 – Classical and Anthropological Archaeology – A Coming Rapprochement, CONTRIBUTIONS TO AEGEAN ARCHAEOLOGY, N. C. Wilkie, W. D. E. Coulson (eds.), Center for Ancient Studies, University of Minnesota, 283-294.
- Gibson, O. B. & M. N. Geselowitz**
- 1988 – The Evolution of Complex Society in Late Prehistoric Europe: Toward a Paradigm, TRIBE AND POLITY IN LATE PREHISTORIC EUROPE, O. B. Gibson, M. N. Geselowitz (eds.), Plenum Press, New York – London, 3-37.
- Gibson, O. B. & M. N. Geselowitz (eds.)**
- 1988 – TRIBE AND POLITY IN LATE PREHISTORIC EUROPE, Plenum Press, New York-London
- Gill, D. W. J.**
- 1991 – Pots and Trade: Spacefillers or objets d'art? JOURNAL OF HELLENIC STUDIES CXI, 29-47.
- Godelier, M.**
- 1996 – L'ÉNIGME DU DONNE, PUF, Paris
- Gosden, C.**
- 1985 – Gifts and Kin in Early Iron Age Europe, MAN, VOL. 20, 475-493.
- Govedarica, B.**
- 1985 – О истраживању glasinac̣kih gradina, MATERIJALI XX, Beograd, 15-27.

Graham, A. J.

1983 – COLONY AND MOTHER-CITY IN ANCIENT GREECE, Ares Publishers, Chicago

Green, P.

1989 – CLASSICAL BEARINGS – INTERPRETING ANCIENT HISTORY AND CULTURE, Thames and Hudson, London – New York

Halstead, P.

1987 – Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: plus ca change? JOURNAL OF HELLENIC STUDIES CVII, 77-87.

Halstead, P. & J. O'Shea

1982 – A Friend in Need is a Friend Indeed, RANKING, RESOURCE AND EXCHANGE, C. Renfrew, S. Shennan (eds.), Cambridge University Press, 92-99.

1989 – Introduction, BAD YEAR ECONOMICS: CULTURAL RESPONSES TO RISK AND UNCERTAINTY, P. Halstead, J. O'Shea (eds.), Cambridge University Press, 1-7.

Halstead, P. & J. O'Shea (eds.)

1989 – BAD YEAR ECONOMICS: CULTURAL RESPONSES TO RISK AND UNCERTAINTY, Cambridge University Press

Härke, H.

1982 – Early Iron Age Hill Settlements in West Central Europe; Patterns and Development, OXFORD JOURNAL OF ARCHAEOLOGY, VOL. 1, NO 2, 187-212.

Hartog, F.

1977 – La mort de l'Autre: Les funérailles des rois scythes, LA MORT, LES MORTES DANS LES SOCIÉTÉS ANCIENNES, G. Gnoli, J-P. Vernant (eds.), Cambridge University Press, 143-154.

1980 – LE MIROIR D'HÉRODOTE. ESSAI SUR LA REPRÉSENTATION DE L'AUTRE, Gallimard, Paris

Hedeager, L.

1992 – IRON-AGE SOCIETIES: FROM TRIBE TO STATE IN NORTHERN EUROPE, 500 BC TO AD 700, Oxford: Blackwell

Hencken, H.

1958 – Syracuse, Etruria and the North, AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY, VOL. 62/3

Herskowitz, M.

1965 – ECONOMIC ANTHROPOLOGY, Norton, New York

Higgins, R. A.

1961 – GREEK AND ROMAN JEWELLERY, Methuen, London

Hill, D. K.

1958 – A Class of Bronze Handles, AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY, VOL. 62/3

Hirth, K. G.

1978 – Interregional Trade and the Formation of Prehistoric Gateway Communities, AMERICAN ANTIQUITY, VOL. 43, NO. 1, 35-46.

Hodder, I.

1986 – READING THE PAST. CURRENT APPROACHES TO INTERPRETATION IN ARCHAEOLOGY, Cambridge University Press, Cambridge

Hodges, R.

1982 – The Evolution of Gateway Communities: Their Socio-economic Implications, RANKING, RESOURCE AND EXCHANGE, C. Renfrew, S. Shennan (eds.), Cambridge University Press, 117-123.

Hogarth, D.

1908 – THE ARCHAIC ARTEMISIA, Longman, London

Holloway, R. R.

1981 – ITALY AND THE AEGEAN, Erasme, Louvain-la-Neuve

Hopkins K.

1983 – Introduction, TRADE IN THE ANCIENT ECONOMY, P. Garnsey K. Hopkins, C. R. Whittaker (eds.), Chatto & Windus, London

Hopper, R. J.

1979 – TRADE AND INDUSTRY IN CLASSICAL GREECE, Thames and Hudson, London

Humphreys, S. C.

1978 – ANTHROPOLOGY AND THE GREEKS, Routledge and Kegan Paul, London

Islami, S.

1981 – La cuirasse illyrienne, ILIRIA 2, Tirane, 46-51.

Jacobsthal, P.

1956 – GREEK PINS, Oxford at the Clarendon Press

Јевтић, М.

1983 – КЕРАМИКА СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНСКОМ ПОДРУЧЈУ, Филозофски факултет, Београд

Jevtić, M. i M. Đorđević

1991 – Early Iron Age Hillfort in Osaonica near Novi Pazar, STARINAR XLII, 27-39.

Јевтовић, Ј. (ур.)

1990 – ГОСПОДАРИ СРЕБРА. Народни музеј, Београд

Jones, S.

1999 – ARCHAEOLOGY OF ETHNICITY, Routledge, London

Јовановић А.

1995 – Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК 19, 31-68.

Јовановић, Б.

1979 – Атеница и кнежевски гробови на Гласинцу, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М. Гарашанин (ур.), Српска академија наука и уметности, Београд, 63-71.

Јуришић, А.

1969 – Праисторијски слој Петрове цркве у Новом Пазару, САОПШТЕЊА VIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 35-50.

Katičić, R.

1991 – Die Quellenaussagen zur Paläoethnologie des zentralen Balkanraumes, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOITA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBiH – SANU, Sarajevo – Beograd, 91-100.

Killian, K.

1975 – Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, PRAEHISTORISCHE ZEITSCHRIFT 50, 9-140.

1976 – Bosnisch-herzegovinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland, GLASNIK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA 13, Sarajevo, 163-171.

Kimming, W.

1975 – Early Celts on the Upper Danube; Excavations at the Heuneburg, RECENT ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN EUROPE, London

Klaić, N.

1970 – O kritici izvora kao naučnoj disciplini, ISTORIOGRAFIJA I NJENI METODI, Treći program, Beograd, 204-216.

Kopytoff, I.

1986 – The Cultural Biography of Things. Commoditisation as Process, The Social Life of Things, A. Appadurai (ed.), Cambridge University Press, 64-91.

Kromer, K.

1986 – Das Östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit – Seine Beziehungen zu Steppenvölkern und antiken Hochkulturen, JAHRBUCH DER RÖMISCH-GERMANISCHEN ZENTRALMUSEUMS, Mainz, 3-93.

Кузман, П.

1985 – Три чељустии Вртуљка, Требеништа 1972, Охрид

Lahtov, V.

1965 – PROBLEM TREBENIŠKE KULTURE, Narodni muzej, Ohrid

Лахтов, В. и Ј. Кастелиц

1957 – Нови истражувања на некрополата „Требениште“ 1953-1954, Лихнид I, 5-58.

Lamb, W.

1969 – ANCIENT GREEK AND ROMAN BRONZES, Argonaut Publishers, Chicago

Лазин, М.

1989 – Топографија и типологија праисторијских тумула у Србији и Црној Гори, Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет, Београд

Leeuw, S. E. van der (ed.)

1981 – ARCHAEOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF COMPLEXITY, University of Amsterdam

Lessig, E.

1980 – Hallstatt Bilder aus der Frühzeit Europas, JUGEND UND VOLK, Wien – München

Лисичар, П.

1951 – Црна Коркира и колоније античких Грка на Јадрану, Филозофски факултет, Скопље

Malkin, I.

1987 – RELIGION AND COLONIZATION IN ANCIENT GREECE, Brill, Leiden

Mano, A.

1986 – Les rapports économiques et politiques des Hellènes avec les Illyriens, *ILIRIA* 16/1, 155-163.

1986a – Aspects de la colonisation hellénique en Illyrie du sud, *ILIRIA* 16/2, 5-22.

Mano-Zisi, Đ. i Lj. Popović

1969 – NOVI PAZAR – ILIRSKO-GRČKI NALAZ, Narodni muzej, Beograd

Marčenko, K. & Y. Vinogradov

1989 – The Scythians in the Black Sea region, *ANTIQUITY* VOL. 63, NO. 241, 803-813.

Maricki-Gadžanski, K.

1977 – Platonova glotologija, *PLATON: O JEZIKU I SAZNANJU*, Rad, Beograd, 133-150.

Marić, Z.

1964 – Donja Dolina, *GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA*, sv. XIX, Sarajevo

Марковић, Ч.

1997 – Хумке у Лисијевом Пољу, *ANTIDORON DRAGOSLAVO SREJOVIĆ*, Центар за археолошка истраживања, Београд, 323-337.

Marović, I.

1976 – L'elmo greco-illirico, *JADRANSKA OBALA U PROTOHISTORIJI*, Zagreb

Marshall, F. H.

1969 – CATALOGUE OF THE JEWELLERY, GREEK, ETRUSCAN AND ROMAN, IN THE DEPARTMENTS OF ANTIQUITIES – British Museum, London, Oxford University Press

Megaw, J. V. S.

1970 – EARLY CELTIC ART – A STUDY OF THE ELUSIVE IMAGE, Adams & Dart, Bath

Микулчић, И.

1962-63 – Илирско-архајски гробови из околине Штипа, *СТАРИНАР XIII-XIV*, Београд, 197-209.

1964-65 – Архајске некрополе Пелагоније, *СТАРИНАР XV-XVI*, Београд, 209-226.

1966 – PELAGONIJA U SVETLOSTI ARHEOLOŠKIH NALAZA, *Arheološki muzej – Arheološko društvo Jugoslavije*, Skopje – Beograd

Mohen, J-P, A. Duval, C. Eluere

1987 – LES TRÈSORS DES PRINCES CELTES, Éditions de la Réunion des Musées Nationaux, Paris

Morgan, C.

1988 – Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eighth Century B. C., *ANNUAL OF THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS* 83, 313-338.

Morris, I.

1986 – Gift and Commodity in Archaic Greece, *MAN*, VOL. 21, 1-17.

1987 – BURIAL AND ANCIENT SOCIETY – THE RISE OF THE GREEK CITY-STATE, Cambridge University Press

1991 – The Early Polis as City and State, *CITY AND COUNTRY IN THE ANCIENT WORLD*, J. Rich, A. Wallace-Hadrill (eds.), Routledge, London, New York, 25-57.

2000 – *ARCHAEOLOGY AS CULTURAL HISTORY*, Blackwell, Oxford

Morris, I. (ed.)

1994 - CLASICAL GREECE - ANCIENT HISTORIES AND MODERN ARCHAEOLOGIES, Cambridge University Press

Mos, M.

1982 - Ogled o daru - Oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima, SOCIOLOGIJA I ANTROPOLOGIJA, Prosveta, Beograd

Мркобрад, Д., А. Јовановић, М. Ружић

1993 - Рас-Постење, истраживања током 1992. године, Гласник САД 9, 202-206.

Nanaj, A.

1985 - La phase protourbaine de Bouthrotos, ILIRIA 15/2, 303-312.

1988 - Coupes des périodes archaïque et classique de Butrint, ILIRIA 17, 51-74.

Nenci, G. (ed.)

1983 - MODES DE CONTACTS ET PROCESSUS DE TRANSFORMATION DANS LES SOCIÉTÉS ANCIENNES, École française de Rome - Scuola normale superiore, Pise - Rome

Olivier, L. and A. Coudart

1995 - French Tradition and the Central Place of History in the Human Sciences, THEORY IN ARCHAEOLOGY: A WORLD PERSPECTIVE, P. Ucko (ed.), Routledge, London - New York, 363-381.

Orme, B.

1981 - ANTHROPOLOGY FOR ARCHAEOLOGISTS, Duckworth, London

O'Shea, J. & P. Halstead

1989 - Conclusion: Bad Year Economics, BAD YEAR ECONOMICS: CULTURAL RESPONSES TO RISK AND UNCERTAINTY, P. Halstead, J. O'Shea (eds.), Cambridge University Press, 123-126.

Palavestra, A.

1984 - КНЕЖЕВСКИ ГРОВОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ, Балканолошки Институт, Београд

1987-1988 - The Iron Age Amber Trade in the Balkans, BALKANICA XVII-XIX, 205-217.

1989 - Модели трговине и друштвене структуре на централном Балкану гвозденог доба, BALKANICA XX, 191-209.

1993 - PRAISTORIJSKI ĆILIBAR NA CENTRALNOM I ZAPADNOM BALKANU, Balkanološki institut SANU, Beograd

1995 - Strongholds of Power - The Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early Iron Age in the Central Balkans, BALKANICA XXVI, 35-56.

1998 - Ђилибар и вино, Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Н. Тасић (ур.), Крагујевац, 201-208.

Papadimitriou, G. A.

1995 - NEKROPOLA TREBENIŠTE U SVETLU ARHEOLOŠKIH OTKRİĆA U SINDOSU, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd

Papazoglu, F.

1969 - SREDNJBALKANSKA PLEMENA U PREDRIMSKO DOBA, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

Pare, C.

1989 – The Ceremonial Wagon in Later Prehistory, *ANTIQUITY* VOL. 63, no. 238, 80-100.

Parke, H. W.

1967 – *THE ORACLES OF ZEUS*, Blackwell, Oxford

1967a – *GREEK ORACLES*, Hutchinson University Library, London

Паровић-Пешикан, М.

1960 – О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *СТАРИНАР* XI, 21-45.

1964 – Les Illyriens au contact des Grecs, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA* V, 61-82.

1978 – Greek Alphabetic Inscription from Lipljan, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA* XIX, 35-41.

1982 – Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *GLASNIK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA* 20, 25-51.

1985 – Неки нови аспекти ширења егејске и грчке културе на централни Балкан, *СТАРИНАР* XXXVI, 19-49.

1986 – Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA*, Sarajevo, 39-56.

1989 – Ојнохоа из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана, *СТАРИНАР* XXXIX, 35-59.

1991 – Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница, *СТАРИНАР* XL-XLI, 189-195.

1993 – Les cruches a bec-verseur (prochoi) du VIe-IVe siècle avant notre ère dans l'intérieur des Balkans, *ANCIENT MACEDONIA*, VOL. 2, Salonike, 1239-1248.

1994 – Скитски елементи у гвозденом добу Подунавља и централног Балкана, *КУЛТУРЕ ГВОЗДЕНОГ ДОБА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОДУНАВЉА*, Н. Тасић (ур.), Балканолошки институт, Београд, 101-110.

1997 – Грчка керамика, АРХЕОЛОШКО БЛАГО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД НЕОЛИТА ДО РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА, Н. Тасић (ур.), САНУ – Музеј у Приштини, 226-254.

Payne, H.

1931 – *NECROCORINTHIA – A STUDY OF CORINTHIAN ART IN THE ARCHAIC PERIOD*, Clarendon Press, Oxford

1940 – *PERACHORA – THE SANCTUARIES OF HERA AKRAIA AND LIMENIA*, Clarendon Press, Oxford

Peebles, C. S. & S. M. Kus

1977 – Some Archaeological Correlates of Ranked Societies, *AMERICAN ANTIQUITY* VOL. 42, no. 3, 421-448.

Petrova E.

1994 – BRIGI NA BALKANU U II I MILENIJUMU PRE N. E., doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd

Picard, C.

1935 – *MANUEL D'ARCHÉOLOGIE GRECQUE I, LA SCULPTURE: PÉRIODE ARCHAÏQUE*, Éditions A. Picard, Paris

Piggott, S.

1989 - ANCIENT BRITTONS AND THE ANTIQUARIAN IMAGINATION - IDEAS FROM THE RENAISSANCE TO THE REGENCY, Thames & Hudson, London - New York

Popović, Lj.

1956 - KATALOG NALAZA IZ NEKROPOLE KOD TREBENIŠTA, Narodni muzej, Beograd

1958 - Сребрно посуђе из некрополе код Требеништа, ЖИВА АНТИКА VIII, Скопље

1975 - АРНАЈСКА ГРЧКА КУЛТУРА НА SREDNЈEM ВАЛКАНУ, Narodni muzej, Beograd

1975b - ГРЧКО-ИЛИРСКО ВЛАГО, Narodni muzej, Beograd

1994 - АНТИЧКА ГРЧКА ЗБИРКА, Народни музеј, Београд

Поповић, В.

1964-1965 - О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа са посебним освртом на проблем златних маски, СТАРИНАР XV-XVI, Београд, 15-30.

Radojčić, S.

1933 - Menada iz Tetova, GLASNIK SRPSKOG NAUČNOG DRUŠTVA XII

Reinach, S.

1897 - RÉPERTOIRE DE LA STATUAIRE GRECQUE ET ROMAINE, Paris

1909 - RÉPERTOIRE DES RELIEFS GRECS ET ROMAINS, Paris

Renfrew, C.

1980 - The Great Tradition versus the Great Divide: Archaeology as Antropology, AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY 84, 287-298.

1986 - Introduction, PEER POLITY INTERACTION AND SOCIO-POLITICAL CHANGE, C. Renfrew, J. F. Cherry (eds.), Cambridge University Press, 1-18.

1986a - Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe, THE SOCIAL LIFE OF THINGS: COMMODITIES IN CULTURAL PERSPECTIVE, A. Appadurai (ed.), Cambridge University Press, 141-168.

Renfrew, C. & J. F. Cherry (eds.)

1986 - PEER POLITY INTERACTION AND SOCIO-POLITICAL CHANGE, Cambridge University Press

Renfrew C. & Shennan (eds.)

1982 - RANKING, RESOURCE AND EXCHANGE - ASPECTS OF THE ARCHAEOLOGY OF EARLY EUROPEAN SOCIETY, Cambridge University Press

Richter, G.

1949 - ARCHAIC GREEK ART, Oxford University Press

1950 - THE SCULPTURE AND SCULPTORS OF THE GREEKS, New Haven

1953 - HANDBOOK OF THE GREEK COLLECTION - THE METROPOLITAIN MUSEUM OF ART, Harvard University Press, Cambridge

Roebuck, C.

1972 - Some Aspects of Urbanisation in Corinth, HESPERIA 41, 96-127.

Rolley, C.

1982 - LES VASES DE BRONZE DE L'ARCHAÏSME RÉCENT EN GRANDE GRÈCE, Publications du Centre Jean Berard, Naples

1983 - LES BRONZES GRECS, Office du Livre, Fribourg

Rostovtzeff, M.

1975 – IRANIANS AND GREEKS IN SOUTH RUSSIA, Oxford at the Clarendon Press

Rowlands, M. J.

1980 – Kinship, Alliance and Exchange in the European Bronze Age, THE BRITISH LATE BRONZE AGE, BAR, J. Barrett, R. Bradley (eds.), 15-55.

1987 – Centre and Periphery: A Review of a Concept, CENTRE AND PERIPHERY IN THE ANCIENT WORLD, Rowlands, M., M. Larsen & K. Kristiansen (eds.), Cambridge University Press, 1-11.

Rowlands, M., M. Larsen & K. Kristiansen (eds.)

1987 – CENTRE AND PERIPHERY IN THE ANCIENT WORLD, Cambridge University Press

Rubin, G.

1983 – Trgovina ženama: Beleške o „političkoj ekonomiji“ polnosti, ANTROPOLOGIJA ŽENE, Ž. Papić, L. Sklevicky (ur.), Prosveta, Beograd, 91-151.

Salmon, J. B.

1984 – WEALTHY CORINTH – A HISTORY OF THE CITY TO 338 BC, Oxford at the Clarendon Press

Saxe, A.

1970 – SOCIAL DIMENSIONS OF MORTUARY PRACTICES, PhD Dissertation, University of Michigan

Shanks, M.

1996 – CLASSICAL ARCHAEOLOGY OF GREECE – EXPERIENCES OF THE DISCIPLINE, Routledge, London

Shephard, J.

1979 – The Social Identity of the Individual in Isolated Barrows and Barrow-Cemeteries in Anglo-Saxon England, Space, HIERARCHY AND SOCIETY, BAR INTERNATIONAL SERIES 59, B. C. Burnham, J. Kingsbury (eds.), 47-79.

Sherratt, A. & S.

1991 – From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading System, BRONZE AGE TRADE IN THE MEDITERRANEAN, N. H. Gale (ed.), STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY, VOL. XC, Jonsered, 351-384.

Service, E.

1975 – ORIGINS OF THE STATE AND CIVILISATION, THE PROCESS OF CULTURAL EVOLUTION, Norton, New York

Slaughter, C.

1984 – Social Evolution: Some Sociological Aspects, EUROPEAN SOCIAL EVOLUTION – ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVES, J. Bintliff (ed.), University of Bradford, 41-68.

Snodgrass, A. M.

1964 – EARLY GREEK ARMOUR AND WEAPONS, Edinburgh at the University Press

1974 – An Historical Homeric Society? JOURNAL OF HELLENIC STUDIES 94, 114-125.

1977 – ARCHAEOLOGY AND THE RISE OF THE GREEK CITY-STATE, Inaugural Lecture, Cambridge University

1977a – Les origines du culte des héros dans la Grèce antique, LA MORT, LES MORTES DANS LES SOCIÉTÉS ANCIENNES, G. Gnoli, J-P. Vernant (eds.), Cambridge University Press, 107-119.

1980 – ARCHAIC GREECE, THE AGE OF EXPERIMENT, J. M. Dent, London

1982 – ARMS AND ARMOUR OF THE GREEKS, Thames and Hudson, London – New York

1983 – Heavy Freight in Archaic Greece, TRADE IN THE ANCIENT ECONOMY, P. Garnsey, K. Hopkins, C. R. Whittaker (eds.), Chatto & Windus, London, 16-26.

1987 – AN ARCHAEOLOGY OF GREECE: THE PRESENT STATE AND FUTURE SCOPE OF A DISCIPLINE, University of California Press, Berkeley

1991 – Archaeology and the study of the Greek City, CITY AND COUNTRY IN THE ANCIENT WORLD, J. Rich, A. Wallace-Hadrill (eds.), Routledge, London, New York, 1-20.

Sorda, S.

1979 – A proposito di un rinvenimento di punte di freccia, ANNALI D'ISTITUTO ITALIANO DI NUMISMATICA 26, Roma, 185-206.

Sparkes, B.

1989 – Classical Greek Attitudes to the Past, WHO NEEDS THE PAST? INDIGENOUS VALUES AND ARCHAEOLOGY, R. Layton (ed.), Hyman, London, 119-130.

Sreјović, D.

1971 – Arheologija i istorija, ISTORIJA I DRUGE NAUKE, TREĆI PROGRAM, Beograd, 465-470.

1979 – Покушај етничког и културног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М. Гарашанин (ур.), САНУ, Београд, 79-87.

1989-1990 – Трибалски гробови у Љуљацима, СТАРИНАР XL-XLI, 141-153.

Срејовић, Д. и О. Вукадин

1988 – Благо из Крушевице, РАШКА БАШТИНА 3, Краљево, 7-14.

Sreјović, D. i Č. Marković

1980-81 – A Find from Lisijevo Polje near Ivograd, ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA XX-XXI, 70-79.

Starr, Ghester G.

1977 – THE ECONOMIC AND SOCIAL GROWTH OF EARLY GREECE, 800-500 BC, Oxford University Press

Stefanovich, M.

1989 – THE ARCHAEOLOGY AND ETHNICITY: REIFICATION, CONTINUITY AND INTERPRETATION, PhD dissertation, University of California, Los Angeles

Stipčević, A.

1981 – KULTNI SIMBOLI KOD ILIRA, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Strong, D. E.

1966 – GREEK AND ROMAN GOLD AND SILVER PLATES, Methuen, London

Stojić, M.

1986 – GVOZDENO DOBA U BASENU VELIKE MORAVE, Centar za arheološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd

Tainter, J. A.

1978 – Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems, *ADVANCES IN ARCHAEOLOGICAL METHOD AND THEORY*, VOL. 1, M. B. Schiffer (ed.), Academic Press, 106-141.

Тасић, Н.

1997 – Гвоздено доба, АРХЕОЛОШКО БЛАГО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД НЕОЛИТА ДО РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА, Н. Тасић (ур.), САНУ – Музеј у Приштини, 148–224.

Teržan, B.

1995 – Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, *HANDEL, TAUSCH UND VERKEHR IM BRONZE- UND FRÜHEISENZEITLICHEN SÜDOSTEUROPA*, B. Hansel (ed.), *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, München – Berlin, 81-159.

Thomas, R.

1989 – *ORAL TRADITION AND WRITTEN RECORD IN CLASSICAL ATHENS*, Cambridge University Press

Thompson, P.

1978 – *THE VOICE OF THE PAST – ORAL HISTORY*, Cambridge University Press

Tilley, C.

1989 – Interpreting Material Culture, *THE MEANINGS OF THINGS: MATERIAL CULTURE AND SYMBOLIC EXPRESSION*, I. Hodder (ed.), Hyman, London, 185-194.

Todd Lowry, S.

1987 – *THE ARCHAEOLOGY OF ECONOMIC IDEAS*, Duke University Press, Durham

Toci, V.

1972 – Données sur l'élément illyrien à Dyrrachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques, *STUDIA ALBANICA* 1

Тодоровић, Ј.

1979 – Неке специфичности гробних и жртвених конструкција на ромајској некрополи, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М. Гарашанин (ур.), Српска академија наука и уметности, Београд, 101-105.

Trigger, B.

1989 – *A HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL THOUGHT*, Cambridge University Press

Vasić, R.

1972 – Notes on the Autariatae and Triballi, *BALCANICA* III, Beograd

1975 – Donja Dolina i Makedonija, *GODIŠNJAK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA* 12, Sarajevo, 81-94.

1977 – *THE CHRONOLOGY OF THE EARLY IRON AGE IN SERBIA*, *BAR SUPPL.* 31, Oxford

1982 – Prilog proučavanju grčkog naoružanja u Jugoslaviji, *GODIŠNJAK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA* 20, Sarajevo, 5-24.

1982-83 – A Contribution to the Study of „Illyrian“ Helmets in North Yugoslavia, *ARCHAEOLOGIA IUGOSLAVICA* XXII-XXIII,

1983 – Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, *ŽIVA ANTIKA* 33/2, Skopje, 185-194.

1986 – Прилози проучавању Атенице, *ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА, ЧАЧАК*, 5-21.

1986a – Srebrni pojas tipa Mramorac u Narodnom Muzeju u Požarevcu, *VIMINACIUM I*, Požarevac, 15-30.

1987 – Centralnobalkanska regija, PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA V, Sarajevo, 644-733.

1987a – Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu, ARHEOLOŠKI VESTNIK 38, Ljubljana, 41-68.

1991 – Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibilities of their Ethnic Identification, PALEOBALKANSKA PLEMENA IZMEĐU JADRANSKOG I CRNOG MORA OD ENEOLOTA DO HELENISTIČKOG DOBA, A. Benac (ur.), ANUBIH-SANU, Sarajevo-Beograd, 73-82.

1993 – Macedonia and the Central Balkans: Contacts in the Archaic and Classical Period, ANCIENT MACEDONIA – FIFTH INTERNATIONAL SYMPOSIUM, Salonike, 1683-1691.

1995 – Gütertausch und Fernbeziehungen im früheneisenzeitlichen Serbien, HANDEL, TAUSCH UND VERKEHR IM BRONZE- UND FRÜHEISENZEITLICHEN SUDOSTEUROPA, B. Hansel (ed.), München-Berlin, 349-362.

1996 – Требениште и Синдос, ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА XVI-1, Београд, 143-148.

Васић, М. М.

1928 – Некропола у околини Охрида, СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК XXV, Београд, број 3 (221-231.) – број 4 (299-309.)

1937 – Грчки колонисти у Винчи, КЊИГА О БАЛКАНУ II, Балканолошки институт, Београд, 28-35.

1948 – Јонска колонија Винча, ЗБОРНИК ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА I, Београд, 85-235.

1953 – Аргонаути на Дунаву, ГЛАС САН ССХII, НОВА СЕРИЈА, књ. 2, 67-96.

1954 – Дионисос и наш фолклор, ГЛАС САН ССIV, НОВА СЕРИЈА, књ. 3, 129-164.

1956 – Грчка цивилизација и колонизација у нашој земљи, ГЛАС САН ССХIX, Одељење друштвених наука, књ. 5, 31-91.

Василев, В.

1988 – Бронзови судове от некропола при Требениште, Българска академија на науките, Софија

Vokotopoulou, I.

1975 – CORINTHIAN BRONZE PROSNOI – A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ANCIENT GREEK BRONZEWORRING, Athens

1985 – Les armes en fer de Vitsa, ILIRIA 15/2, 195-204.

1986 – VITSA – Athina

Vokotopoulou, I., A. Despini, V. Misaelidou, M. Tiverios

1985 – SINDOS – KATALOGOS TIS EKTNESIS, Arhaiologiko mouseio Thessalonikis

Вулић, Н.

1948 – Антички споменици наше земље – Требениште, Споменик САН 98, 1941-1948.

Vulpe, R.

1976 – STUDIA THRACOLOGICA, Editura Academiei Republicii socialiste Romania, Bucuresti

Wason, P. K.

1994 – ARCHAEOLOGY OF RANK, Cambridge University Press

Wells, P. S.

1980 – CULTURE CONTACT AND CULTURE CHANGE – EARLY IRON AGE EUROPE AND THE MEDITERRANEAN WORLD, Cambridge University Press

1984 – FARMS, VILLAGES AND CITIES – COMMERCE AND URBAN ORIGINS IN LATE PREHISTORIC EUROPE, Cornell University Press

Wenke, R. J.

1981 – Explaining the Evolution of Cultural Complexity: A Review, ADVANCES IN ARCHAEOLOGICAL THEORY AND METHOD, VOL. 4, M. B. Schiffer (ed.), Academic Press, New York, 79-127.

Werbner, P.

1990 – Economic Rationality and Hierarchical Gift Economies: Value and Ranking among British Pakistanis, MAN, VOL 25, 266-285.

Willey, G. R. & J. A. Sabloff

1974 – A HISTORY OF AMERICAN ARCHAEOLOGY, Freeman, San Francisco

Whallon, R.

1970 – Investigations of Late Prehistoric Social Organization in New York State, NEW PERSPECTIVES IN ARCHAEOLOGY, S. & L. Binford (eds.), Aldine, Chicago, 223-244.

Whitehouse, R. D and J. B. Wilkins

1989 – Greeks and Natives in Southeast Italy: Approaches to the Archaeological Evidence, CENTRE AND PERIPHERY – COMPARATIVE STUDIES IN ARCHAEOLOGY, T. C. Champion, Hyman, London, 102-126.

Wright, R.

1992 – STOLEN CONTINENTS, Houghton Mifflin Co.

Woodhead, A. G.

1962 – THE GREEKS IN THE WEST, Thames & Hudson, London – New York

Young, R. S.

1958 – The Gordion Campaign of 1957 – Preliminary Report, AMERICAN JOURNAL OF ARCHAEOLOGY VOL. 62, NO. 2

Zaninović, M.

1976 – Iliri i vinova loza, GLASNIK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA 13, Sarajevo

Зотовић, М.

1979 – Некропола у Пилатовићима код Пожеге и неке карактеристике у сахрањивању покојника, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М.Гарашанин (ур.), САНУ, Београд, 31 – 48.

1985 – АРНЕОЛОШКИ И ЕТНИЧКИ ПРОБЛЕМИ БРОЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ, Завичајни музеј – Savez arheoloških društava Jugoslavije, Titovo Užice – Beograd

Жижић, О.

1979 – Гробови илирских ратника – Кличево код Никшића, САХРАЊИВАЊЕ КОД ИЛИРА, М. Гарашанин (ур.), САНУ, Београд, 205-218.

- Амбракија 55
 ароікіа 54, 56
 Айолонија 56
 Арарева громила 86, 87, 88, 112, 115,
 116, 122, 128, 129, 130
 археологија, класична 24, 26, 27
 археологија, нова 37, 42
 археологија, праисторијска 27, 28,
 150
 Ашеница 18, 19, 20, 50, 67, 73, 88, 90,
 94, 99, 101, 106-109, 112, 116, 118,
 121, 125-127, 130-133, 135, 138-141,
 149
autarkeia 52
 Бенац, Алојз 17, 18, 38
 Бинфорд, Луис 37
 Бранковићи 135
 Брезје 104
 Бушринић 55
 Вајт, Лесли 36
 Валерштајн, Имануел 43, 44, 72
 варвари 11, 12, 14, 20-22, 31, 33, 41,
 45, 61, 143, 148
 варварство 32, 35
 Васић, Милоје 17, 22-24, 28
 Васић, Растко 8, 20, 50, 70, 107, 108,
 121
 Вебер, Макс 51, 52
 Винкелман, Јохан Јоаким 26
 Винча 22
 Вица 55
 Вулић, Никола 17, 67
 Гарашанин, Милутин 8, 16, 55, 58, 62,
 69, 71, 101, 102, 107, 133, 135-137,
 148
 Гласинац 18, 20, 49, 65, 73, 80, 83, 84,
 86, 88, 90, 99, 101, 102, 104, 107, 108,
 112, 114, 115, 116, 121, 127, 129,
 131, 136-138, 148
 Гласинац-Маги 62, 65, 68, 70, 104, 146
 Годелије, Морис 40
 Гореници 17, 67
 Делатожда 68, 70, 74
 Додона 56, 57, 69, 146
 Ђукнић, Милена 18, 19, 50, 67, 79, 94,
 96, 97, 106-108, 121, 131, 133
 Енгелс, Фридрих 35, 120
Ейидамнос 56-58, 146
Ейир 55-57, 146
 жезла 83, 102, 105, 121, 124, 138
 Жижих, Оливера 49, 92, 135-137
Заирађе 85, 88, 108, 135, 138, 141
 заједнице на вратницама 72, 73, 74,
 149
 Илијада 102
Илијак 14, 61, 65, 80, 83, 85, 88, 102-106,
 109, 111, 116, 121
 Јовановић, Борислав 8, 18, 19, 50, 67,
 79, 88, 94, 96, 97, 99, 100, 106-108,
 113, 115, 121, 131, 148
keimelion 41, 47, 59, 60, 104, 105, 119,
 124, 129, 131, 145
 Кларк, Дејвид 24, 37, 42
 Клистен 56
Кличево 92, 135, 138, 139
 кнежеви 9, 14, 18, 19, 28, 38, 41, 73,
 84, 88, 102, 105, 109-112, 118, 128,
 132
Коркира 54-56
Крушевица 20, 50, 62, 101, 113, 117,
 122, 125, 126, 136, 138, 139, 141, 142,
 150
 Леви-Строс, Клод 60, 120
 Лига Ирокеза 36, 63, 64
Лисијево Поље 92, 93, 115, 116, 136-139,
 141, 142, 148, 150
 Мано-Зиси, Ђорђе 18, 19
Марілић 55
 Маркс, Карл 35, 36
Маји 65, 66, 103, 122
 Мејер, Едвард 50
 Монтелијус, Оскар 35
 Морган, Луис Хенри 35, 36, 120
 Морис, Јан 40, 53
 Мос, Марсел 39, 40, 45, 46
 мултилинеарна еволуција 36
 нивои социокултурне интеграције
 39

- Нови Пазар 18, 19, 67, 73, 88, 98, 108,
 113, 116, 117, 121, 122, 125, 126, 138,
 139, 141, 148, 149
 Осово 84, 85, 104, 105
 Охрид 14, 73
 Охридско језеро 14, 17, 67, 68, 70, 73, 74
 Палавестра, Александар 8, 9, 12, 16, 20,
 47, 50, 61, 67, 72, 79, 88, 100, 114, 115,
 122, 132, 133, 149
 парна интеракција (модел) 44, 45,
 65, 66
 Паровић-Пешикан, Маја 8, 18, 20, 49,
 84, 101, 133
 Пешилей 68, 70, 74
 Пећка Бања 20, 73, 100, 113, 116, 117,
 122, 126, 132-134, 139, 141
 Пилајовићи 20, 73, 79, 88-91, 95, 101,
 108, 112, 116-118, 122, 123, 126, 127,
 132, 133, 135, 139, 141, 147, 149
 Питри, сер Флиндерс 25
 поглаварство 37-39, 41, 45, 52, 65, 77,
 118, 132, 142, 147
 Полањи, Карл 38-40, 46, 51, 52
 полу-периферија 44
 Поморавље 50
 Поповић, Љубиша 17-19, 49, 72, 74
 Пошћећине 85, 88, 112, 135, 138, 141
 прерасподела 10, 37-39, 41, 51, 139,
 145, 148
 Призрен 69, 71
 Пројон 68, 70, 74
 Равни Луј 89, 91, 112, 123, 127, 128, 130
 Радолишће 68, 70, 74
 Ражана 101, 117, 135-139, 148
 Рашка 20, 50, 101
 Ренфру, Колин 37
 Речица 68, 70, 74
 Ролендс, Мајкл 10, 44, 143, 146
 Салинс, Маршал 36-39
 Сервис, Елман 36-39
 Синдос 67, 68, 74, 75, 102
 синоикизам (*synoikismos*) 53
 Сиракуза 54
 Снодграс, Ентони 52
 социјална структура 10, 14, 37, 47, 53,
 77-79, 119, 122, 143, 144, 147
 социјална организација 10, 11, 36, 37,
 39, 59, 66, 73, 78, 145, 149
 сродничка група 38, 73, 77, 111, 114,
 116, 118, 125, 127-130, 140, 142
 социјално похрањивање 46
 Спенсер, Херберт 35
 Срејовић, Драгутин 20, 50, 63, 101, 102,
 122, 126, 136, 138
 Стјуард, Џулијен 36, 39
 Стратимировић, Ђорђе 17
synposion 61
 Талине 101, 135, 136, 138, 139
 Тасић, Никола 100
 Тешово 69, 71
 Томсен, Кристијан 35
 Требенишће 14, 17, 22, 67-70, 73-75,
 149
 Тршеник 101, 135, 136, 138, 139
 Трухелка, Ђиро 17, 86
 Тукидид 55
 утрошак енергије 36, 79
 Фиала, Фрањо 17, 80, 83, 84
 Филов, Богдан 17
 Финли, Моузис 29, 52
 Фишер, Франц 21
 формално место сахране 129
 форме интеграције 39
 Франкенстин, Сузан 10, 44, 143, 146
 Хекатеј 52, 55
 хеленизација 11
 Херодот 30, 31, 33, 56, 57, 114, 134, 145
 Хиперборејци 57, 107
 Хомер 41, 47, 57, 59, 108, 119, 145
 хоплити 33
 Џвијић, Јован 12
 центар и периферија (модел) 43, 44,
 58, 72, 143
 Чајлд, В. Гордон 36
 Чийлуци 84, 85, 95, 104-106, 111, 121,
 124, 125, 136, 138, 139, 142
 Човић, Боривој 17, 18, 20, 38, 50, 80, 81,
 83-86, 88, 102, 105, 111, 112, 116, 121,
 124, 128, 135, 136, 138, 147
 Шкорпил, Карл 17

СТАША БАБИЋ
ПОГЛАВАРСТВО И ПОЛИС
СТАРИЈЕ ГВОЗДЕНО ДОБА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА И ГРЧКИ СВЕТ

Издаје

Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35
Београд
Тел. 011 639 830
E-mail: balkinst@EUnet.yu

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије, Београд

903.5“6383“(497-191.2)(043.3)
904:738/739.032(38)(043.3)
316.7(497-191.2)“-06/-04“(043.3)
316.34(497-191.2)“-06/-04“(043.3)

БАБИЋ, Сташа

Поглаварство и полис : старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет / Сташа Бабић / одговорни уредник Љубинко Раденковић. – Београд : Балканолошки институт, САНУ, 2004 (Београд : Чигоја штампа). – 200 стр. : илустр. ; 23 см. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 81)

На спор. насл стр.: Chiefdom and Polis. – “Ова књига представља незнатно измењен текст докт. дисерт. под насловом ‘Старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет – културни контакти и промене у култури’ одбрањене на Филоз. фак. Универзитета у Београду 1998. године.” → предговор. – Тираж 600. – Напомене уз текст. – Каталог грчких архајских производа: стр. 151-166. – Преглед грчког материјала по гробним целинама: стр. 167-168. – Summary: Chiefdom and Polis. – Библиографија: стр. 179-197. – Регистар.

ISBN 86-7179-037-1

а) Погребни – Културни аспект – Балканско полуострво – Халштат б) Грбови и гробља – Грчки импорт – Балканско полуострво – Халштат ц) Инсигније – Племенске старешине – Балканско полуострво – Халштат д) Друштво – Структура – Балканско полуострво – 7в пне-5в пне

COBISS.SR-ID 111513356